

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Тексти лекцій

За загальною редакцією
М. І. Фашевського, О. В. Ольшанської

УДК 332.1
ББК 65.04
Р 32

Авторський колектив

О. В. Ольшанська, канд. екон. наук, доц. (теми 1, 5.5, 7.2.8), **М. І. Фашевський**, д-р геогр. наук, проф. (теми 3.3, 3.5, 7.2.4), **І. В. Білоконь**, канд. екон. наук, доц. (теми 3.1, 3.2, 3.4, 3.6, 6.2.1, 6.2.2, 7.2.6, 8.5, 8.6), **Ю. І. Пітюренко**, д-р геогр. наук, проф. (теми 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 4), **В. П. Цибуняк**, канд. екон. наук, доц. (теми 2.5, 2.6), **Л. Г. Чук**, канд. екон. наук, доц. (теми 5.1, 5.3, 7.2.5), **Т. А. Заяць**, д-р екон. наук, проф. (теми 5.2, 6.1, 7.1, 7.2), **О. Д. Красвий**, канд. геогр. наук, доц. (теми 5.4, 6.2.3, 6.2.6, 7.2.1, 8.1, 8.2, 8.3, 8.4), **К. Ф. Коценко**, канд. екон. наук, доц. (теми 9, 10.1, 10.3, 10.4, 11), **Н. О. Бойко**, канд. пед. наук, доц. (теми 6.2.4, 7.2.7), **Д. Я. Хусайнов**, канд. геогр. наук, доц. (теми 6.2.5, 6.2.7, 6.2.8, 7.2.3), **Л. Й. Братчук**, канд. екон. наук, доц. (тема 7.2.2), **Г. І. Танигін**, ст. викл. (тема 6.2.9), **Є. А. Шмігельська**, асист. (тема 10.2).

*Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ ім. В. Гетьмана
протокол № 5 від 25.12.08*

Регіональна економіка : тексти лекцій / [О.В. Ольшанська, Р 32 М.І. Фашевський, І.В. Білоконь та ін.] ; за заг. ред. М.І. Фашевського, О.В. Ольшанської. — К. : КНЕУ, 2009. — 328, [8] с.

«Регіональна економіка» — це навчальна дисципліна, покликана забезпечувати фундаментальну економічну підготовку бакалаврів усіх спеціальностей на прямую «Економіка і підприємництво».

«Регіональна економіка: Тексти лекцій» призначені надати студентам економічних спеціальностей знання з теорії регіональної економіки та просторового розвитку господарства, а також особливостей функціонування соціально-економічних систем регіонів України. Глибоке вивчення регіональної економіки сприятиме можливості набуття студентами основних навичок самостійної оцінки регіонального підприємницького клімату та інвестиційної привабливості регіонів.

«Регіональна економіка: Тексти лекцій» призначені для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, аспірантів та спеціалістів з проблем регіональної економіки.

УДК 332.1
ББК 65.04

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

© О. В. Ольшанська, М. І. Фашевський,
І. В. Білоконь та ін., 2009
© КНЕУ, 2009

<i>Вступ</i>	7
--------------------	---

<i>ТЕМА 1. Предмет, метод і завдання курсу «Регіональна економіка»</i>	9
1.1. Об'єкт і предмет курсу «Регіональна економіка».....	9
1.2. Основні поняття та наукові категорії регіональної економіки.....	13
1.3. Місце регіональної економіки в системі наук.....	15
1.4. Методологічні основи досліджень регіональної економіки.....	18
1.5. Основні завдання курсу «Регіональна економіка»	21

<i>ТЕМА 2. Наукові засади формування регіональних соціально-економічних систем</i>	23
2.1. Зміст основних понять «закон», «закономірність», «принцип», «фактор», їх об'єктивний характер.....	23
2.2. Загальні закономірності розміщення виробництва та формування економіки регіонів	26
2.3. Принципи та фактори розвитку і розміщення продуктивних сил, їх суть	29
2.4. Основні етапи розвитку теорій регіональної економіки	33
2.5. Поняття про економічний простір, особливості його формування та структура	37
2.6. Регіональний економічний простір. Його роль у формуванні соціально-економічних систем	40

<i>ТЕМА 3. Економічне районування України та формування регіональних господарських систем</i>	43
3.1. Територіальний поділ праці, його суть та зв'язок з формуванням економічних районів	43

3.2. Економічний район та економічне районування, їхня суть та основні ознаки	45
3.3. Принципи, критерії та чинники економічного районування та районоформування	48
3.4. Типи економічних районів та їхні цільові функції	51
3.5. Роль районоформування в територіальній організації регіональних господарських систем	53
3.6. Сучасні мережі економічних районів та їхній склад	56

ТЕМА 4. Державна регіональна економічна політика та управління регіональним розвитком.....

4.1. Суть, мета і концепція державної регіональної економічної політики	61
4.2. Основні напрями та завдання державної регіональної економічної політики.....	65
4.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики	65
4.4. Роль органів місцевого самоврядування у здійсненні державної регіональної економічної політики.....	67
4.5. Прогнозування і державні програми розвитку регіонів	68

ТЕМА 5. Ресурсний потенціал економіки регіонів України

5.1. Природно-ресурсний потенціал.....	70
5.2. Соціально-демографічний і трудовий потенціал	77
5.3. Виробничий і науково-технічний потенціал	82
5.4. Фінансовий потенціал	86
5.5. Інноваційно-інвестиційний потенціал	92

ТЕМА 6. Трансформаційні процеси в господарському комплексі України та їхні регіональні особливості.....

6.1. Структурна трансформація національної та регіональної господарської системи	97
6.2. Особливості трансформаційних процесів у міжгалузевих комплексах.....	105
6.2.1. Паливно-енергетичний комплекс.....	105
6.2.2. Металургійний комплекс	118
6.2.3. Машинобудівний комплекс	130
6.2.4. Хімічний комплекс	137
6.2.5. Лісопромисловий комплекс	143
6.2.6. Агропромисловий комплекс	152

6.2.7. Транспортний комплекс	167
6.2.8. Будівельний комплекс	176
6.2.9. Соціальний комплекс	183

ТЕМА 7. Економічний простір України та особливості розвитку регіональних соціально-економічних систем.....

7.1. Стійкий розвиток регіональних соціально-економічних систем.....	192
7.2. Особливості розвитку економічних районів України як регіональних соціально-економічних систем.....	196
7.2.1. Донецький економічний район.....	196
7.2.2. Придніпровський економічний район.....	209
7.2.3. Східний економічний район	218
7.2.4. Центральний економічний район	229
7.2.5. Поліський економічний район	237
7.2.6. Подільський економічний район	245
7.2.7. Карпатський економічний район.....	255
7.2.8. Причорноморський економічний район	265

ТЕМА 8. Геоелектронічне положення України та її регіонів

8.1. Суть і значення міжнародних економічних зв'язків	276
8.2. Основні форми економічного співробітництва країн світу.....	277
8.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності	279
8.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України та її регіонів	281
8.5. Експортний потенціал України та її регіонів	286
8.6. Основні напрями розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України	292

ТЕМА 9. Наукові основи раціонального природокористування.....

9.1. Предмет вивчення екології	294
9.2. Методи дослідження екологічних проблем.....	295
9.3. Екосистеми та їх структура, види екосистем	296
9.4. Етапи природокористування в Україні.....	299
9.5. Принципи раціонального природокористування.....	302

ТЕМА 10. Організаційно-правовий механізм управління природокористуванням та охороною довкілля.....

10.1. Основні важелі механізму управління та зв'язки між ними	307
10.2. Екологічний моніторинг, його види та рівні	309

10.3. Нормативи та стандарти якості довкілля	311
10.4. Екологічне законодавство і механізм його чинності	315

<i>ТЕМА 11. Економічні методи управління природокористуванням та природоохоронними процесами</i>	<i>318</i>
11.1. Види економічних методів	318
11.2. Платежі за ресурси, їх види та нормативи	319
11.3. Платежі за забруднення, їх види і критерії нарахування	321
11.4. Збитки від забруднення. Методи розрахунку економічних збитків від забруднення компонентів довкілля	322
11.5. Економічна ефективність упровадження природозахисних заходів та методи її визначення	326

<i>Література</i>	<i>329</i>
-------------------------	------------

Економіка держави є складною структурованою системою, окремі елементи якої знаходяться у відповідних взаємозв'язках, що визначають якість функціонування економічної системи в цілому. Кардинальні зміни в організації суспільства, перехід до ринкової моделі господарювання, інтеграція України в міжнародне співтовариство та реформування її економічного простору спричинили глибокі структурні зміни в економічній системі. Насамперед, це стосується збільшення територіальної диференціації розвитку регіонів, у межах яких відбуваються складні соціально-економічні перетворення. В цих умовах значно зростає роль регіонального підходу щодо оцінки трансформації економічної системи.

Регіони України мають значні природні, демографічні, соціально-економічні й інші відмінності, що вимагає їх урахування при визначенні стратегії регіонального розвитку та підкреслює особливу актуальність вивчення регіональної економіки як навчальної дисципліни. Регіональна економіка в структурі економічних наук розглядається як одна з її невід'ємних ланок, що досліджує теоретичні засади формування економіки регіонів, особливості та закономірності їх функціонування, проблеми і механізми формування соціально-економічної системи регіону. Крім того, вона є нормативною навчальною дисципліною циклу природничонаукової та загальноекономічної підготовки бакалаврів усіх спеціальностей напряму «Економіка і підприємництво».

Метою навчальної дисципліни «Регіональна економіка» є формування у студентів економічних спеціальностей глибоких знань щодо науково-методологічних засад функціонування соціально-економічних систем регіонів, узгодження загальнодержавної і регіональної економічної політики та інтересів, ресурсного забезпечення й організаційно-економічних механізмів комплексного соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням впливу національних та глобальних чинників.

Основними завданнями навчальної дисципліни є:

- засвоєння студентами економічних спеціальностей теорії регіональної економіки та просторового розвитку господарства;

- вивчення закономірностей, принципів і факторів розміщення продуктивних сил, теорії економічного районування, змістовних характеристик економічних районів та їх ролі у формуванні регіональних соціально-економічних систем України;

- формування знань про поняття комплексності та комплексного соціально-економічного розвитку регіонів у ринкових умовах господарювання;

- вивчення концептуальних основ державної регіональної політики соціально-економічного розвитку регіонів України, її цілей, завдань і методологічних аспектів прогнозування розвитку регіонів;

- надання глибоких знань про ресурсне забезпечення розвитку господарства регіонів України;

- визначення суті та методології оцінки економічного потенціалу регіонів, основних напрямків його ефективного використання;

- пізнання закономірностей взаємодії людського суспільства та геосфери, специфіки антропогенного впливу на довкілля за сучасного розвитку науково-технічного прогресу; засвоєння принципів раціонального природокористування;

- розуміння стратегії розвитку в сучасному екологічному середовищі; засвоєння понять про екологічний моніторинг, екологічні норми та стандарти;

- вивчення особливостей сучасної регіональної ситуації в Україні та її складових: соціально-економічної, фінансової, інвестиційно-інноваційної, екологічної ситуації, визначення рівня соціальної напруги в регіонах;

- набуття студентами основних навичок самостійної оцінки регіонального підприємницького клімату та інвестиційної привабливості регіонів.

Значення дисципліни «Регіональна економіка» полягає у поглибленні фундаментальної підготовки економістів, формуванні світоглядних ідей щодо об'єктивного характеру процесу регіоналізації господарства як на світовому рівні, так і в національній економіці та в започаткуванні важливого напрямку — регіоналізації економічного мислення.

Зміст навчальної дисципліни «Регіональна економіка» відкриває великі можливості для освітніх, виховних та розвивальних цілей, яких потребує реальне життя. Тому питання практичної спрямованості курсу необхідно розглядати як важливу складову формування основних компетенцій фахівців — інформаційної, функціональної, навчально-пізнавальної, ціннісно-смысловий, комунікативної, соціальної тощо.

Тема 1

ПРЕДМЕТ, МЕТОД ТА ЗАВДАННЯ КУРСУ «РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

- 1.1. Об'єкт і предмет курсу «Регіональна економіка».*
- 1.2. Основні поняття та наукові категорії регіональної економіки.*
- 1.3. Місце регіональної економіки в системі наук.*
- 1.4. Методологічні основи досліджень регіональної економіки.*
- 1.5. Основні завдання курсу «Регіональна економіка».*

1.1. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ КУРСУ «РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

Сучасні процеси глибоких соціально-економічних перетворень, що відбуваються в умовах становлення ринкових відносин в Україні, вимагають нових підходів до теорії розміщення виробництва, формування локальних і регіональних виробничих систем, визначення ролі глобальних чинників в економічному розвитку регіонів. Трансформаційні процеси в економіці України характеризуються, перш за все, зростанням самостійності та посиленням ролі регіонів у складі національної економічної системи. В цих умовах зростає увага до ринкових перетворень господарства на рівні регіонів, зміцнення їх економіки, передусім, на ринкових засадах. У зв'язку з цим виникає необхідність у розширенні наукових досліджень регіональних особливостей соціально-економічного розвитку та становлення ринкових відносин, що сприяє виділенню серед найважливіших теоретичних і практичних напрямків у регіональних дослідженнях в якості самостійної галузі наукових знань регіональної економіки.

Досвід існування незалежної України та реформування її економічного простору, складність і масштабність сучасних проблем підтверджують необхідність визначення стратегічних орієнтирів регіонального соціально-економічного розвитку. Це зумовлює особливу актуальність та багатоаспектний характер проблем регіональної економіки як науки, дослідження якої спрямовані на формування науково-методологічних засад та методичного інструментарію пізнання соціально-економічних процесів, що об'єктивно відбуваються на рівні регіонів.

Перед тим, як приступити до вивчення основних категорій, структурних складових та проблем регіональної економіки, визначимося зі змістом понять «наука», «об'єкт» і «предмет» дослідження.

Наука — це сфера людської діяльності, яка виробляє нові знання про тіла і сили природи, їх властивості й відносини (взаємодію), про людей, про суспільства та їх господарську діяльність. Людина намагається пізнати все, що може бути спожитим нею з певною користю для своєї життєдіяльності — насамперед, для забезпечення себе матеріальними та духовними благами, для розвитку людського інтелекту, збереження здоров'я, свого роду, а також середовища проживання.

Науки поділяють за об'єктами дослідження, якими можуть бути:

- певні тіла чи сили природи (земля, вода, корисні копалини, повітряний басейн тощо);
- суспільні відносини (людина і суспільство).

Виокремлюють науки і за предметами дослідження, тобто науки, які вивчають певні властивості об'єкта або його відносини з іншими об'єктами. Наприклад, об'єктом дослідження економічної науки є економічні відносини, які виникають між суб'єктами економічної діяльності з приводу виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ і послуг населенням та суспільством. Окремі галузі економічної науки вивчають лише певні види економічних відносин, наприклад, відносини у фінансовій сфері (фінанси і кредит) або в аграрній сфері економічної діяльності (економіка АПК), або діяльність окремого підприємства (економіка підприємств), або окремий вид діяльності підприємства (збут виробленої продукції — маркетинг).

Таким чином, об'єкт — один, а предметів дослідження й отже, наук існує кілька. Людина виступає спільним об'єктом для багатьох наук — медицини, біології, економіки, демографії, географії населення та ін. Усі науки розвиваються за рахунок глибшого і повнішого пізнання властивостей об'єкта дослідження. Це стосується й економічної науки, зокрема, регіональної економіки. Що ж є об'єктом і що є предметом регіональної економіки? Регіональна економіка — це галузь економічної науки, об'єктом вивчення якої є господарство окремих територій країни, тобто її регіонів (господарство областей, районів, міст та ін.). Регіональна економіка може вивчати господарство та функціонування економічних союзів і зон вільної торгівлі — ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР тощо.

Предметом вивчення регіональної економіки є продуктивні сили регіонів — суб'єкти економічної діяльності: підприємства — виробники, з одного боку, та споживачі матеріальних і духовних благ,

з іншого, ресурси, залучені в господарську діяльність, а також регіональні аспекти економічних зв'язків та відносин.

Предметом вивчення регіональної економіки є також теоретичні основи формування господарських комплексів у регіонах, визначення принципів (правил), яких слід дотримуватись при формуванні та функціонуванні господарства регіонів (наприклад, дотримання принципу комплексності, розробка організаційно-економічних механізмів господарювання в регіонах). Отже, регіональна економіка вивчає всю систему економічних відносин між суб'єктами господарювання в процесі виробництва, обміну, розподілу й споживання матеріальних і духовних благ у регіонах.

Крім теоретичних проблем, регіональна економіка вивчає й прикладні питання — ефективність виробництва в регіоні; ресурсозабезпеченість регіонів, розвиток підприємництва в регіонах; інвестиційну діяльність; регіональні ринки товарів, послуг, робочої сили; територіальну організацію господарства тощо.

Головними суб'єктами виробництва матеріальних благ та послуг в регіоні є:

1. Люди — наймані працівники і власники засобів виробництва (підприємці) як головні носії фізичної, інтелектуальної і духовної продуктивної енергії. Їх ще називають головною продуктивною силою суспільства або соціальними продуктивними силами, соціальним капіталом.

2. Підприємства та їх засоби виробництва — предмети та знаряддя праці, тобто виробничий капітал чи виробничі продуктивні сили.

3. Компоненти природи — всі природні ресурси й умови, які називають природними продуктивними силами.

Всі перелічені суб'єкти виробництва матеріальних благ та послуг беруть безпосередню участь в економічній діяльності. Їх ще називають продуктивними силами виробництва (суспільства).

Із суспільної точки зору, продуктивними є такі сили, в результаті взаємодії яких створюється щось суспільно цінне, корисне — виробництво матеріальних, духовних, інтелектуальних та інших цінностей, які задовольняють потреби суспільства і забезпечують виробництво суспільного продукту.

З економічної точки зору, продуктивні — це сили, що забезпечують виробництво прибутку.

Із соціальної точки зору, продуктивними силами є такі, що забезпечують задоволення потреб населення відповідно до вимог певного історичного періоду розвитку суспільства (соціальний прогрес суспільства, інтелектуальний та духовний розвиток).

З екологічних позицій, продуктивними силами є такі, взаємодія яких сприяє збереженню природного середовища і сприятливих природних умов для життя людей.

Головну продуктивну силу становить людина, бо вона є найактивнішим елементом у системі відносин: людина — засоби виробництва — природа. Вона визначає необхідні види діяльності, обсяги й номенклатуру виробництва, виробляє засоби праці, пізнає природу і саму себе, бере участь у виробничому процесі і знаходяться у взаємодії з природним середовищем. Тому важливо забезпечувати зростання її моралі, духовності, інтелекту, збільшувати її продуктивні сили за рахунок озброєння досконалими знаннями, новітніми технологіями і технікою з метою ефективного виробництва матеріальних благ та послуг.

Таким чином, можна констатувати, що сьогодні регіональна економіка розглядається як одна з конкретних економічних наук, що досліджує проблеми і категорії формування всієї соціально-економічної системи регіону. Йдеться про те, що на основі вивчення та аналізу економіки окремих регіонів, їх особливостей слід розробити систему наукових знань з цих питань, тобто розглядати регіональну економіку як одну з конкретних економічних наук за аналогією з галузевими економіками. Все це дає підстави характеризувати регіональну економіку як самостійну науку, яка не дублює і не підмінює інші науки. Необхідно підкреслити, що сьогодні таку точку зору на предмет регіональної економіки підтримують більшість учених — представників багатьох наукових шкіл, як вітчизняних, так і зарубіжних.

Таким чином **об'єкт дослідження регіональної економіки** — це господарство певного регіону, тобто території з достатньо однорідними природними умовами, специфічними економічними, демографічними, історичними умовами, на якій функціонує визначений комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури.

Термін «регіон» має латинське походження («regio» — область, місцевість, країна, тобто визначена територія). Відомо, що територія відіграє важливу роль у розвитку людського суспільства, зокрема його господарської діяльності. Вона виконує такі важливі функції, як створення матеріальних умов виробничої діяльності, забезпечення місця проживання населення, його трудової діяльності, організації побуту та відпочинку, виступає простором, що формує ознаки етнічної спільності людей.

Як господарська система регіон являє собою частину території, на якій функціонує і розвивається система зв'язків і залежно-

стей між підприємствами й організаціями, розташованими в його межах. Водно час регіон може розглядатися як підсистема соціально-економічного комплексу країни та як його відносно самостійна частина із закінченим циклом відтворення, що має свою специфіку. Він тісно пов'язаний з іншими регіонами і функціонує в умовах міжрегіональної інтеграції та міжрегіонального обміну.

Предметом вивчення регіональної економіки є просторовий розвиток господарства, закономірності, принципи та фактори його формування і функціонування, конкретні регіональні відмінності економічних систем, які розвиваються під впливом загальнонаціональних і глобальних чинників. Таке визначення предмета є найбільш узагальнюючим та об'ємним через значну кількість компонентів, що входять до предмета дослідження. Адже регіони не існують і не функціонують відокремлено один від одного, від усієї господарської системи як країни, так і світу в цілому. Вони являють собою складні соціально-економічні системи, що включають у себе всі аспекти функціонування та відтворення економічної і соціальної сфери.

1.2. Основні поняття та наукові категорії регіональної економіки

Для подальшого поглиблення знань про предмет регіональної економіки слід зупинитися на основних поняттях та категоріях, якими вона оперує. Вихідними в цій галузі знань є поняття про регіон і територію. У понятійно-термінологічному словнику Е. Б. Алаєва¹ територія визначається як обмежена частина твердої поверхні Землі, що характеризується визначеною площею, географічним положенням та іншими ознаками. Там же показані і поняття, які його доповнюють: акваторія — обмежена частина водної поверхні Землі та аероторія — частина повітряної оболонки Землі, що співвідноситься з визначеною територією чи акваторією. Родовим поняттям, що об'єднує зміст понять «територія», «акваторія», «аероторія», є геоторія.

У Географічному енциклопедичному словнику територія визначається:

- як частина поверхні землі з властивими їй природними, а також створеними в результаті людської діяльності властивостями і ресурсами;

¹ Алаєв Е. Б. Социально-экономическая география. — М.: Мысль, 1983. — С. 50—51, 67—70.

- як адміністративно-територіальна одиниця в деяких зарубіжних країнах, що виокремлюється поряд з основною адміністративною одиницею за ознаками меншого освоєння;

- як частина поверхні земної кулі, що знаходиться під суверенітетом певної держави і включає сушу (материкову частину держави, острови й анклави), внутрішні й територіальні води, корисні копалини та повітряний простір.

Крім того, територія як ландшафт відіграє роль елемента геопростору, який найбільше освоєний людиною і використовується нею в господарській діяльності. Територія, в першу чергу, як певна площа землі, відіграє особливу роль у господарстві, являючи собою місце, де зосереджуються господарська діяльність та різні форми її організації. Її важливою особливістю є форми рельєфу, безпосередньо впливаючі на господарську діяльність з позицій затрат на будівництво, розвиток певних галузей сільського господарства, його спеціалізацію тощо. Функціонування господарства зумовлює єдність і цілісність як території з її відмінностями, так і елементів простору, що знаходяться над землею, в космічному просторі та в надрах землі.

Ми вже зазначали, що регіон як господарська система являє собою частину території, на якій функціонує і розвивається система зв'язків і залежностей між підприємствами й організаціями, розташованими на ній. І водночас регіон може розглядатися як підсистема соціально-економічного комплексу країни та як його відносно самостійна частина із закінченим циклом відтворення, що має свою специфіку. Отже, регіон, з господарської точки зору, в науковому і практичному сенсі доцільно розглядати як велику і складну територіальну соціально-економічну систему. Для глибшого розуміння змісту цього поняття розглянемо його складові — господарство та соціально-економічну систему регіону.

У зміст поняття «господарство» найчастіше включають сукупність певних складових, що утворюються в результаті суспільного поділу та інтеграції праці, а саме: галузі, види економічної діяльності й основні виробничі ланки (підприємства, фірми, організації тощо).

Зауважимо, що система — це ціле, що складається з частин. Тобто система охоплює множину елементів, що знаходяться у певних відношеннях один з одним і утворюють єдність, цілісність. Соціально-економічна система регіону являє собою множину елементів соціальної сфери і певних ланок господарської діяльності, які пов'язані між собою та утворюють територіальну єдність. Їй притаманні ознаки саморегуляції через попит і пропозицію на регіональному та міжрегіональному рівнях, конкурентність у межах регіону, форми власності, тобто фактори, які домінують у механізмі економічного

зростання і розвитку конкретної території. Соціально-економічна система регіону визначається широкою взаємодією між усіма господарюючими суб'єктами, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність та збалансованість його розвитку.

Зміст поняття «регіон» трактується неоднозначно. У понятійно-термінологічному словнику Е. Б. Аласва регіон «характеризується як визначена територія, що відрізняється від інших територій низкою ознак і має певну цілісність, взаємопов'язаність елементів, що її складають»¹.

Раніше поняття «регіон» (в економічному сенсі) ототожнювалося з територією як невід'ємною частиною єдиного народно-господарського комплексу країни. При цьому майже повністю ігнорувалися специфічні відносини між суб'єктами господарювання всередині самого регіону. Водночас для теорії і практики регіональної економіки та регіонального управління важливим є розуміння регіону як самодостатнього утворення.

Розглядаючи ж проблеми ринкової економіки, надзвичайно важливо визначити регіон і як місце прояву зв'язків та залежностей суб'єктів господарювання у відтворювальних процесах. Це необхідно для розуміння господарства регіону як системного утворення.

Головним же показником оцінки комплексного розвитку регіональної соціально-економічної системи є забезпеченість відтворення та стабільного розвитку, насамперед, економічного відтворення територіальної спільності людей — місцевих і регіональних громад, при врахуванні таких параметрів, як відтворення, статеві-вікова структура, забезпечення інтелектуального розвитку, здоров'я та ін. Отже, **регіональна соціально-економічна система** — це взаємопов'язана єдність елементів соціальної сфери та суб'єктів господарювання регіону, якій притаманні ознаки саморегуляції, збалансованості, і комплексність, що забезпечує відтворення територіальної спільності людей, а також природного й соціального середовища їх проживання.

1.3. Місце регіональної економіки в системі наук

Слід зауважити, що регіональна економіка — не єдина наука, дослідження якої спрямовані на вивчення територіальних відмінностей соціально-економічного розвитку країни. Деякі аспекти проблем регіональної економіки вивчалися раніше в курсі

¹ Алаева Э. Б. Социально-экономическая география. — М.: Мысль, 1983. — С. 67—70.

«Економічної і соціальної географії» у вищих навчальних закладах економічного профілю. Однак, по суті, це становило деяке поглиблення шкільного курсу однойменної дисципліни. Пізніше на зміну їй був уведений курс «Розміщення продуктивних сил», який вже включав значні теоретико-методологічні доповнення до більш описової економічної географії: закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил, методи обґрунтування розміщення виробництва, завдання та механізми проведення регіональної політики тощо.

Що ж являє собою регіональна економіка як наука, що прийшла на зміну економічній географії та розміщенню продуктивних сил і викладається сьогодні як нормативна дисципліна на всіх видах навчання економічним спеціальностям? Слід зауважити, що це — не формальна заміна одного курсу іншим. В даній трансформації відображаються, по-перше, актуальні сучасні вимоги до більш глибокої економічної підготовки майбутніх спеціалістів і, по-друге, максимальне наближення їх до потреб та проблем регіонів, набуття ними основних навичок самостійної оцінки підприємницького клімату й інвестиційної привабливості регіонів.

Сьогодні регіональна економіка визнана як самостійна і надзвичайно важлива галузь знань. Існують відповідні науково-дослідні інститути, наукові ради, дисертаційні спеціальності, наукові видання та публікації тощо. Регіональна економіка вивчає закономірності територіальної організації суспільного виробництва та механізм їх дії. В поле зору потрапляють проблеми територіальної організації виробництва, основою якої є територіальний поділ праці, а останній як відомо, визначає й розміщення продуктивних сил.

Регіональна економіка на відміну від економічної і соціальної географії, що вивчає загальні особливості економічного розвитку країн та районів, охоплює широке коло загальноекономічних категорій: суспільний продукт, національний дохід, валовий національний продукт (ВВП), валовий внутрішній продукт (ВНП), валовий регіональний продукт (ВРП), темпи розвитку і структуру господарства країни та окремих її регіонів, співвідношення виробничої та невиробничої сфер, територіальні, міжгалузеві й внутрішньогалузеві пропорції, інвестиції, їх структуру, використання капіталу, продуктивність праці й ефективність суспільного виробництва та ін.

Регіональна економіка вивчає відтворювальну структуру господарського комплексу країни в територіальному аспекті, проблеми прогнозування та регулювання організації й управління господарством у просторі, тобто просторові особливості процесу розширеного відтворення.

Регіональна економіка формує свій предмет на основі вивчення регіональних та міжрегіональних соціально-економічних явищ з позицій теорії відтворення з метою аналізу, перш за все, просторових аспектів загальноекономічних пропорцій. Вона охоплює всю сукупність економічних явищ у просторовому аспекті. В економічній і соціальній географії акцент припадає на вивчення існуючих особливостей розміщення господарства, його територіальної організації. У зв'язку з цим не можна не погодитися з думкою російського академіка РАН О. Г. Гранберга про те, що і економічна і соціальна географія та розміщення продуктивних сил майже не пов'язані з фундаментальними дисциплінами сучасної економічної освіти (макроекономіка і мікроекономіка), залишають осторонь основні проблеми ринкової економіки, лише окреслюють можливості застосування сучасного аналітичного інструментарію, а також про те, що в ідеалі регіональна економіка повинна зайняти місце «третього кита» у фундаментальній підготовці економістів разом з макро- і мікроекономікою, що стане важливим початком шляху регіоналізації економічного мислення та освіти.

Таким чином, важливою особливістю регіональної економіки є те, що вона одночасно належить і до економічних наук і до наук про регіони. Серед комплексу знань про регіони виділяють також регіонознавство, регіонологію та регіоналістику. Кожна з цих галузей знань має свій предмет, завдання й напрями досліджень. Так, регіонознавство вивчає економічні райони всіх рівнів та територіальну організацію господарства в них. Регіонологія вивчає особливості соціального, екологічного, економічного, політичного, культурного, духовного розвитку територіальних спільностей людей (соціумів) у системі, досліджуючи відтворення соціального життя на конкретній території. Регіоналістика являє собою синтез підходів різних наук до регіональних досліджень.

Слід зауважити, що ще в 50-х роках ХХ ст. сформувалося поняття про регіональну науку, ідеологом якої став американський учений Уолтер Айзард. За його ініціативою була створена Асоціація регіональної науки. Цей напрям науки є синтетичним, оскільки не тільки повністю включає в себе регіональну економіку, але й взагалі пропонує вивчати регіони як цілісні системи, ґрунтуючись на міждисциплінарних дослідженнях (наприклад, з точки зору, соціології, політології, архітектури, географії та ін.). У межах даного напрямку існує багато досягнень, особливо в сфері формування аналітичного інструментарію. Однак, саме через свій інструментальний ухил, регіональна наука найчастіше критикується за підміну зрозумілих багатьом теорій розробкою наборів

розрізнених технічних прийомів аналізу проблем. Справедливо зауважити, що регіональна економіка також торкається інших наук про регіони: економічних аспектів регіональної демографії, соціології, культурології, політології та інших наук про людину і суспільство, а також геології, біології, екології тощо.

1.4. Методологічні основи досліджень регіональної економіки

Методологія науки — це сукупність теоретичних положень та категорій, які відображають найбільш загальні й істотні зв'язки між явищами. До них належать закони, закономірності, принципи та фактори, на які спирається наука і які є стрижнем її теорії. Становлення методологічних основ регіональної економіки має значний історичний період (Більш детально це питання висвітлюється в темі «Наукові засади формування регіональних соціально-економічних систем»).

Становлення та розвиток теорій розміщення продуктивних сил і регіональної економіки в Україні відбувалися під керівництвом академіка В. І. Вернадського. Основними напрямками досліджень були проблеми спеціалізації та комплексного розвитку територій, економічного районування; проблеми впливу природних чинників на економічний розвиток та раціональне використання природно-ресурсного потенціалу територій.

Сучасний розвиток регіональних досліджень в українській економічній науці здійснюється крізь призму соціальних потреб населення і соціальних стандартів. Основою сучасних теорій регіональної економіки є загальноприйнята модель стійкого розвитку, яка передбачає досягнення збалансованості соціальної, економічної та екологічної складових регіональної господарської системи. Водночас розвиток теорій регіональної економіки здійснюється в двох основних напрямках:

- розширення й поглиблення змісту регіональних досліджень (урахування сучасних факторів, процесів та явищ, посилення міждисциплінарних підходів до вирішення проблем регіонального розвитку);

- поглиблення методологічних основ регіональної економіки.

В дослідженнях основних напрямів розвитку теорій та механізмів просторового розвитку економіки, нових концепцій розвитку регіонів і оптимізації міжрегіональних взаємодій регіональна

економіка використовує наступні методи дослідження: загально-наукові, міждисциплінарні, конкретнонаукові, або спеціальні.

Для загальнонаукових методів пріоритетними є діалектичний та системний методи пізнання, завдяки яким регіон розглядається як складна соціально-економічна система, що постійно розвивається і пов'язана з іншими регіонами різноманітними міжрегіональними взаємодіями. До міждисциплінарних методів можна віднести історичний, математичний, метод соціальних досліджень та ін. До спеціальних методів, які використовуються для конкретно-наукових досліджень, а саме для аналізу територіальної організації соціально-економічної системи регіону, належать метод системного аналізу, балансовий метод, картографічний, статистичний, метод економіко-математичного моделювання, метод соціально-економічного прогнозування, порівняльний метод, метод польових досліджень тощо. Розглянемо зміст основних методів аналізу.

Метод системного аналізу — це метод дослідження складних, багатокомпонентних систем, об'єктів, процесів у господарському комплексі як країни в цілому, так і окремих її регіонів. У ньому використовуються комплексний підхід до вивчення прямих і зворотних взаємозв'язків між елементами територіальної економічної системи та аналіз їх зіставлення. Метод системного аналізу ґрунтується на принципі поетапності: від обґрунтування мети дослідження і формування наукової гіпотези до комплексного аналізу та вибору оптимального варіанта розвитку територіальної економічної системи. Особливість використання системного аналізу в управлінні та регулюванні розвитком регіонів полягає у формуванні стратегічного і перспективного управління, що дає змогу комплексно оцінювати ефективність капітальних вкладень, упровадження інноваційних форм розвитку, вдосконалювати принципи розвитку та розміщення виробництва, забезпечувати оптимізацію прийнятих рішень. Структурно-галузева будова господарства регіонів також досліджується за допомогою методу системного аналізу. Оптимальна територіальна організація господарського комплексу регіону базується на досягненні максимального економічного та соціального ефекту.

Балансовий метод полягає в обробці, зіставленні й аналізі показників та статистичних даних підприємств, галузей, регіонів, вимірюванні пропорцій в економіці у вартісній і натуральній формах. Цей метод допомагає визначити оптимальне співвідношення між ресурсами та їх використанням, між галузями спеціалізації регіону і галузями, які доповнюють територіальний комплекс; виявляти будь-які пропорції та взаємозв'язки, що утворюються в

процесі відтворення. Баланси можуть використовуватись для характеристики ресурсів певних продуктів, їх розподілу й використання в національній економіці (наприклад, баланси паливних ресурсів, будівельних матеріалів, різних видів металів та ін.). Їх складають переважно в натуральних показниках. Формуються також складаються баланси праці (наприклад, баланс зайнятості й використання праці зайнятих). Існують баланси грошових ресурсів та їх використання в національній економіці, в окремих галузях або регіонах (наприклад, баланс державного чи регіонального бюджету). Побудова галузевих та регіональних балансів сприяє визначенню раціонального рівня комплексного розвитку регіону і виявленню диспропорцій у його розвитку. Баланси необхідні для розробки раціональних міжрегіональних та внутрішньорегіональних зв'язків. Обґрунтування розміщення нового підприємства (вибір регіону для будівництва підприємства, розрахунки забезпеченості його сировиною, паливом, енергією, водою, трудовими ресурсами) складає зміст балансового методу.

Картографічний метод дає змогу за допомогою побудови карт, наочно відтворити особливості територіального розміщення виробництва як країни в цілому, так і окремих її регіонів. Карта є не лише джерелом одержання інформації про особливості територіальної організації господарства регіону. Завдяки використанню карт, картосхем, картограм свідомо сприймаються і запам'ятовуються особливості розміщення населення або виробництва, статистичні матеріали, що характеризують рівні розвитку галузей господарства країни та її регіонів.

Статистичний метод передбачає обробку, аналіз і систематизацію статистичної інформації, дає можливість кількісно охарактеризувати фактори, які впливають на стан об'єктів, порівняти конкретні кількісні та якісні характеристики рівня розвитку соціально-економічних систем регіонів (обчислення індексів, метод кореляцій та ін.).

Метод економіко-математичного моделювання — це комплекс наукових підходів та інструментів, що сформувався на стику економіки з математикою і кібернетикою і сприяє моделюванню економічних процесів. Для регіональної економіки це — моделювання просторових процесів розвитку економіки регіонів, моделювання розвитку соціально-економічних систем регіонів, обґрунтування оптимізаційних моделей регіонального розвитку для прийняття управлінських рішень. Використання комп'ютерної техніки та комп'ютерних технологій дає змогу з мінімальними затратами праці і часу опрацювати величезний масив статистичних даних щодо

рівня, структури, особливостей розвитку та функціонування соціально-економічних систем регіонів, а також сприяє оптимізації рішень щодо вибору варіантів і моделей регіонального розвитку.

Метод соціально-економічного прогнозування — це сукупність наукових підходів та інструментів для створення прогнозів розвитку і функціонування регіональних соціально-економічних систем у майбутньому. В ньому поєднуються економіко-математичні методи та моделі, метод експертних оцінок, прогнозні оцінки, метод аналогій тощо.

Порівняльний метод використовують для зіставлення об'єктів як природних, так і перетворених у процесі господарської діяльності. В регіональній економіці застосування його є надзвичайно актуальним у дослідженнях, що стосуються визначення рівня диференціації регіональних соціально-економічних систем. Кількість ознак, за якими порівнюють регіональні комплекси, має бути значною через необхідність систематизації елементів, що їх складають, наприклад, за функціонального структурою, соціальними показниками розвитку, структурним призначенням об'єктів, за особливостями розташування та забезпечення трудовим, природним, виробничим, науково-технічним, інноваційним потенціалом.

Метод польових досліджень використовується для збирання первинної соціально-економічної інформації на місці. За його допомогою досліджують наявні соціально-економічні процеси та явища в межах регіональних господарських систем, особливості просторової диференціації рівнів господарського освоєння територій регіонів, ступеня залучення ресурсного потенціалу і впливу господарських систем регіонів на довкілля.

1.5. Основні завдання курсу «Регіональна економіка»

Трансформаційний період становлення та розвитку ринкових відносин в економіці України ставить перед регіональною економікою специфічні завдання. З урахуванням цього основні проблеми і напрями регіональної економіки як галузі наукових знань на сучасному етапі можуть бути сформульовані як її наступні завдання:

- розширення та поглиблення змісту регіональних досліджень, вивчення й осмислення нових процесів та явищ, доповнення класичних теорій просторового і регіонального розвитку, посилення акцентів на комплексному вирішенні проблем;
- розвиток та вдосконалення методології регіональних досліджень на основі врахування сучасних теоретичних напрямів, зок-

рема, нових парадигм і концепцій регіону, просторової організації економіки, міжрегіональних взаємодій;

- розробка наукових основ оптимальної трансформації структури соціально-економічних систем регіонів, їх інфраструктурних складових міждержавного та міжрайонного значення як важливе прикладне завдання регіональної економіки;

- вивчення процесів, що впливають на економіку регіонів, зокрема, проблем удосконалення просторової організації регіональних соціально-економічних систем, проблем структурної перебудови господарських комплексів регіонів, впливу глобальних чинників та міжнародного поділу праці на розвиток галузей спеціалізації регіонів як актуальне завдання регіональної економіки;

- дослідження проблеми більш широкого та повного залучення національних і світових ресурсів для розвитку господарства регіону у зв'язку з глобальним характером розвитку ринків товарів, послуг, фінансів та входженням у світову глобальну систему; необхідності функціонування за правилами цієї системи, що викликає трансформацію як національної, так і регіональних соціально-економічних систем;

- необхідним завданням стає вдосконалення фінансово-економічних основ місцевого самоврядування, чіткого розмежування повноважень між центральними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, розробка такого механізму міжбюджетних відносин щодо перерозподілу суспільного багатства між центром, районами і територіальними громадами сіл, селищ, міст та їх об'єднань, який відповідав би реалізації державної регіональної соціально-економічної політики як необхідні завдання в умовах широкого впровадження ринкових відносин ;

- вивчення соціально-економічних умов і факторів відтворення в регіонах; рівня соціально-економічного розвитку регіонів та можливості його наближення до оптимального, яке є важливим у регіональних дослідженнях;

- дослідження рівня спеціалізації, інтеграції і проблем комплексного розвитку регіонів та їх економічних зв'язків;

- аналіз економічної ефективності функціонування регіональних соціально-економічних систем, дослідження можливих шляхів підвищення вкладу регіонів через активізацію відтворення суспільного продукту і зростання доходів макроекономічних суб'єктів регіону;

- прогнозування розвитку регіональних соціально-економічних систем, розробка й реалізація регіональних програм економічного і соціального розвитку.

НАУКОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

- 2.1. Зміст основних понять «закон», закономірність», «принцип», «фактор», їх об'єктивний характер.*
- 2.2. Загальні закономірності розміщення виробництва та формування економіки регіонів.*
- 2.3. Принципи та фактори розвитку і розміщення продуктивних сил, їх суть.*
- 2.4. Основні етапи розвитку теорій регіональної економіки.*
- 2.5. Поняття про економічний простір, особливості його формування та структура.*
- 2.6. Регіональний економічний простір. Його роль у формуванні соціально-економічних систем.*

2.1. Зміст основних понять «закон», «закономірність», «принцип», «фактор», їх об'єктивний характер

Регіональна економіка — це наука, яка вивчає розміщення виробництва, територіальну організацію господарства і формування регіональних соціально-економічних систем. Вона не обмежується простим описом місць розташування підприємств, окремих галузей або міжгалузевих комплексів. Без наукових основ неможливо правильно пояснити розміщення промисловості, сільського господарства, транспорту, формування та функціонування соціально-економічних систем регіонів. Регіональна економіка органічно пов'язана з економічними законами і закономірностями, під впливом яких вона і розвивається.

Встановлені наукою закони розвитку природи й суспільства не слід ототожнювати з юридичними законами держави. Закони розвитку природи і суспільства — це найбільш загальні та суттєві взаємозв'язки й залежності між явищами та процесами в природі і суспільстві. Вони відображають причинно-наслідкові

зв'язки, тобто такі, в яких залежності між причиною і наслідком є однозначними, коли взаємодія різних сил (продуктивних і деструктивних) приводить до цілком ймовірного результату. Про цей результат суспільству вже може бути відомо або ще не відомо, якщо знання про сукупність взаємодіючих сил є ще недостатніми. Тому так важливо постійно поглиблювати знання про сутність та особливості прояву різноманітних сил (природних і суспільних), їх можливі наслідки для довкілля, людини, суспільства, економіки. Володіючи знанням про початковий стан процесу та закон його розвитку, можна однозначно передбачити результат. Закони діють як сукупна сила, прояв дії якої є незаперечним, а результат — однозначним. Завдяки знанню законів досягається найточніше передбачення (прогнозування) стану процесів.

Люди можуть відкривати закони науки, пізнавати їх, вивчати та використовувати в інтересах суспільства, але вони не можуть змінити їх чи замінити і тим більше створювати нові закони науки.

Економічна наука вживає термін «закон» у випадках, коли встановлені істотні, тобто найсуттєвіші залежності між дією різноманітних сил та економічними наслідками (результатами) їх взаємодії. Економічні закони — це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, обміну, розподілу та споживання матеріальних благ і послуг.

Економічні закони поділяються на загальні закони, які діють упродовж усього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу та ін.) і специфічні закони, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох, суспільно-економічних формацій або стадій (закон вартості, закон попиту і пропозиції, закон грошового обігу, закон нагромадження тощо). У конкретних економічних умовах загальні й специфічні закони виступають як закономірності. Таким чином, закономірність — це прояв (процес) дії одного або певної сукупності економічних законів. Як і закон, вона відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки. Однак закономірність відбиває не однозначну залежність, а ймовірнісну, тобто результат дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення може мати відхилення від реального. Таким чином, закономірності розміщення і територіальної організації суспільного виробництва — це просторовий прояв дії об'єктивних економічних законів розвитку суспільства. Вони являють собою їхню

модифікацію внаслідок своєрідності розміщення виробництва і розселення по території країни та її регіонів.

У даній темі висвітлюється систематизоване певним чином викладення тих закономірностей розміщення продуктивних сил і формування економіки регіонів, які вже найбільш вивчені й можуть використовуватися в навчальному процесі.

Суспільні (зокрема, економічні) закони є порівняно недовговічними. Багато з них діють протягом відповідного історичного періоду (пов'язані із способом виробництва). Із заміною способу виробництва вони втрачають силу в зв'язку з новими економічними умовами і поступаються місцем новим економічним законам.

Закономірності розміщення виробництва історично також змінюються та видозмінюються залежно від соціально-економічного устрою суспільства. Кожному способу виробництва властиві свої (специфічні) закономірності виробництва й формування регіонів, але поряд з ними діють також класичні загальні закономірності.

Політична економія визнає існування загальних економічних законів, властивих усім соціально-економічним формаціям, і специфічних економічних законів, характерних для однієї соціально-економічної формації. Відповідно до них і закономірності розміщення продуктивних сил та їх територіальної організації поділяються на загальні і специфічні.

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності. Стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку, називаються принципами. За допомогою використання науково обґрунтованих принципів у розв'язанні практичних питань господарської діяльності забезпечується виконання вимог економічних законів і закономірностей.

Під факторами розуміється сукупність аргументів (причин), які зумовлюють особливості розвитку певних економічних процесів у конкретному регіоні. Фактори визначають кількісні та якісні характеристики видів господарської діяльності. Вони впливають на обсяги і напрями економічної діяльності, на визначення соціальних пріоритетів та є практичним інструментом вирішення економічних завдань.

Закони, закономірності, принципи і фактори мають об'єктивний характер. Вони є відображенням об'єктивної реальності.

2.2. Загальні закономірності розміщення виробництва та формування економіки регіонів

Серед загальних закономірностей, як з історичної точки зору, так і з позицій охоплення всіх процесів суспільного розвитку, важливе місце займає **закономірність відповідності розміщення виробництва характеру й рівню розвитку продуктивних сил**. Кожному способowi виробництва відповідає певний рівень розвитку і розміщення продуктивних сил: феодальному — локальне, замкнуте розміщення виробництва і реалізація товарів на місці; капіталістичному — вихід продукції виробництва на всю країну та за її межі. Під впливом цієї закономірності формувалися райони-виробники і райони — споживачі готової продукції, постачальники сировини.

Закономірність територіального поділу суспільної праці. Територіальний поділ праці — це територіальний прояв дії, у першу чергу, загального економічного закону суспільного поділу праці. На кожній території відповідно до її природних історичних та економічних умов визначаються і розвиваються в процесі розвитку господарства галузі його спеціалізації.

Територіальний поділ суспільної праці є фундаментом, на якому формуються економічні регіони, утворюються регіональні територіально-виробничі комплекси. Особливо наочно проявляється ця закономірність у межах великих країн.

Закономірність економії витрат на подолання просторового розриву між елементами виробництва. Під впливом цієї закономірності відбувається наближення підприємств до джерел сировини та до районів споживання готової продукції. На початковому етапі розвитку суспільства, коли масштаби виробництва були незначними, такі фактори, як природні ресурси, трудові ресурси і споживання продукції практично сумішалися в просторі і сфера для прояву цієї закономірності була надто вузькою, її вплив був слабким. В умовах капіталістичного способу виробництва у зв'язку з розвитком територіального поділу праці й територіальної спеціалізації промисловості та сільського господарства збільшилася і товарна продукція районів спеціалізації. Це зумовило виникнення значних перевезень продукції до споживача і необхідність зменшення транспортних витрат.

Закономірність територіальної концентрації виробництва, його комплексності й агломерації населених пунктів. Ця за-

кономірність відображає об'єктивну тенденцію суспільного виробництва і розселення до скупчення їх на обмеженій території. Вона тісно пов'язана із закономірністю економії затрат праці на подолання територіального розриву між елементами та етапами виробництва і економічним законом концентрації виробництва. З розвитком виробництва посилюється також процес зосередження підприємств і населених пунктів (процес агломерації) від простої форми (зосередження кількох підприємств та поселень міського типу) до складної (формування великих промислових районів і агломерацій населених пунктів).

Дія даної закономірності проявляється у формуванні агломерацийного ефекту, який відображається в тому, що близько розташовані об'єкти, якщо вони мають виробничі або технологічні зв'язки, завжди є економічно ефективнішими, ніж тоді, коли вони розміщені відокремлено, на значній відстані. Під впливом цієї закономірності формуються промислові центри, вузли, райони, які складають основу економічних регіонів, локальних, регіональних систем розселення. Їх комплексний розвиток забезпечує найраціональніше використання виробничого, природно-ресурсного і трудових потенціалів.

Закономірність глобалізації і регіоналізації розвитку світового господарства та її вплив на розміщення виробництва й формування економічних регіонів. З другої половини ХХ ст. посилюється розвиток процесів глобалізації (утворення світових монопольних структур) і на протигагу йому розвивається регіоналізація — утворення регіональних економічних союзів (блоків країн) з метою захисту економічних інтересів окремих країн і окремих регіонів у конкурентній боротьбі з транснаціональними монополіями. До таких блоків можна віднести ЄС та ін. Мета регіональних блоків — підвищення конкурентоспроможності власних виробництв, встановлення митних бар'єрів для захисту своєї економіки від напливу товарної продукції транснаціональних монополій тощо.

Під впливом вказаної закономірності відбуваються значні зміни в розміщенні світового господарства, виникають нові промислові центри, райони, зосереджуються складні і точні виробництва в найрозвинутіших країнах (у США, Японії, Франції, Німеччині, Великобританії та ін.), а екологічно брудні виробництва значною мірою переміщуються з високорозвинутих країн до країн, що розвиваються. Головні підприємства провідних галузей промисловості світу, особливо машинобудування, зосереджені в найрозвинутіших країнах, а їх філіали, особливо збиральні заводи, ство-

рюються в менш розвинутих країнах з метою перетину їх митних кордонів, уникнення митних податків і використання дешевшої робочої сили. Іноземні інвестиції в країнах, що розвиваються,кладаються, в першу чергу, в розвиток гірничодобувної промисловості з метою використання цінної сировини, тоді як галузі обробної промисловості або відсутні, або досить слабо розвинуті.

Процеси глобалізації мають всезростаючий вплив і на розвиток економіки України. Великого значення набуває транспортно-географічне положення країни в Європі, створення на її території транспортних магістралей міжнародного значення (транзитних транспортних коридорів): трубопровідної, залізничної, повітряної і водної (Чорне море, Дунай). Під впливом іноземних компаній сформувалася мережа автозбиральних заводів, посилюється розвиток інших промислових підприємств, здійснюється будівництво нафтопроводу від Баку через Грузію — Одесу — Броди до Польщі. Процеси глобалізації мають значний вплив на розвиток металургійного й хімічного комплексів та гірничої промисловості.

Крім зазначених загальних закономірностей розміщення продуктивних сил, в окремих країнах залежно від особливостей історичного етапу їх розвитку і сучасного розвитку ринкової економіки у різній мірі проявляють свій вплив і інші закономірності. До них можна віднести такі:

- закономірність соціальної спрямованості розвитку й розміщення продуктивних сил країни та її регіонів, яка випливає з необхідності загальної соціалізації економічної системи. Особливо це стосується України, де тривалий час у радянський період інтенсивно здійснювався курс на індустріалізацію і значно стримувався соціальний розвиток суспільства;

- забезпечення високої економічної ефективності розміщення продуктивних сил з урахуванням регіональних особливостей країни, через удосконалення територіальної та галузевої структури господарського комплексу регіонів і раціональніше використання ресурсного і виробничого потенціалів;

- відповідність розміщення продуктивних сил вимогам національної економічної безпеки. В Україні необхідно забезпечити формування завершених технологічних циклів виробництва, які були розірвані після розпаду СРСР, шляхом утворення необхідних підприємств у своїх регіонах, зменшити залежність власної економіки від імпорту енергетичних ресурсів за рахунок термінового освоєння нових районів видобутку нафти і газу, вдоско-

налити галузеву структуру виробничих комплексів більшості регіонів;

- орієнтація в процесі вдосконалення розміщення продуктивних сил у регіонах на забезпечення високої конкурентоспроможності продукції, яка значно залежить від підвищення її якості і від вигідного розміщення нових виробничих об'єктів та об'єктів соціальної інфраструктури.

2.3. Принципи та фактори розвитку і розміщення продуктивних сил, їх суть

Принципи розміщення продуктивних сил, як і закономірності, мають важливе значення. Вони є провідниками втілення в практику вимог закономірностей і за періодом існування менш тривалі. Ці принципи виражають потреби певного історичного етапу розвитку суспільства. Зі зміною часу закономірності зберігають свою дію, а принципи визначаються на новий період.

Принципи — це коротко сформульовані суспільством керівні положення, якими керується держава й суб'єкти господарювання у проведенні економічної політики в розміщенні продуктивних сил і розвитку регіонів. До найважливіших з них доцільно віднести наступні:

Принцип раціонального розміщення виробництва — може бути здійснений у результаті всебічного врахування всіх основних факторів з пріоритетністю соціальних та екологічних. Він реалізується з урахуванням усіх чинників, які дозволяють зменшити собівартість виробленої продукції. Особливо це стосується виробництв, які споживають велику кількість сировини, електроенергії, води і тяжіють до відповідних родовищ, центрів виробництва електроенергії, джерел водопостачання та ін.

Принцип збалансованості і пропорційності — зумовлює необхідність формування оптимальної структури господарського комплексу країни і регіонів, забезпечення економічно доцільних пропорцій між галузями спеціалізації, допоміжними й обслуговуючими галузями. Відповідно до його вимог повинна забезпечуватися відповідність між сировинною базою, наявністю водних, земельних, енергетичних, трудових ресурсів, з одного боку, і виробничими потужностями з другого.

Принцип забезпечення екологічної рівноваги — здійснюється за умови раціонального використання природно-ресурсного потен-

ціалу регіону та передбачає формування екологічнобезпечного типу господарювання. При визначенні місць розміщення нових виробництв у промислових центрах і регіонах обов'язково повинен ураховуватись їх вплив на екологічну ситуацію.

Принцип вирівнювання рівнів економічного розвитку районів та областей. У зв'язку з різними природними, історичними й економічними умовами регіони України, як і інших країн, поділяються на регіони з низьким, середнім та високим рівнем розвитку. Ці групи відрізняються соціально-економічними проблемами. Особливої уваги заслуговує перша група регіонів, де гостро відчуються соціальні проблеми (порівняно низька зарплата і низький життєвий рівень, виникнення трудових міграційних потоків, посилення демографічної кризи та ін.). Виконання вказаного принципу забезпечить зближення регіонів за інтегральними показниками їх розвитку, і в першу чергу, поліпшення соціально-економічного розвитку регіонів з низьким рівнем.

Принцип урахування міжнародного територіального поділу праці. Врахування його вимог означає, що кожна держава, виходячи з наявних природних і трудових ресурсів та виробничого потенціалу, визначає і розвиває галузі, продукція яких конкурентоспроможна на світовому ринку. Вимога цього принципу значно впливає на визначення галузей спеціалізації господарства регіонів України. Наша країна має великі можливості виходу на світовий ринок продукції агропромислового комплексу і машинобудування, хімічної, металургійної й інших галузей промисловості.

На розвиток і розміщення виробництва впливають різноманітні фактори. Фактор — це сукупність аргументів, причина процесу, що відбувається. В розміщенні продуктивних сил фактори впливають на вибір місця для окремих виробничих об'єктів, груп підприємств, на розміщення окремих галузей господарства, формування територіально-виробничих комплексів. Для вивчення їх доцільно об'єднати в такі споріднені групи: природно-географічні, демоекономічні, соціально-економічні, техніко-економічні та геополітичні.

Природно-географічні фактори включають рельєф, клімат, мінеральні, водні, лісові, рекреаційні ресурси та їх економічну оцінку. Для раціонального розміщення продуктивних сил необхідно визначити наявність тих чи інших ресурсів і потреби в них суспільного виробництва, охарактеризувати рельєф з точки зору його сприятливості для ведення будівництва і можливості використання земель для сільського господарства, кліматичні умови для спеціалізації рослинництва, мінеральні, водні й лісові ресур-

си для промислового виробництва тощо. Сучасне використання природних ресурсів України є надмірно інтенсивним. Тому в перспективі необхідно забезпечити радикальні заходи щодо їх раціонального використання і збереження природного середовища.

Демоекономічні фактори. До цієї групи включають найбільш вагомі чинники, що впливають на розміщення виробництва і його галузеву структуру: загальну чисельність населення регіону, його статеву-вікову структуру, режим відтворення, розміщення за місцем проживання, кількість економічно активного населення, їх розміщення по території і зайнятість у галузях народного господарства та якісну характеристику. Всебічний аналіз демоекономічних факторів дає підстави для визначення трудозабезпеченості регіонів і можливостей розміщення на їх територіях нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації або їх низькою рентабельністю. Особливе значення демоекономічний фактор має для розміщення складних і точних виробництв, які потребують наявності висококваліфікованих інженерно-технічних кадрів. Як правило, вони зосереджені у великих містах.

Певний вплив на розміщення підприємств має також наявність резервів жіночих трудових ресурсів у районах і центрах важкої промисловості. Особливо ця проблема загострюється в умовах поглиблення економічної кризи. Значний негативний вплив на розвиток продуктивних сил у регіонах має продовження демографічної кризи, скорочення загальної чисельності населення країни, зменшення долі працездатного населення та збільшення кількості людей пенсійного віку.

Соціально-економічні фактори. Дана група факторів пов'язана з рівнем розвитку соціальної інфраструктури, галузі якої задовольняють потреби населення в освіті, охороні здоров'я, науці, культурі, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні. Розвиток виробництва і його раціональне розміщення неможливі без створення потужного інфраструктурного комплексу і внутрірегіональної збалансованості в економічному й соціальному розвитку на рівні як регіону, так і міських та сільських поселень.

Техніко-економічні фактори. Це особлива група факторів, пов'язана з розвитком науково-технічного прогресу. Її вплив на розвиток і розміщення виробництва значно залежить від темпів розвитку науково-технічного прогресу в світі і, конкретно, в тій чи іншій країні. Швидке впровадження його досягнень у практику господарювання суттєво змінює характер розміщення різних

галузей промисловості, а також організацію роботи галузей транспорту і будівництва. Так, будівництво енергомістких підприємств раніше концентрувалося поруч з потужними електростанціями, оскільки ще не була розроблена технологія передачі електроенергії на велику відстань. Тепер цей обмежуючий фактор втратив силу тому, що електроенергію можна передавати на сотні й тисячі кілометрів до її споживачів. Упровадження результатів науково-технічного прогресу забезпечує зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, ефективніше використання всіх видів ресурсів, посилює розвиток раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків.

Геополітичні фактори мають зростаючий вплив на розвиток і розміщення продуктивних сил. До цієї групи відносять особливості економіко-географічного положення країни та її регіонів, конкурентні переваги вітчизняного виробництва товарів і їх реалізацію на світовому ринку, успішний розвиток різних форм зовнішньоекономічних зв'язків країни й окремих регіонів. Геополітичні фактори впливають на розвиток інтеграційних економічних зв'язків України з іншими країнами, на посилення її участі у міжнародному поділі праці. Під їх впливом формується модель виробничо-інвестиційних зв'язків, в якій поряд із зовнішньою торгівлею посилюється співробітництво у розвитку науково-технічної співпраці.

Важливе значення для активної участі України у міжнародному поділі праці має її досить вигідне економіко-географічне положення. Україна ще недостатньо використовує переваги транзитного положення своєї території між країнами Європи та Азії. Вона розташована поблизу високорозвинутих держав Західної Європи, у безпосередній близькості до Росії, Білорусі і країн Східної Європи. Морський транспорт забезпечує їй зв'язки з країнами Середземномор'я, Близького Сходу та іншими країнами далекого зарубіжжя.

Важливе значення у вирішенні проблем територіальної організації виробництва мають основні *критерії його розміщення* — інтегральні показники рівня розвитку соціальної інфраструктури, демографічної і екологічної ситуації в регіоні, які повинні враховуватися при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого і невиробничого призначення та при вирішенні проблем удосконалення існуючої територіальної структури господарства і системи розселення. На даний час для багатьох регіонів країни найважливішими критеріями, які повинні враховуватися в першу чергу при виборі оптимального варіанта розміщення продуктивних сил, є соціальні й екологічні.

2.4. Основні етапи розвитку теорій регіональної економіки

Початок розробки теорії розміщення виробництва відноситься до кінця XVIII — початку XIX ст. і був покладений послідовниками Д. Рікардо. Вони вважали, що розміщення промисловості є наслідком просторового розподілу надлишків сільськогосподарської продукції, яка використовувалась як продовольство для робітників і як сировина для виробництва. У цей період найвідомішими в Німеччині та за її межами були теорії Й. Тюнена і А. Вебера. Модель Й. Тюнена, опублікована в 1826 р. у його праці «Ізольована держава», вважалася для свого часу класичною моделлю розміщення сільського господарства. Вона була до певної міри умовною і практично могла бути використана лише в окремих районах деяких країн Західної Європи та в деяких штатах США. Основними передумовами для її використання автор вважав такі: 1) існує «ізольована держава»; 2) її центральне місто — єдиний ринок збуту; 3) це місто оточене однорідною рівниною; 4) «ізольована держава» обслуговується тільки одним видом транспорту — гужовим; 5) рівнина заселена фермерами, які забезпечують постачання продукції центральному місту; 6) фермери намагаються максимально збільшити прибутки й автоматично пристосовуються до попиту на центральному ринку.

Територія сільськогосподарських земель навколо центрального міста держави ділилася концентричними кільцями. Для вдосконалення першого варіанта своєї моделі Й. Тюнен запропонував і другий, де покращив транспортні умови, передбачив інший ринковий центр менших розмірів та ін. Основними факторами, які впливають на розміщення фермерських господарств, на його думку, були відстань від ферми до ринку, ціна, за якою фермер реалізував свою продукцію, і земельна рента.

Праця Й. Тюнена за характером її викладу була описовою, але економісти пізнішого періоду тією чи іншою мірою вдосконалювали модель Й. Тюнена, використовували її як основу для нормативних моделей.

Схема розміщення виробництва, розроблена Й. Тюненом 173 роки тому, на даний час докорінно змінилася у зв'язку з розвитком транспорту, виникненням нової техніки тощо. І все ж таки, як вважають деякі зарубіжні вчені, цю модель в окремих випадках можна використовувати й у наші дні.

Модель А. Вебера (1909 р.) була визнана на той час найбільш вдалою для розміщення промисловості. Основу її, так само як і

моделі Й. Тюнена, становить ізольована держава, а природні ресурси, необхідні для забезпечення виробництва, знаходяться в концентричних зонах, розташованих навколо визначених ринкових центрів. Природні зони поділяються А. Вебером на «локалізовані матеріали» (мінеральне паливо, руди і т. ін.) та «розповсюджені» (вода, пісок, глина тощо). Виходячи з указаних передумов, автор вважав, що економічна перевага окремих варіантів розміщення варіюватиме залежно від постачання і попиту продукції.

Враховуючи неоднорідність умов, підприємець розміщуватиме завод у місцях з мінімальними витратами, які визначаються трьома головними факторами розміщення: транспортом, робочою силою й агломерацією чи дегломерацією (розосередженням) об'єктів. При цьому береться до уваги передумова, що транспортні витрати залежать від ваги перевезених матеріалів і дальності перевезень. Виходячи з цих міркувань, точка мінімальних транспортних витрат повинна знаходитися там, де сума зважених перевезень сировини, яка доставляється на завод, і готової продукції, що збувається на ринках, буде мінімальною.

З метою вдосконалення своєї моделі А. Вебер запропонував «матеріальний індекс», який являє собою відношення ваги локалізованих матеріалів, що поступають на завод, до ваги готової продукції. Цей індекс дозволяє на основі знаходження пункту мінімальних транспортних витрат визначити, де знаходиться він — ближче до джерел матеріалів (індекс > 1) чи до ринку збуту (індекс < 1). Важливим є також введення А. Вебером «робочого коефіцієнта», що характеризує відношення витрат на робочу силу до сумарної ваги матеріалів, які витрачаються, і до готової продукції. Він вважав, що в тих виробництвах, де вартість робочої сили є високою, цей фактор може вплинути на переміщення промислового підприємства з місця мінімальних транспортних витрат в іншу точку за умови, що економія питомих витрат на робочу силу компенсує вищі транспортні витрати.

Значну увагу А. Вебер приділив агломераційній економії. Він вважав, що вигоди, які забезпечує агломерація, пов'язані з можливістю здобути в цих точках економію від укрупнення виробництва. Водночас він звертав увагу на те, що на певному рівні концентрації виробництва значно збільшуються ціни на земельні ділянки в швидко зростаючих містах, а це стимулює розосередженість виробництва.

Слабкі місця в моделі А.Вебера піддавалися критиці з боку багатьох учених, які дійшли загального висновку про те, що Веберівська модель розміщення, в якій взято за основу прагнення до мінімальних витрат, має багато вад через її відрив від реальних умов. Але незважаючи на це, деякі вчені весь час працювали над удосконаленням, перебудуванням моделі А. Вебера, наближенням її до дійсності, до можливості її застосування в різних умовах. І в цьому плані пропонувалися різні варіанти.

На першому етапі створення зарубіжними вченими робіт з розміщення виробництва більша їх частина була присвячена окремим проблемам. Мета таких досліджень полягала в тому, щоб визначити найвигідніше місце розташування одного підприємства. Менша частина вчених займалася розробкою загальної теорії розміщення господарської діяльності. Початок цьому напрямку поклав В. Крісталлер (1933 р.), який розробив теорію центральних місць і обґрунтував її емпіричними даними. Економічні центри, що забезпечують продукцією свою місцевість, яка може бути як сільською, так і розосередженою поселеннями міського типу, він назвав центральними місцями, які розподілив за рангами: чим вищий ранг, тим більша територія, якій він постачає свою продукцію.

В. Крісталлер побудував свою систему центральних місць на основі того, що віддаль між сусідніми центрами повинна бути однаковою, а самі центри розташовані у вершинах рівносторонніх трикутників і відповідно зона збуту має форму правильного трикутника. В подальшому система центральних місць будувалася на принципі того, що в центрі тяжіння трикутника, утвореного трьома рівновіддаленими центрами, має бути розташований центр нижчого рангу. Подальша побудова мережі продовжується доти, доки не будуть визначені мінімальні зони збуту та центральні місця нижчого рангу. В. Крісталлер підтвердив свою теорію фактичними даними про число, розміри і розміщення центрів на прикладі південної Німеччини.

У 1944 р. і пізніше з'явилися роботи німецького економіста А. Льоша. На відміну від А. Вебера, який намагався знайти місце для підприємства, що забезпечувало б підприємцю мінімальні витрати, А. Льош за основу брав максимальний прибуток.

Він розглядав не окрему галузь чи підприємство, а всю економіку в цілому. Але разом з тим, він вважав головним районоутворювальним фактором не спеціалізацію економічного району, а ринковий збут товарів.

Спираючись на принципи В. Крісталлера, А. Льош розробив свою систему центрів з більш ретельним економічним обґрунтуванням і повнішим використанням різних геометричних побудов (схем розміщення). Оптимальні розміри ринкових зон він визначив мережею, яка складається з правильних шестикутників. Він показав, що можливе існування трьох типів ринкових зон шестикутної форми. Систему центрів А. Льош визначив за допомогою накладання однієї на іншу типових мереж ринкових зон для різних продуктів, які мають хоча б один загальний центр.

Основні зауваження щодо моделі А. Льоша зводилися до того, що він виключив ієрархічну рангову класифікацію центрів, присутню у В. Крісталлера, виходив з передумов рівномірного розподілу попиту в просторі, тоді як визначене ним кінцеве розміщення центрів і галузей не відповідає умові ігнорування ним впливу транспортних витрат.

В останні роки у західних країнах популярною стала «регіональна наука», найвідомішими представниками якої є У. Айзард (США) та П. Хаггет (Велика Британія). Вони використовують у своїх працях цінні практичні розрахунки і математичні методи аналізу розміщення й територіального розвитку продуктивних сил, розкривають взаємозв'язки розміщення підприємств і галузей за допомогою міжгалузевих балансів. У науковій літературі існують також інші теорії та моделі розміщення виробництва і населення.

Серйозні регіональні дослідження відбувалися і в СРСР. Основу теорії регіонального розвитку становило розуміння регіону як соціально-економічної системи (М. М. Некрасов, А. Ю. Пробст, О. Г. Гранберг, М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук, Ф. Д. Заставний, С. І. Дорогунцов, М. Г. Чумаченко та ін.). Це і зумовило провідну ідею й механізм розвитку регіону — теорію відтворення господарства і суспільного життя населення та збереження природного середовища.

В останній період все більшого розвитку набуває теорія регіонального саморозвитку. Відповідальність за соціально-економічний розвиток регіонів лежить на адміністраціях цих регіонів, які, враховуючи ресурсні можливості регіонів, повинні складати прогностичні плани і програми їх реалізації. Розробляються теорії, науково обґрунтовані положення місцевого економічного й соціального розвитку, які реалізуються органами місцевого самоврядування і базуються на використанні місцевих ресурсів.

Все більшого значення в наукових дослідженнях набуває ідея про економічний простір, проблеми якого привертали увагу ще античних філософів, а в XVII—XVIII ст. постійно входили в структуру економічних теорій. Потім, майже до кінця XIX ст., фактор простору не став предметом економічних теорій. Ігнорування економічного простору позбавило економічні теорії належної спільності і гармонійності, призвело до викривлень та спрощень. Останнім часом ідея про економічний простір як об'єкт і предмет економічної науки набуває особливої актуальності.

2.5. Поняття про економічний простір, особливості його формування та структура

Економічний простір — це господарська система, розвиток якої взаємозумовлений зв'язками між природою і суспільством та економічними відносинами між суб'єктами підприємництва. Він являє собою насичену територію, що має багато об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, транспортні мережі, різноманітні об'єкти інфраструктури загального користування. Близьким до поняття «економічний простір» є просторова (територіальна) структура економіки і просторова (територіальна) організація господарства.

Якщо більша частина об'єктів економічної діяльності знаходиться на певній території, то економічна діяльність виходить за межі території і використовує ресурси, що знаходяться поза поверхню землі, тобто за межами території. Це — і атмосфера, і літосфера, і гідросфера, і космічний простір. На відміну від території, що вимірюється показниками площі (м^2 , км^2), ці сфери визначаються тривимірністю — довжиною, шириною та висотою чи глибиною.

Специфічною ознакою економічного простору є те, що він формується виробничими відносинами, тобто зв'язками між функціонуючими системами, об'єктами та суб'єктами підприємницької діяльності. Формування економічного простору — це насамперед розвиток системи відносин щодо розміщення мно-

жини економічних об'єктів на території, утворення науково обґрунтованих форм їх комплексування й організації взаємодії між ними.

Економічний простір в широкому розумінні — це сфера господарської діяльності в межах певного середовища. На міждержавному рівні він являє собою узгоджену взаємодію економічних суб'єктів у певній сфері господарської діяльності (валютній, митній, цінovій тощо). Економічний простір характеризується зв'язками, взаємодією між елементами. Його межі є динамічними — можуть звужуватися і розширюватися залежно від зв'язків між суб'єктами економічної діяльності.

Критерієм визначення меж економічних просторів можуть бути межі ринків різних видів товарів і послуг, робочої сили, нерухомості, фінансів, інформації тощо. Функціонування цих ринків можливе за умови розвитку ринкової інфраструктури, зокрема товарно-сировинних, фондових, валютних бірж, бірж праці, банків, торгових палат, рекламних агенцій, страхових компаній, маркетингових, аудиторських організацій тощо, які відіграють роль функціональних елементів економічного простору.

Простір формується лише завдяки зв'язкам, тобто взаємодії між його суб'єктами: розширенню ринків, зростанню участі в економічній діяльності та її інтенсивності, поглибленню взаємодії тощо.

Закономірності формування економічного простору. На сучасному етапі дослідження виявлено наступні закономірності формування економічного простору:

— *впорядкованість та взаємоузгодженість*. Усі елементи простору впорядковані стосовно один одного та знаходяться у взаємозалежності. Порушення існуючого балансу призводять до виникнення нового порядку речей в економічному просторі, який може задовольнити або не задовольнити господарюючих суб'єктів;

— *нерівномірність розвитку елементів, що визначають економічний простір*. Ця закономірність проявляється у наявності високорозвинутих і депресивних регіонів, а також у прискореному або сповільненому перебігу процесів та явищ;

— *циклічність*. Внутрішню причину циклічного розвитку становить складність систем, які за своєю природою є нестабільними;

— *розширення масштабів*. Економічний простір нерозривно пов'язаний з господарською діяльністю людини і розширюється з

освоєнням нею ділянок простору (не лише територій, але й способів організації виробництва).

Структура економічного простору. Визначають два підходи до визначення структури економічного простору. Перший підхід базується на безпосередньому координуванні економічних зв'язків, процесів та явищ у просторі і обмеженні чітко визначеними просторовими кордонами. Тут йдеться про економічний простір населеного пункту, адміністративного району, економічного району, країни, групи країн, континентів, про глобальний економічний простір.

Другий підхід полягає в опосередкованому проектуванні економічних зв'язків, процесів та явищ, що відбуваються в економічному просторі на його координатах. При цьому просторові межі можуть бути нечіткими, виходити за межі територіальних одиниць, перетинатися й накладатися одна на одну, оскільки інтереси суб'єктів господарювання не обмежуються кордонами населеного пункту, регіону чи країни. Чим більше таких перетинань, взаємопроникнень та накладень, тим щільнішим буде економічний простір. У такому аспекті можна розглядати економічний простір підприємства, галузі, галузевого комплексу, окремого індивідуума, колективу, місцевої громади тощо.

Залежно від масштабів економічних зв'язків структура економічного простору може включати глобальний, регіональний, ареальний і локальний види.

Глобальний простір — характеризується зв'язками між територіально розосередженими об'єктами, які займають значні площі (кілька країн) і мають тісні технологічні, економічні та управлінські зв'язки між державами щодо досягнення певної мети.

Регіональний простір — об'єднує виробників і споживачів товарів та послуг в єдину економічну систему в межах регіонів України. Його об'єднуючою ланкою є загальна інфраструктура (водо-, енерго-, газопостачання тощо).

Ареальний простір — формується на обмеженій території (адміністративного району, агломерації, вузла, територіальних громад) і характеризується економічними зв'язками між підприємствами щодо використання певного ресурсу, агломераційного ефекту тощо.

Локальний простір — система економічних зв'язків, які складаються в процесі господарської діяльності конкретних територіальних громад. Важливу роль регулятора формування цих локаль-

них економічних просторів відіграють органи місцевого самоврядування, формуючи сучасну інституційно-правову основу підприємницької діяльності.

За якісними ознаками економічний простір може бути промисловим, аграрним, рекреаційним, інформаційним, де розглядаються зв'язки між відповідними об'єктами.

2.6. Регіональний економічний простір. Його роль у формуванні соціально-економічних систем

Регіональний економічний простір — це поліструктурна системна сукупність ресурсів та суб'єктів господарювання і відносини між ними, що формують відповідні сфери діяльності в процесі економічного відтворення, забезпечують суспільне виробництво, обмін, розподіл і споживання матеріальних благ та послуг для потреб суспільства.

Основні ознаки регіонального економічного простору такі:

- регіональний економічний простір формується в конкретно-територіальному вимірі відповідного системного рангу (елементи системи розселення, адміністративно-територіальної одиниці, економічного району тощо) у вигляді організації економічного простору;
- має історичний характер формування та зв'язок його системно-суттєвих ознак з історичними процесами розвитку і формування суспільно-економічної формації держави;
- йому притаманні багатовимірність і поліструктурність, які в межах економічного простору утворюють поля й відповідні їм структури — інституційну, фінансову, виробничу, інфраструктурну, технологічну, торгівельну та ін.;
- дискретність формування економічного простору, закономірна нерівномірність його розвитку;
- можливість і необхідність управління формуванням економічного простору регіону, наявність системи регулювання його розвитком.

Регіональний економічний простір підпорядкований системі національної економіки. Він функціонує у певних межах економічної самостійності відповідно до розмежування повноважень між центром та регіонами. Елементи в ньому взаємодіють між

собою, утворюючи просторові, часові, просторово-часові взаємозалежності. Так формуються вертикальні і горизонтальні взаємозв'язки: одні — через дію компонентів простору, інші — через відносне положення одних та інших на території. Поєднання цих зв'язків призводить до виникнення складніших просторових структур і систем. Тому економічний простір відносно стійкого просторового розвитку продуктивних сил — це сукупність економічних відносин або їх формальних аналогів — регіональних соціально-економічних систем. Економічний простір відіграє роль цілісної системи взаємодоповнюючих суб'єктів господарювання на відповідній території, між якими існує стійкий розподіл праці.

Формування регіональних соціально-економічних систем відбувається за такими основними принципами: територіальність, комплексність, цілісність, глобальність.

Територіальність — це головна властивість економічного простору, що передбачає врахування всієї сукупності факторів регіонального розвитку, загальних закономірностей розміщення продуктивних сил, принципів регіональної політики на перспективу з метою раціоналізації територіальних пропорцій. Вона вивчає просторову диференціацію об'єктів дослідження. Територію слід розглядати як основу об'єднання людського суспільства та економіки. Вона є базою, де проходить життя людини, є ресурсом природи і суспільства. Тобто територія становить середовище життя людини із специфічними соціально-економічними, матеріально-технічними умовами. Тому територіальний аспект просторового розвитку є визначальним при вивченні розміщення продуктивних сил економічного простору.

Принцип комплексності розуміють як забезпечення пропорційного і збалансованого функціонування території. Поняття «комплексність» означає поєднання всіх елементів, явищ, що складають одне ціле. Комплексність просторового розвитку продуктивних сил — це поєднання структурних елементів та пропорційно взаємозв'язаний розвиток усіх підсистем, внутрішнє узгодження економічних, екологічних, соціальних процесів і явищ; розвиток регіонів як територіальних суспільних систем; ефективність використання соціально-економічного й природно-ресурсного потенціалу. На регіональному рівні вона виражається через різні елементи господарства регіону, їх раціональне використання (насамперед, природних ресурсів), через подальше вдосконалення інфраструктури, трудових ресурсів, науково-технічного та

освітнього потенціалу як складових єдиного економічного простору країни.

Принцип регіональної цілісності пов'язаний з єдністю природних, соціальних та економічних процесів і явищ, що проявляється на території економічного простору. За принципом регіонально-цілісного підходу регіон розглядається як цілісна система і як складова економічного простору.

В сучасних умовах триєдиний підхід у дослідженні економічного простору доповнюється новою якістю — *глобальністю*, тобто необхідністю співвідношення локальних, регіональних та національних проблем з їх світовим (глобальним) фоном.

Тема 3

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ ТА ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ

3.1. Територіальний поділ праці, його суть та зв'язок з формуванням економічних районів.

3.2. Економічний район та економічне районування, їхня суть та основні ознаки.

3.3. Критерії, принципи та чинники економічного районування та районоформування.

3.4. Типи економічних районів та їхні цільові функції.

3.5. Роль районоформування в територіальній організації регіональних господарських систем.

3.6. Сучасні мережі економічних районів та їхній склад.

3.1. Територіальний поділ праці, його суть та зв'язок з формуванням економічних районів

Господарський комплекс країни розглядається як єдиний економічний простір, а господарства окремих її територій (областей, автономних республік, штатів, земель тощо) — як складові частини цього економічного простору (єдиного господарського комплексу). Кожна з таких частин території країни відрізняється одна від одної не тільки природними умовами і ресурсами, але й соціально-економічними особливостями розвитку, насамперед, відповідною спеціалізацією господарства. Так, одні райони можуть бути давно заселеними й освоєними, а інші — лише починають формувати свою економіку; в одних районах економіка сформована на власній сировинній базі, а в інших — на довізній сировині.

Отже, у процесі господарської діяльності складається відповідна спеціалізація окремих територій країни. Кожна така територія спеціалізується на виробництві певних видів продукції, виробля-

ючи їх значно більше, ніж потрібно для неї. Тому ці території мають можливість обмінюватися між собою продукцією галузей спеціалізації. Таким чином, між окремими спеціалізованими територіями країни або окремими країнами відбувається обмін результатами їх праці. Такий поділ праці між окремими територіями країни чи країнами називається територіальним, або географічним поділом праці.

Суспільний поділ праці почався ще за часів первісного суспільного ладу і виражався в поділі праці між чоловіками та жінками, дітьми і дорослими, між вівчарськими й землеробськими племенами, проявлявся у відокремленні ремесла від землеробства. Подальший розвиток виробництва, науково-технічний прогрес привели до виникнення нових спеціалізованих галузей і виробництв. Оскільки ці спеціалізовані галузі і виробництва розміщуються на окремих територіях відповідно до умов, необхідних для їх розвитку, то суспільний поділ праці тісно пов'язаний з територіальним поділом праці, який закріплює окремі спеціалізовані галузі та виробництва за певними територіями. Територіальний поділ праці є результатом просторового прояву загального економічного закону — суспільного поділу праці і є визначальним у просторовій організації господарства. Він проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни, територіальній локалізації певних видів виробничої діяльності та виробництва продукції і послуг згідно з їх конкурентними перевагами. Спеціалізація території на виробництві певних видів продукції та послуг (у конкретних галузях і виробництвах) спричиняє формування спеціалізованих економічних районів. При цьому спеціалізація території складається поступово, в процесі розвитку виробництва. Тобто цей процес має історичний характер. Спеціалізація території в процесі розвитку науково-технічного прогресу може змінюватися, розширюватися та поглиблюватися.

Спеціалізація території на виробництві тих чи інших видів продукції або послуг визначається лише за умови:

а) коли продукції на даній території виробляється значно більше, ніж це потрібно для задоволення власних потреб і значна частина її вивозиться в інші регіони або країни;

б) якщо виробництво цієї продукції на даній території обходиться значно дешевше, ніж в інших регіонах та країнах;

в) коли виробництво цієї продукції на даній території повністю і на значний період часу забезпечено необхідними ресурсами.

Таким чином, територіальний поділ праці зумовлює спеціалізацію території на виробництві певних видів продукції та послуг. Він становить основу формування економічних районів і є найбільш інтегральним чинником їх утворення. Територіальний поділ праці — це об'єктивний процес виробничої спеціалізації економічних районів і обміну продукцією та послугами з іншими районами й країнами.

3.2. Економічний район та економічне районування, їхня суть та основні ознаки

Важливим шляхом забезпечення раціональної територіальної організації господарства в країнах з різноманітними природними, соціальними та економічними умовами є науково обґрунтоване формування територіальних господарських комплексів і, в першу чергу, економічних районів різних типів. Особливе значення економічні райони мають для довгострокового прогнозування розвитку і розміщення продуктивних сил та комплексного соціально-економічного розвитку окремих територій (регіонів).

Економічне районування — це науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного і територіального поділу праці. Економічне районування спрямовано на поліпшення територіальної організації виробництва та управління господарською діяльністю. Воно дає змогу поєднати загальнодержавні та регіональні інтереси у всебічному і комплексному використанні природних та економічних ресурсів території, її комплексному соціально-економічному розвитку, у формуванні раціональної територіально-галузевої структури господарського комплексу країни.

Економічне районування є науковим методом поділу країни на спеціалізовані територіально-господарські частини, що склалися в результаті суспільного і територіального поділу праці за певний історичний період. Економічний район виступає однією з форм територіальної організації господарства. Виділяючи економічні райони, ми одержуємо територіальну структуру господарства у вигляді мережі економічних районів, яка

відображає особливості та закономірності господарювання в просторі й часі, тобто результати історичного розвитку господарства країни.

На відміну від зазначеної вище суті економічного районування як поділу країни на райони за подібністю процесів, що історично сформувалися, особливо важливим є поділ країни на райони, що формуватимуться в процесі розвитку продуктивних сил на основі внутрішньонаціонального і глобального поділу праці. Тобто завдяки економічному районуванню можна прогнозувати майбутній розвиток продуктивних сил.

Районоформування національного господарського комплексу, яке відбувається з урахуванням закономірностей, принципів і факторів розміщення продуктивних сил та управління їх розвитком у майбутньому, є новим підходом до територіальної організації господарства, яка розвивається за рахунок прогнозованого територіального поділу праці. Такий підхід дає можливість визначити певні економічні та соціальні цілі розвитку територій, обґрунтувати засоби й механізми їх досягнення, тобто здійснювати районоформування згідно з поставленою метою. Цей підхід характеризується конструктивною спрямованістю районоформування на вирішення сучасних і прогнозованих проблем у районах України.

Таке економічне районування є науковим методом майбутніх процесів територіальної організації господарства, оскільки воно базується на закономірностях розміщення і територіальній організації продуктивних сил, практичному використанні наукових принципів розміщення виробництва, врахуванні впливу нових факторів. Воно дає можливість досягти поставленої мети шляхом розробки та реалізації державної регіональної економічної політики, законодавчих механізмів розміщення нових об'єктів, удосконалення територіальної організації виробництва і розселення населення.

В науковій літературі економічне районування поділяється на галузеве та інтегральне, а останнє — на макро-, мезо- й мікрорайонування. Методологія економічного районування охоплює, насамперед, визначення ключових понять. Це стосується, в першу чергу, сутності регіону, економічного району, районування і районоформування.

Вчення про економічний район та його сутність має давню історію. Спробу визначення економічного району в середині XIX ст. здійснив М. П. Огарьов. За його визначенням, економічний район — це частина країни, що відрізняється від інших

поєднанням таких головних галузей господарства, які визначають її подальший розвиток, спільну діяльність та участь у територіальному поділі праці. Визначення економічного району дав і Д. І. Менделєєв, який вважав, що це — частина країни, яка відрізняється таким сполученням трудових, сировинних, паливно-енергетичних ресурсів і транспортних умов, що дозволяє їй спеціалізуватися на головних галузях господарства та брати широку участь у територіальному поділі праці всередині країни.

З кінця XIX — початку XX ст. економічне районування не тільки набуває наукового значення, але й розглядається як засіб управління територіальною організацією господарства. Ідеї економічного районування набули практичного значення у зв'язку з розробкою плану електрифікації Росії (ГОЕЛРО), згідно з яким на території країни виділялося вісім економічних районів.

Вагомий внесок у розробку наукових засад економічного районування зробили такі відомі економіко-географи та економісти, як М. М. Баранський, М. М. Колосовський, П. М. Алампієв, Я. Г. Фейгін, Л. Я. Зіман, А. Ю. Пробст, А. М. Колотієвський, Е. Б. Алаєв. Серед українських учених ідеї економічного районування розвивали П. М. Першин, М. М. Паламарчук, М. Д. Пістун, В. А. Поповкін, Ф. Д. Заставний та ін. Найсуттєвішими ознаками економічного району більшість цих учених вважали наявність територіально-виробничого комплексу, його цілісність, системність внутрішніх зв'язків, спеціалізацію і комплексний розвиток.

Під **економічним районом** розуміють частину території країни, в межах якої на основі певного способу виробництва та територіального поділу праці формується спеціалізоване господарство. За визначенням П. М. Алампієва, економічний район — це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці.

Утворення мережі економічних районів — процес об'єктивний, який відображає розвиток і подальше поглиблення територіального поділу праці. Формування економічних районів — це процес, характерний для кожної країни, оскільки він зумовлений територіальним поділом праці. Саме тому цей процес є не тільки об'єктивним, але й історично необхідним.

Завдяки територіальному поділу праці між різними частинами країни розвиваються міжрайонні економічні зв'язки, поси-

люється процес спеціалізації окремих частин країни на виробництві тих чи інших видів продукції, що надходить у обмін. Тобто розвивається товарне виробництво, яке в свою чергу веде до спеціалізації території. А там, де існують крупні галузі спеціалізації, неминуче розвиваються допоміжні та обслуговуючі галузі. Таким чином відбувається формування економічних районів, тобто спеціалізованих у виробничому відношенні частин країни.

3.3. Принципи, критерії та чинники економічного районування і районоформування

Принципи економічного районування. Економічне районування — це процес поділу територіального господарського комплексу країни на окремі територіальні комплекси, які мають виробничу спеціалізацію, що проявляється в міжрегіональних зв'язках і збалансованості структурних елементів (основних, допоміжних та обслуговуючих виробництв), яка характеризує комплексність розвитку господарства цих територій.

При виділенні інтегральних економічних районів як найбільших територіальних господарських комплексів країни слід дотримуватись наступних принципів:

1) встановлення наявності крупних, у межах кількох областей, цілісних господарських комплексів з провідною функцією, яка визначає їхню міжрайонну спеціалізацію;

2) виявлення наявності передумов і перспективних можливостей формування на значних територіях країни господарських комплексів як окремих єдиних виробничих територіальних ланок економіки країни, що у майбутньому розвиватимуться на базі наявних або при виникненні нових конкурентних переваг територій;

3) досягнення відповідності економічного районування та адміністративно-територіального поділу країни: кордони економічних районів не повинні перетинати межі існуючих адміністративно-територіальних одиниць, що сприятиме гармонізації економічного й адміністративного управління;

4) визначення територіальної єдності економічного району, тобто останній не може включати території, відокремлені від

нього іншими районами, і повинен ураховувати історичні особливості формування українських земель, національного та етнічного складу населення;

5) встановлення центрів районоформування (розселенських, промислових, рекреаційних тощо), які є ядрами формування територіальних господарських комплексів;

6) відображення у назві районів сутнісних, економічних, соціальних та географічних ознак територій і господарських комплексів.

Критерії економічного районування. Критерії виділення економічних районів — це головні ознаки, основні вимірники, на базі яких відбувається виділення (виокремлення) економічних районів.

Найзагальнішими критеріями інтегрального економічного районування як об'єктивного утворення і функціонування економічних районів, що зумовлюється дією законів суспільного й територіального поділу праці, а також комплексуванням (інтеграцією) різних видів діяльності, є наступні:

1) крупні територіально-виробничі комплекси з їх галузями спеціалізації загальнонаціонального значення, які відокремлюють одні райони від інших ;

2) районоформуючі центри внутрішньорайонної інтеграції, до яких тяжіють внутрішні територіальні економічні формування (розселенські, транспортні, виробничі (промислові) вузли, агломерації, кластери; геоположення; соціальна і ринкова районоформуючі інфраструктури; євро регіональні та інші локальні об'єднання як полюси зростання);

3) економічні потенціали загальнонаціонального чи міжрегіонального значення як бази сучасного і майбутнього розвитку цілісних господарських комплексів районів: техніко-технологічні (основні засоби, їх продуктивність та інноваційність), природно-ресурсні, соціально-економічні, інтелектуальні, інноваційні тощо;

4) внутрішня інтегрованість (взаємодоповнюваність) господарських систем, єдність і цілісність господарських комплексів районів ;

5) спільність (близькість) історичних, культурних традицій, соціальної поведінки населення;

6) територіальна єдність району — включення до складу районів компактно розміщених адміністративно-територіальних одиниць без порушення їх меж.

Чинники районоформування. На формування економічних районів впливають різні чинники: природно-ресурсні, соціально-економічні, геоположення та ін.

Основним районоутворювальним фактором є територіальний поділ праці, який виступає просторовим проявом дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

Територіальний поділ праці проявляється у закріпленні видів господарської діяльності за територіями, спеціалізації останніх на випуску певних видів продукції, робіт чи послуг відповідно до зосереджених на них природних умов і ресурсів та наявної робочої сили. Розміщення підприємств та розвиток їх господарської діяльності відкриває шлях до максимального, найефективнішого використання сприятливих для виробництва умов і ресурсів кожної території, вигідності її географічного положення, комбінування виробництва у районі, а також використання навичок та виробничого досвіду населення, яке проживає на цій території.

Як критерій визначення спеціалізації в сучасних умовах доцільно використати ступінь участі району в територіальному поділі праці, тобто визначити його частку у випуску й реалізації певного виду продукції країни (в експорті та внутрішньому споживанні). У кожному регіоні можна виділити галузі, що є базовими в розвитку його господарства, тобто галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорайонною, міжрайонною та глобальною. Галузь спеціалізації, яка становить значну питому вагу в структурі господарства району, відноситься до профільюючих.

Важливим районоутворювальним фактором є сформовані територіальні виробничі комплекси (ТБК) або ті, що формуються. Територіальний поділ праці зумовлює формування галузей спеціалізації, які стимулюють зосередження і розвиток супутніх та обслуговуючих підприємств, що разом утворюють ТБК. В основі цих комплексів знаходяться стійкі об'єднання взаємозв'язаних підприємств різних галузей, зв'язки яких визначені технологією виробництва. Сукупність комплексів, розташованих на компактній території, утворює мережу територіально-виробничих комплексів, які відіграють роль каркасу економічного району. В межах одного великого економічного району можуть діяти кілька ТБК.

До основних районоутворювальних факторів належать також найбільші міста країни — великі регіональні індустріальні

центри із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. Кожне місто як територіальний господарський комплекс впливає на навколишню місцевість, об'єднуючи своєю зоною районоформуючого впливу значну кількість менших поселень, забезпечуючи зв'язок центру і периферії. При цьому зона районоформуючого впливу великого регіонального центру може поширюватися на кілька областей. В Україні такими показовими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів. Найбільшу зону районоформуючого впливу має Київ, який впливає на три суміжні області — Житомирську, Черкаську і Чернігівську.

Районоутворювальне значення мають також основні форми територіальної організації розселення населення та виробництва — промислово-розселенські агломерації, промислові центри, вузли, галузеві та інтегральні райони, локальні, районні й обласні агропромислові комплекси, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою утворюють єдине господарство економічного району.

3.4. Типи економічних районів та їхні цільові функції

Наукова і практична необхідність просторового підходу до вивчення особливостей формування регіональних господарських комплексів у межах країни потребує систематизації різних економічних районів. Наука і практика визнають існування галузевого та інтегрального економічного районування. А тому обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів — галузевих та загальних або інтегральних.

Галузеве економічне районування необхідне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей або видів господарської діяльності. Цей тип економічного районування та економічних районів потрібний для глибокого вивчення закономірностей територіальної концентрації підприємств окремої галузі господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їхня територіальна локалізація залежить переважно від наявності на певній території необхідних природних умов і ресурсів (агрокліматичних, сировинних тощо), круп-

ного споживача продукції, сприятливих транспортних зв'язків, трудових ресурсів. Так, у сільському господарстві виділяються райони виробництва технічних та зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості — райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої, харчової та інших галузей індустрії.

Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних, або інтегральних економічних районів. Враховуючи це й фактор, галузеве районування значно посилює наукову обґрунтованість виділення меж крупних економічних районів. Загальне, або інтегральне економічне районування базується на регіональних господарських комплексах, основу яких становить функціонування територіально-виробничих комплексів різного ступеня сформованості.

Згідно із загальним (інтегральним) економічним районуванням на території України виділяються три підтипи економічних районів: крупні, або макроекономічні райони, середні, чи мезоекономічні райони, і малі або мікроекономічні райони.

Крупні макроекономічні райони формуються в результаті науково обґрунтованого поділу території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують декілька адміністративних областей чи адміністративні області з автономною республікою (АР Крим). В інших країнах можуть об'єднуватися інші територіальні одиниці адміністративно-територіального і національно-територіального поділу. Головною метою виділення крупних економічних районів є виявлення та розмежування великих територіально-виробничих комплексів для визначення напрямів їх ефективного (раціонального) розвитку й ефективнішого використання їхнього ресурсного потенціалу. Ці райони використовуються для довгострокового планування і прогнозування розвитку та розміщення продуктивних сил, формування загальнодержавних баз (зон) промислового чи сільськогосподарського виробництва, які не можуть бути сформовані в межах лише однієї адміністративної області.

У макроекономічних районах, крім галузей спеціалізації, розвиваються допоміжні й обслуговуючі галузі з метою більш повного і комплексного використання місцевих ресурсів та зменшення обсягів довізної продукції з інших регіонів.

Середні, або мезоекономічні райони є, як правило, складовою частиною крупних макроекономічних районів. Це може бути територія адміністративної області, краю, автономної республіки,

тобто територіальні одиниці адміністративно-територіального і національно-територіального поділу країни. Об'єктивною основою виділення мезоекономічних районів виступає територіальний поділ праці як у масштабах країни, так і в межах крупних економічних районів.

На території мезоекономічних районів знаходяться ядра крупних районних територіально-виробничих комплексів або їх складові частини. Основну районоутворювальну роль при виділенні середніх, чи мезоекономічних районів відіграють великі багатофункціональні міста, які, разом з тим, є найбільшими промисловими і транспортними вузлами. Цими важливими функціями вони об'єднують периферію регіону в єдине ціле. Мезорайони використовуються як для середньострокового планування і прогнозування розвитку галузей матеріального виробництва й невиробничої сфери та розробки програм галузевого розвитку, так і для поліпшення управління господарською діяльністю регіону.

Малі або мікроекономічні райони — це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-територіальним поділом країни. Їх територія відповідає території внутрішньообласних адміністративних районів. У низових адміністративних районах основними галузями виробництва є галузі рослинництва і тваринництва та місцевої промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину. Низові чи мікроекономічні райони використовуються для поточного планування і поліпшення оперативного управління розвитком виробництва на їхній території. Зрозуміло, що в умовах поширення різних форм власності і, в першу чергу приватної, ці функції мікроекономічних районів поступово змінюватимуться.

3.5. Роль районоформування в територіальній організації регіональних господарських систем

Одним зі шляхів удосконалення територіальної організації господарства в Україні з її великою різноманітністю регіональних природних, соціальних та економічних умов і ресурсів є науково обґрунтоване формування економічних райо-

нів різних типів. Саме районна форма територіальної організації господарства забезпечує значний ефект, оскільки розміщення підприємств, установ та організацій базується на вигодах від використання природно-ресурсного і соціально-економічного потенціалів регіонів, на законах суспільного й територіального поділу праці та ефективному комплексуванні галузей економіки згідно з конкурентними перевагами. Особливо ефективною вона стає при розробці прогнозів, концепцій і стратегій розвитку України на довгостроковий період. Це зумовлено тим, що така форма організації господарства дає можливість поетапно передбачити залучення в економічну діяльність нових ресурсів, розробити технологічно ефективні методи їх використання, вирішити важливі міжрегіональні соціальні та екологічні проблеми.

Обґрунтовуючи територіальну організацію крупних районів країни, які включають кілька областей, слід базуватися на міжрегіональному і глобальному поділі праці. Вироблена й реалізована продукція (послуги) в таких районах характеризує їхню міжнародну спеціалізацію. Ефективне функціонування великих районних господарських комплексів вимагає високої внутрішньо- та міжрегіональної інтеграції всіх елементів таких комплексів, зменшення їх фрагментарності і відокремленості.

Генеральні економічні райони України можуть виступати елементами міжнародних (інтернаціональних) економічних просторів (наприклад, Чорноморського, Дунайського та ін.), які охоплюють території суміжних країн або їх регіонів. Економічним стрижнем таких просторів є базові галузі генеральних районів, які визначають їх міжнародну спеціалізацію і беруть участь у глобальних економічних зв'язках. Завдяки інтеграційним зв'язкам така господарська система функціонує більш стабільно й ефективно, порівняно з окремими підприємствами чи локальними формами їх територіальної організації.

В економічних районах, які виокремлюються серед інших територіальних систем своєю індивідуальністю (спеціалізацією) та формою організації, що полягає в наявності основних, допоміжних та обслуговуючих виробництв, функціонує складна система зв'язків і залежностей. При зростанні взаємозалежності й організованості суб'єктів підприємницької діяльності в межах району вони можуть доповнюватися єдиними адміністративними зв'язками та інституційними органами управління.

В процесі районоформування реалізується дія законів, закономірностей та чинників розвитку й розміщення продуктивних сил та формування економічних і соціально-економічних територіальних систем. А це характеризує найістотніші залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ і послуг.

Утворення великих регіональних господарських систем базується на перевагах комплексоутворення — раціональному поєднанні функціонуючих об'єктів, повнішому використанні природних, соціальних, територіальних та інших ресурсів, зменшенні капітальних і поточних витрат за рахунок агломераційного ефекту.

В процесі районоформування перевагою найчастіше є наявність конкурентоспроможних ресурсів, насамперед природних, їх концентрація на певній території, видова різноманітність, наявність технологій використання, зацікавленість інвесторів тощо. Зазначені та інші чинники зумовлюють закріплення виробництв за територіями, формуючи таким чином територіальний розподіл підприємств і виробництва продукції не тільки для власного споживання, але й для задоволення потреб інших регіонів. Локалізація підприємств і виробництва продукції та її вивіз (повністю або частково) за межі району, де вона виробляється, визначає спеціалізацію останнього. Отже, раціонально організований господарський комплекс економічного району становить основу ефективної територіальної організації господарства країни.

Стратегічною метою районоформування є підвищення добробуту та якості життя населення, досягнення стійких темпів економічного розвитку, посилення конкурентних позицій у глобальній економічній системі. Здійснення в процесі районоформування ефективної інтеграції виробництв та їх територіальної концентрації спричиняє утворення опорного економічного каркасу країни у вигляді мережі економічних районів, забезпечує єдність економічного простору країни і виступає результатом територіальної організації господарства. Сукупність районів як локомотивів економічного розвитку стає базою для просторової організації господарства країни. Зазначена каркасна територіальна організація економіки країни забезпечує її інтеграцію у глобальний ринок товарів, робочої сили, фінансів тощо.

Управління районоформуванням передбачає розвиток різноманітних інноваційних форм територіальної організації гос-

подарства. До них можна віднести центри інноваційного розвитку, де концентруються висококваліфіковані кадри, науково-технічна інформація, фінансові ресурси. Можуть формуватися і наукогради, центри трансферту технологій, вищі навчальні заклади й науково-дослідні установи, які забезпечують інтеграцію наукової та освітньої діяльності, технопарки, інноваційно-технологічні центри, бізнес-інкубатори, територіальні кластери тощо.

Районоформування дає можливість не тільки передбачити мережу економічних районів як форму територіально-економічної організації країни, але й обґрунтувати інноваційну модель територіальної організації економіки району, типи комплексів, що базуються на новітніх формах територіальної організації господарства — регіональні і локальні територіально-виробничі комплекси, територіально-галузеві кластери, інноваційні центри, порти тощо. Практичне значення його полягає ще й у тому, що воно дозволяє визначити ефективні шляхи досконалішої територіальної організації господарства в цілому.

Важливу роль районоформування відіграє і в реалізації державної регіональної політики економічного та соціального розвитку країни. Завдяки науково обґрунтованому управлінню територіальною організацією господарства у вигляді мережі економічних районів забезпечується єдність економічного простору країни, ефективна інтеграція у глобальний ринок товарів і ресурсів. На цій основі зміцнюється територіальна господарська єдність та економічна стабільність країни, підвищується добробут населення, ефективно розв'язуються економічні, соціальні та екологічні проблеми.

3.6. Сучасні мережі економічних районів та їхній склад

Формування економічних районів — динамічний процес, який на території України та її прилеглих землях розпочався ще за часів Київської та Галицько-Волинської Русі. У XVIII—XIX ст. активізувалися наукові дослідження з економічного районування країни. Але вони недостатньо враховували історичні, національно-культурні традиції народів, що заселяли територію нинішньої України.

Формування економічних районів України в радянський період проводилося у тісному зв'язку з іншими республіками. Під час розробки плану ГОЕЛРО вперше були обґрунтовані основні принципи економічного районування, на базі яких виділено вісім економічних районів. На території України було виокремлено Південний гірничопромисловий район, до якого входили Київська, Харківська, Полтавська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська, Подільська і Волинська губернії та частина території Росії: Воронізька губернія й область Війська Донського, а також Південно-Західний сільськогосподарський регіон, що охоплював решту території країни. В подальшому мережа економічних районів України змінювалася залежно від територіального розвитку господарства та необхідності вирішення його актуальних проблем.

Велика увага економістами та економіко-географами України приділялася, зокрема, поєднанню економічного районування й адміністративно-територіального поділу країни. Вчені були переконані, що поділ території країни на економічні райони та впровадження управління їх розвитком сприятимуть їх комплексному розвитку, поглиблять їх спеціалізацію. Вони вважали, що економічне районування в перспективі дозволить перейти до державного управління крупними економічними районами.

Важливим районоутворювальним фактором є адміністративно-територіальний поділ, оскільки в межах адміністративних одиниць здійснюється управління й економічною діяльністю. Тому до цього часу зберігається підхід до утворення крупних економічних районів шляхом об'єднання існуючих адміністративно-територіальних одиниць.

В післявоєнний період, коли переважно стабілізувався адміністративно-територіальний поділ і були визначені майже всі сучасні області України, а також завершилося об'єднання території України з її західними землями і Кримом, розпочалася нова науково обґрунтована розробка мережі економічних районів.

В основу економічного районування України в 1952 р. було покладено об'єднання адміністративних областей, які характеризувалися спільністю економіко-географічного положення, особливостями формування господарства у минулому та його сучасною спеціалізацією. Комісією під керівництвом академіка К. Г. Воблого було виділено п'ять крупних економічних районів: Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'я-

нець-Подільська області), Південно-Східний (Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська і Запорізька області), Північно-Східний (Харківська, Полтавська та Сумська області), Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська області) та Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька і Закарпатська області).

В 1958 р. відомий економіко-географ О. Т. Діброва запропонував виділити шість економічних районів: Донбас, Промислове Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний і Причорноморський.

У 1963 р. в Радянському Союзі були затверджені 18 великих економічних районів, у тому числі три на території України: Донецько-Придніпровський (Донецька, Дніпропетровська, Ворошиловградська, Запорізька, Харківська, Полтавська, Сумська і Кіровоградська області), Південно-Західний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Черкаська і Закарпатська області) та Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області).

Така мережа економічних районів існувала на території України до 1990 р. Після розпаду Радянського Союзу Україна набула незалежності та стала на шлях розвитку ринкової економіки. Мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Виникла невідкладна проблема розробки й затвердження нової мережі економічних районів України, яка відповідала б потребам подальшого розвитку економіки України і враховувала б усі регіональні особливості природного, економічного та історичного розвитку її території.

За період з 1990 р. і до сьогодні економіко-географами та економістами було запропоновано понад 10 схем макроекономічного районування України. Так, В. А. Поповкін у 1994 р. виділив на території України 10 економічних районів, Ф. Д. Заставний дев'ять, М. Д. Пістун — теж дев'ять, О. І. Шаблій — шість. Свою мережу крупних економічних районів країни запропонували і академік М. М. Паламарчук, П. Г. Шищенко, І. О. Горленко та ін.

Враховуючи необхідність здійснення державної регіональної економічної політики, Кабінет Міністрів України в 1998 р. вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону України «Про концепцію державної регіональної економічної політики», в якому за-

пропонував нову мережу економічних районів України з восьми економічних районів:

- Донецький (Донецька і Луганська області);
- Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- Східний (Харківська, Полтавська, Сумська області);
- Центральний (Київська і Черкаська області та м. Київ);
- Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська і Херсонська області та м. Севастополь);
- Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська області);
- Поліський (Волинська, Рівненська, Житомирська, Чернігівська області);
- Карпатський (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області).

Усі мережі економічного районування України в останні півтора десятиліття мали переважно пізнавальне та інформаційне значення і суттєво не впливали на формування регіональної економічної політики держави та її законодавчого забезпечення.

Запропонований Кабінету Міністрів України проект нової мережі економічних районів у цілому відповідає науковим критеріям економічного районування. Однак він не позбавлений і деяких недоліків. Насамперед, це стосується виділення Поліського економічного району в складі Житомирської, Рівненської, Волинської та Чернігівської областей. Слід урахувати, що Полісся — це природна зона, а природний чинник хоч і має важливе значення, не може бути основним районоформуючим фактором в економічному районуванні. Крім того, Київська, Житомирська, Чернігівська і Черкаська області — це нерозривні складові великого територіально-виробничого комплексу, що знаходиться в зоні інтенсивного районоформуючого впливу Києва.

З погляду географічного визначення, невдалою є назва Східного економічного району. Точніше його необхідно було б називати Північно-Східним районом. З урахуванням зазначеного Поліський економічний район слід виділяти у складі Волинської і Рівненської областей, а його назва більш правильною має бути — Західно-Поліський. Центральний економічний район повинен охоплювати Житомирську, Черкаську, Чернігівську та Київську області, а також м. Київ. Назву Східного району доцільно замінити на Північно-Східний.

Подальший розвиток теорії і практики економічного районування в Україні дасть змогу вдосконалювати мережу економічних районів України. Генеральне економічне районування повинно стати тією методологічною та практичною базою, яка визначить можливості поліпшення планування і використання території України з урахуванням міжнародного й національного поділу праці. Воно стане передумовою ефективного територіального розвитку економіки в довгостроковій перспективі і матиме важливе значення для раціональної організації загальнодержавного управління територіями.

Тема 4

ДЕРЖАВНА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА УПРАВЛІННЯ РЕГІОНАЛЬНИМ РОЗВИТКОМ

4.1. Суть, мета і концепція державної регіональної економічної політики.

4.2. Основні напрямки та завдання державної регіональної економічної політики.

4.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики.

4.4. Роль органів місцевого самоврядування у здійсненні державної регіональної економічної політики.

4.5. Прогнозування і державні програми розвитку регіонів.

4.1. Суть, мета і концепція державної регіональної економічної політики

Регіональний підхід до вирішення проблем соціально-економічного розвитку України дозволяє найбільш раціонально й оптимально використовувати природно-ресурсний, демографічний та економічний потенціал окремих частин її території. Саме таке розуміння значення цього підходу, а також урахування того, що територія України відзначається різноманітними природними умовами й ресурсами, і українські землі протягом століть перебували у межах сусідніх держав, що мало суттєвий вплив на їх розвиток, зумовило особливу актуальність і швидкий розвиток регіоналістики після проголошення України незалежною державою.

Розпад Радянського Союзу, значний розрив економічних зв'язків з Росією та іншими республіками, структурна перебудова господарського комплексу України, формування нових економічних зв'язків як усередині країни, так і з іншими країнами, спричинили необхідність посилення розвитку економічної інтеграції

регіонів і визначення нових пріоритетів у розвитку їх територіально-виробничих комплексів.

Регіональний підхід вимагає вдосконалення регіонального рівня управління соціально-економічним розвитком у сучасних умовах. Він потребує радикально змінити традиційну вертикальну схему державного управління на горизонтально-вертикальну. На зміну жорсткій управлінській підпорядкованості областей та міст урядовому центру повинна прийти оптимальна господарська взаємодія регіонів у межах єдиної загальнодержавної соціально-економічної політики.

Регіональна політика — це практична діяльність держави, спрямована на забезпечення ефективного і комплексного соціально-економічного розвитку окремих територій країни — її регіонів. Разом з тим, розвиток регіонів має бути максимально скоординованим та взаємоузгодженим відповідно до загальнодержавної стратегії соціально-економічного розвитку країни. Таким чином, у широкому розумінні регіональна політика — це система цілей і дій, спрямованих на реалізацію інтересів держави щодо регіонів та внутрішніх інтересів самих регіонів, яка реалізується за допомогою методів, що враховують історичну, етнічну, соціальну, економічну й екологічну специфіку територій [8, с. 17].

Регіональна політика розробляється і реалізується у двох головних напрямках: «згори» — від центру, який обґрунтовує засади й принципи державної регіональної політики, і «знизу» — від конкретних територій, де здобувають практичний досвід регіонального управління та господарювання. Складовими частинами регіональної політики є її об'єкт і суб'єкти. Об'єкт регіональної політики — це весь комплекс соціально-економічних процесів, що відбуваються на даній території. В сферу регіональної політики потрапляють люди, природа, господарство і всі аспекти їх взаємодії. До суб'єктів регіональної політики в Україні відносяться центральні й регіональні органи державної влади та органи місцевого самоуправління [8, с. 19].

Існує думка про те, що є певні відмінності між регіональною політикою держави (ДРП) та державною регіональною економічною політикою (ДРЕП). «Регіональна політика» — поняття ширше, ніж «регіональна економічна політика». Регіональна політика охоплює різні аспекти життя і розвитку регіонів: політичні, економічні, соціальні, національні, міграційні, адміністративно-територіальні й екологічні. Вона відкриває великий простір для соціально-економічного прогресу регіонів, завдяки

чому можна забезпечити економічний і загальний прогрес держави.

Науково обгрунтована регіональна політика охоплює всі сфери людської діяльності. Вона включає забезпечення раціонального розвитку й розміщення виробництва, вдосконалення систем розселення і використання трудових ресурсів, враховує регіональні особливості національної, інвестиційної, структурної, промислової, аграрної, демографічної, соціальної та екологічної політики. Тобто вона є однією з основних складових усієї загальнодержавної політики, її найважливішим блоком. З одного боку, це — чітко обгрунтована в законодавчому аспекті практична діяльність держави в усіх регіонах країни, а з другого — соціально-економічна політика, яка здійснюється на основі загальнодержавного законодавства самими регіонами для вирішення тих чи інших регіональних і місцевих проблем.

Регіональна економічна політика — це економічна частка регіональної політики. Вона пов'язана з державним впливом на розміщення і розвиток виробництва через здійснення певних програм, із державним регулюванням рівнів соціально-економічного розвитку та рівнів життя населення різних регіонів країни з метою запобігання значним розривам у цих показниках, недопущення соціальної напруги між регіонами, забезпечення стійкого й збалансованого розвитку регіонів.

Регіональна економічна політика повинна запобігати виникненню тенденцій економічного сепаратизму регіонів, намаганням певною мірою відокремитися або вимагати певних привілеїв за рахунок інших регіонів.

В умовах виходу країни з гострої економічної кризи важливе значення для здійснення регіональної політики має науково обгрунтована концепція регіонального розвитку країни. До основних напрямків даної концепції відносяться такі:

- активізація державного сприяння демократичному самоврядуванню й управлінню кожним регіоном у його органічних інтеграційних зв'язках з іншими регіонами і з державою в цілому. Правові й економічні відносини при цьому повинні будуватися за принципом верховенства загальнодержавного права і законів;

- поглиблення територіального поділу праці та спеціалізації господарства регіонів, які повніше відповідали б їх природним умовам, ресурсам і критеріям оцінки сучасного комплексного розвитку господарства, вимогам більш рентабельного та якіснішого виробництва, їхній інфраструктурі та можливостям їхніх ринків;

- здійснення регіональної науково-технічної політики економічного і раціонального використання місцевих ресурсів, широкого застосування маловідходних та безвідходних, енерго- та ресурсозберігаючих технологій, а також форм організації виробництва, які забезпечують вищу економічну ефективність і збереження природного середовища.

Науково обґрунтована регіональна політика в умовах демократичного розвитку держави виключає крайнощі, що допускаються в практиці управління регіонами всіх рівнів. По-перше, це — спокуса керувати регіонами методами диктату тоталітарного режиму, як це спостерігалось в колишньому СРСР. Така практика паралізує ініціативу та інтереси місцевих органів влади і суб'єктів господарювання в розвитку економіки регіонів. По-друге — управління за принципом «повної автономії регіонів» може вступати в суперечності із загальнодержавними інтересами і законами державної влади, вести до порушення територіальної цілісності держави, її розвалу. Саме тому для успішного розвитку держави потрібні фундаментальні наукові роботи, присвячені вивченню процесів розвитку сучасної та майбутньої регіоналізації економіки України, формуванню потужних регіональних і міжрегіональних ринків з високорозвинутою ринковою інфраструктурою.

Головною метою державної регіональної економічної політики, визначеної у відповідних документах, є:

- збільшення національного багатства країни шляхом ефективного використання природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу кожного регіону та тісного співробітництва між регіонами;

- послідовне здійснення заходів щодо поступового підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів та ефективності територіального поділу праці, раціоналізації систем розселення;

- врахування економічних, соціальних, історико-культурних та інших особливостей регіонів під час проведення економічних реформ на місцях;

- забезпечення внутрішньорегіональної збалансованості економічного розвитку, екологічного стану, соціально-демографічного і суспільно-політичного процесу;

- розвиток і вдосконалення галузевої структури господарства регіонів з метою раціональнішого використання місцевих ресурсів і забезпечення високого рівня зайнятості трудових ресурсів, максимального зменшення безробіття та підвищення життєвого рівня населення.

4.2. Основні напрямки та завдання державної регіональної економічної політики

До основних стратегічних завдань державної регіональної економічної політики відносяться:

- структурна перебудова економіки регіонів, у першу чергу промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складним екологічним становищем. Насамперед, це Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області й міста Кривий Ріг, Маріуполь, Запоріжжя, Макіївка, Дніпродзержинськ тощо;
- істотне поліпшення довкілля в промислових центрах Донбасу і Придніпров'я та на територіях радіоактивного забруднення в зоні впливу Чорнобильської катастрофи;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв у регіонах, де для цього є сприятливі умови — вигідне транспортно-географічне положення, необхідний економічний і науковий потенціал;
- інтенсифікація розвитку сільськогосподарського виробництва в регіонах шляхом удосконалення його спеціалізації з метою продовольчого самозабезпечення, розширення асортименту і збільшення експорту продукції;
- забезпечення в перспективі стабільного зменшення безробіття, стримання його зростання в умовах економічної кризи;
- поліпшення демографічної ситуації в регіонах з метою усунення негативних наслідків демографічної кризи;
- повніше використання потенціалу рекреаційних ресурсів Карпат, Причорномор'я, Криму, Приазов'я та інших регіонів; створення високоприбуткового, потужного туристично-рекреаційного комплексу України.

4.3. Механізм реалізації державної регіональної економічної політики

Для втілення в життя державної регіональної економічної політики важливе значення має механізм її реалізації, який включає — систему конкретних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний

вплив на просторову організацію суспільства, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, удосконалюється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими цілісного механізму державної регіональної економічної політики України є:

- відповідна законодавчо-нормативна база, законодавче встановлення і затвердження повноважень та функцій регіонів щодо управління економікою своїх територій, що і визначає ступінь їх економічної самостійності;

- бюджетно-фінансова політика, пов'язана з перерозподілом фінансових ресурсів між регіонами й центром;

- капіталовкладення та їх розподіл між регіонами;

- розробка і реалізація регіональних соціально-економічних програм, довгострокових, середньострокових прогнозів соціально-економічного розвитку регіонів;

- удосконалення територіальної організації продуктивних сил, підвищення ефективності спеціальних економічних зон, посилення міжрегіонального та прикордонного співробітництва й ін.;

- посилення ролі місцевого самоврядування та його взаємодії з державним управлінням.

Державне регулювання регіонального розвитку складається з адміністративно-правового, економічного та специфічно-територіального регулювання. Адміністративно-правове регулювання включає розробку регіональних програм на середньо- і короткостроковий періоди (до п'яти років). Програми спрямовано на вирішення проблем поточної збалансованості, стабілізації економіки, подолання спаду виробництва, фінансового оздоровлення. Для забезпечення стратегічних перетворень в економіці регіону та позитивних змін у соціально-економічній ситуації можуть складатися так звані структурні програми на середньо- й довгострокову перспективу (п'ять—десять років). Також розробляється комплексний прогноз економічного і соціального розвитку України (на п'ять—десять років).

Економічне регулювання передбачає використання економічних регуляторів розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку. До економічних регуляторів з боку держави належать: податкова політика (види місцевих податків, ставки, пільги та об'єкти оподаткування); цінова політика, квоти та ліцензії, дотації й субвенції, державні закупівлі.

Така схема економічних регуляторів повинна мати цілеспрямований, стимулюючий характер, бути суворо обмеженою в часі, особливо щодо пільг і дотацій.

4.4. Роль органів місцевого самоврядування у здійсненні державної регіональної економічної політики

Суб'єктами, що реалізують державну політику в регіонах та безпосередньо здійснюють державне регулювання на місцях, є обласні, районні та міські держадміністрації. Вони забезпечують реалізацію законів України, указів Президента, постанов Верховної Ради, Кабінету Міністрів, рішень відповідних представницьких органів регіонального самоврядування.

Отже, у виконавчій владі — Президента, Кабінету Міністрів, міністерств і відомств — держадміністрації є інструментом у процесі реалізації законів та інших правових актів.

Регіональні державні адміністрації мають широкі повноваження: в галузі соціально-економічного розвитку; у сфері бюджету та фінансів; управління майном, приватизації та підприємництва; у галузі містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту та зв'язку; у сфері використання та охорони земель, природних ресурсів та охорони довкілля; у галузі міжнародних та зовнішньоекономічних відносин.

Для виконання функцій управління територією, реалізації загальнодержавної та регіональної політики в складі місцевих держадміністрацій існують відповідні економічні служби — комітети (департаменти) управління економікою. Функції цих служб є досить широкими і виходять за межі лише прогнозно-планової роботи.

Основними завданнями управління економікою місцевими державними адміністраціями є:

- реалізація державної регіональної економічної політики на місцях;
- забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку регіону;
- сприяння проведенню економічних реформ, забезпечення раціонального використання виробничо-технічного та наукового

потенціалу регіону, його природних, трудових і фінансових ресурсів;

- здійснення методичного керівництва економічною роботою в регіоні.

Роль органів місцевого самоврядування в період здійснення регіональної економічної політики має вирішальне значення. Від самоврядування, в першу чергу, залежить мобілізація людських і сировинних ресурсів на організацію ефективної ринкової економіки, створення нових робочих місць, повніше використання наявного соціально-економічного потенціалу у кожному регіоні, місті, селі.

Постійне зростання соціально-економічних потреб суспільства вимагає об'єднання зусиль та ефективної взаємодії центральних та регіональних органів управління у вирішенні невідкладних проблем. Центральна державна влада має право втручатися у діяльність органів місцевого самоврядування, але лише у встановлених законодавством випадках.

Регіони обласного рангу повинні виконувати організаційні функції у використанні природно-сировинних і людських ресурсів. Область є основною територіальною ланкою взаємодії суспільства і держави. Вона об'єднує первинні територіальні утворення (села, селища та міста) як складові частини структури територіальної організації суспільства.

Держава зберігає за собою функцію контролю за дотриманням законності дій виконавчої влади на регіональному рівні, вирішує найважливіші питання стратегії і тактики економічних реформ, здійснює управління основними сферами соціально-економічного розвитку країни.

Самоврядування в управлінні сільською місцевістю не повинно бути самоціллю, яка може призвести до самоізоляції. Розширення прав місцевих органів управління не означає, що вони у вирішенні економічних і соціальних проблем повинні спиратися лише на власні сили. Допомога «згори» потрібна тоді, коли загальмовані процеси самовідтворення, не поновлюються внутрішні ресурси тощо.

4.5. Прогнозування і державні програми розвитку регіонів

Важливе значення для наукового обґрунтування розвитку регіонів має розробка Схеми (прогнозу) розвитку і розміщення продуктивних сил України та її регіонів. Такі схеми розробляються на черговий перспективний період науковим підрозділом

НАН України — Радою з вивчення продуктивних сил України. У цих документах розробляються прогнози ресурсного потенціалу України та її регіонів: трудового, мінерально-сировинного, земельного, водного, лісового, розвитку матеріального виробництва, науково-технічного потенціалу й ін.

Другим важливим документом, необхідним для розвитку регіонів, має бути державна програма їх соціально-економічного розвитку. Вона повинна складатися з трьох основних розділів: аналітично-прогнозного, системи основних показників, балансових показників. Перший розділ містить результати аналізу основних тенденцій розвитку економіки регіону, цілі, завдання та прогнозні показники його соціально-економічного розвитку на перспективу. Другий включає чисельність та структуру зайнятого населення, використання трудових ресурсів, показники розвитку сфери матеріального виробництва й соціальної сфери за їх основними галузями, рівня життя населення, структурних перетворень в економіці, зовнішньоекономічної діяльності, соціально-економічного розвитку міст, районів тощо. Третій розділ містить рекомендації до виконання основних балансових розрахунків, необхідних для розробки програми. Він включає баланси трудових, фінансових, паливно-енергетичних ресурсів, виробництва і використання окремих видів промислової та сільськогосподарської продукції, споживання продовольчих товарів. Усі розділи програми соціально-економічного розвитку територій взаємопов'язані між собою і спрямовані на досягнення основних, визначених програмою цілей.

Тема 5

РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

- 5.1. *Природно-ресурсний потенціал.*
- 5.2. *Соціально-демографічний і трудовий потенціал.*
- 5.3. *Виробничий і науково-технічний потенціал.*
- 5.4. *Фінансовий потенціал.*
- 5.5. *Інноваційно-інвестиційний потенціал.*

5.1. Природно-ресурсний потенціал

Питання взаємодії людини з природою досліджувалося та вивчалось впродовж багатьох етапів розвитку суспільства. В умовах науково-технічного прогресу посилюється взаємозалежність і взаємодія матеріального виробництва й природи. Розвиток господарства неминуче пов'язаний з включенням у його обіг великої кількості природних ресурсів при врахуванні їх якісних параметрів і природних умов, або природно-ресурсного потенціалу певної території. У зв'язку з цим *природно-ресурсний потенціал* розглядається як тіла і сили природи, які прямо або опосередковано впливають на господарську діяльність людини. *Природні умови* — це тіла та сили природи, які не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей, але опосередковано визначають ступінь її ефективності. До них відносяться: клімат, рельєф, геологічна будова, географічне розміщення, які в одному випадку можуть гальмувати розвиток суспільного виробництва (гірські райони, складні кліматичні умови), а в іншому — створювати додаткові умови для прогресу (достатня річна сума додатніх температур, нормальне зволоження, рівнинний рельєф). Природні ресурси людина залучає у процес виробництва безпосередньо як предмет або засіб праці (корисні копалини, водні, земельні, біологічні ресурси тощо).

Найважливіша властивість природно-ресурсного потенціалу території в тому, що він становить природний комплекс, де відбувається тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів, що його складають. Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, і навпаки.

Для природно-ресурсного потенціалу території характерна наявність компонентної, функціональної, територіальної та організаційної структур. *Компонентна структура* природно-ресурсного потенціалу — це внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (лісових, земельних, водних тощо). За нею природно-ресурсний потенціал поділяється на мінеральні (паливно-енергетичні, рудні і нерудні), водні (поверхневий стік, підземні води), земельні (з урахуванням сільськогосподарського призначення та характеру ґрунтового покриття), лісові (щорічний приріст деревини), природно-рекреаційні ресурси (території, придатні для створення санітарно-курортних закладів, баз відпочинку, туристичних баз тощо.).

Функціональна структура природно-ресурсного потенціалу відображає класифікацію природних ресурсів за їхньою здатністю до формування комплексів та участю в територіальному поділі праці (видобуток вугілля, лісове господарство тощо).

Територіальна структура природно-ресурсного потенціалу характеризує різні форми просторової організації природно-ресурсних комплексів (вугілля і залізна руда — для виплавки металу та ін.).

Організаційна структура природно-ресурсного потенціалу розглядає природні ресурси щодо ефективності їхньої експлуатації, охорони, відтворення.

За ознакою вичерпності природні ресурси поділяють на невичерпні, до яких належать сонячна радіація, енергія води, вітру, земних надр, і вичерпні відновлювальні — ґрунтовий покрив, водні ресурси, біологічні та вичерпні невідновлювальні — мінеральна сировина, природні будівельні матеріали.

Основу економічної класифікації природних ресурсів становить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, галузевого і міжгалузевого, промислового й сільськогосподарського, одноцільового та багатocільового призначення. Всі природні ресурси оцінюються з різних точок зору для з'ясування можливостей їх використання у виробничій діяльності людей. Так, існують інженерно-технологічна, економічна та екологічна (еколого-економічна) оцінки природних ресурсів. Інженерно-технологічна оцінка проводиться для винайдення засобів оптимального використання або видобутку ресурсів та первинного визначення можливостей їх застосування у виробництві. Економічна оцінка природних ресурсів забезпечує їх ефективне використання і включає три основні підходи:

1) метод оцінки приросту новостворених вартостей завдяки залученню компонентів природних ресурсів у господарський обіг економічного району, країни;

2) метод оцінки витрат і відтворення природних ресурсів;

3) метод оцінки ресурсів через диференційну ренту й замикаючі витрати виробництва. При рентному підході природні ресурси можуть оцінюватися двома способами: за відносним ефектом чи прибутком, який дає його використання в господарстві, і за додатковими витратами на компенсацію втрат прибутку при вилученні певного ресурсу з природокористування.

Комплексна оцінка природокористування є можливою лише через застосування еколого-економічних методів для визначення екологічно виправданих обмежень розміщення виробництва за науково обґрунтованими критеріями використання ресурсів.

Природно-ресурсний потенціал України має особливості просторового розміщення. Так, мінеральні ресурси — це сукупність паливних, рудних і нерудних корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. На даний час у надрах України виявлено близько 20 000 родовищ та 111 видів рудопроявів, з яких 9051 — родовища (з урахуванням комплексності). Промислове значення мають 97 видів корисних копалин, які враховуються Державним балансом запасів, у тому числі: 984 родовища нафти і газу, 766 — вугільних, 127 — метану вугільних родовищ, 1568 — торфу, 274 — сапропелю, 358 — металічних корисних копалин, 3907 — неметалевих корисних копалин, 1067 — підземних вод. До числа розвіданих належать 7667 родовищ 96 видів корисних копалин.

Паливні ресурси в Україні представлені *кам'яним та бурим вугіллям*. Основні родовища кам'яного вугілля зосереджені в двох басейнах — Донецькому (понад 100 млрд т) і Львівсько-Волинському (3 млрд т). Крім того, розвідані окремі родовища в Сумській (Роменське) та Харківській областях (Петровське). Основні поклади бурого вугілля зосереджені у Дніпровському буровугільному басейні (4,2 млрд т), Передкарпатському, Закарпатському та Північно-Подільському буровугільних районах, а також в окремих родовищах лівобережжя Дніпра і в Придунайській низовині. Найбільшими родовищами є Коростишівське (Житомирська область), Звенигородське (Черкаська область) та Олександрійське (Кіровоградська область).

Нафтогазоносні площі зосереджені у трьох основних регіонах: Передкарпатському (Західному), Дніпровсько-Донецькому (Східному) та Причорноморсько-Кримському (Південному). Виявлено 307 родовищ нафти й газу. Найбільшими нафтовими запаси є: Прилуцьке, Гнідинцівське і Леляківське (Чернігівська область), Рибальське, Качанівське, Охтирське, Бугруватівське (Сумсь-

ка область), Глинсько-Розбишівське, Зачепилівське, Радченківське, Ново-Григорівське, Сагайдацьке (Полтавська область), Бориславське, Битків-Бабчинське, Долинське (Прикарпаття). Найбільші родовища природного газу зосереджені у Шебелинському, Єфремівському, Кегичівському (Харківська область), Перещепинському (Дніпропетровська область), Глинсько-Розбишівському, Малишевському і Диканьському (Полтавська область), Качанівському (Сумська область), Дашавському, Калуському, Більче-Волицькому, Угерському, Опарському (Прикарпаття) родовищах. У Причорноморсько-Кримському нафтогазоносному регіоні запаси нафти становлять 3 % від загальнореспубліканських. Тому видобуток нафти тут практично відсутній. Перспективним є шельф Чорного моря.

Видобуток нафти в Україні постійно скорочується. Проблемою є те, що на 90 % механізованих свердловин насоси можуть працювати на глибині до 2000—2500 м, тоді як середня глибина основних покладів нафти становить 3000—4000 м. Крім того, застарілим є основний фонд більшості свердловин та їхнього обладнання. Наприклад, загальне зношення основних фондів у АТ «Укрнафта» складає майже 60 % через нестачу міцних труб, насосів, агрегатів.

Горючі сланці — глинисті, вапнякові чи кременисті осадові породи розглядаються як низькокалорійне паливо (3—4 тис. кКал з 1 т) та як сировина для хімічної промисловості. Поклади їх знаходяться на межі Черкаської й Кіровоградської областей.

Україна має значні поклади торфу — 2,5 тис. родовищ, зосереджених, переважно у Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій, Сумській та Львівській областях. Торф утворюється в болотах із залишків відмерлих рослин, нагромаджених в умовах підвищеної вологості.

Рудні корисні копалини за характером господарського використання поділяються на руди чорних і кольорових металів. До руд чорних металів відносяться залізні і марганцеві руди. Загальні запаси залізних руд в Україні за категоріями А + В + С (у геології вирізняють чотири категорії запасів корисних копалин: А — добре розвідані та вивчені, В і С — розвідані менш достеменно, С₂ — оцінені приблизно) оцінюються в 25,4 млрд т, а за категорією С₂ — у 20 млрд т. Основні родовища зосереджені в Криворізькому і Кременчуцькому басейнах, Білозерському залізорудному районі та Керченському басейні. Найбільші запаси марганцевих руд знаходяться в Нікопольському (Дніпропетровська область), Великотокмацькому (Запорізька область) басейнах. Розві-

дані також Побузький, Донецький та Покутський марганцеворудні райони. Загальні запаси марганцевих руд складають майже третину світових.

В Україні з *рідкісних металів*, які використовуються в чорній металургії як легуючі добавки, є родовища титану і хрому. Великими родовищами титанових руд є Самотканське (Дніпропетровська область), а також Іршанське і Стремигородське (Житомирська область). Родовища хромітів знаходяться в Кіровоградській та Дніпропетровській областях, але вони не мають промислової розробки, і тому потреби металургії України в хромі задовольняються за рахунок імпорту. Невеликі запаси нікелю зосереджені у Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях, ртуті — у Донбасі, Криму і Закарпатті, бокситів — у Дніпропетровській області, алунітів — у Закарпатті, нефелінів — у Приазов'ї. Руди цирконію відкриті в Самотканському родовищі титанових руд і в Приазов'ї. Підвищена концентрація ванадію міститься в Керченських залізних рудах. У Дніпропетровській, Кіровоградській, Донецькій та Закарпатській областях відкриті золотоносні родовища. В Кіровоградській області видобувають нікелеві руди (Побузьке родовище), запаси яких є також у Дніпропетровській області, у Карпатах (Рахівський масив), Центральному Поліссі. Мідні руди розвідані у Донецькій області, на заході Запорізької області, на Рахівському масиві в Карпатах. Виявлені промислові концентрації металів платинової групи у Середньому Придніпров'ї, Криворізько-Кременчуцькій зоні.

Нерудні ресурси представлені вогнетривками (вогнетривкі глини, доломіти, талько-магнезити), спеціальними матеріалами (флюсові вапняки, флюорити, формові піски), галогенами (солі хлору, бром, йоду), карбонатами, фосфатами (апатити та фосфорити), сульфатами (гіпс, барит, ангідрит), самородною сіркою тощо. Найбільші родовища флюсових вапняків розміщені в АР Крим та Донецькій області, доломітів — у Донецькій, Дніпропетровській, Закарпатській областях. Вогнетривкі глини виявлені в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Черкаській областях, фосфорити — в Сумській (Кролевецьке родовище) і Харківській (Ізюмське родовище) областях. Високоякісні каоліни, які використовують для виробництва вогнетривких виробів та у фарфорофаянсовій промисловості, знаходяться у Житомирській, Хмельницькій, Черкаській, Дніпропетровській, Запорізькій областях. Родовища облицювального каміння (мармур, габро, базальти, лабрадорити, граніти) розміщуються у Житомирській області та АР Крим (мармур, крейда). В країні налічується 61 родовище крейди

(Донецька, Сумська, Луганська, Чернігівська, Харківська області). В Україні є певні запаси берилу, топазу, бурштину, аметисту, агату, яшми (Кримські і Карпатські гори).

Україна має великі поклади високоякісної гірничо-хімічної сировини: калійних та магнієвих солей, кухонної солі, самородної сірки. Калійна сіль використовується для виробництва калійних добрив. Поклади її розташовані в Івано-Франківській (Калуське, Тростянецьке, Туро-Волицьке родовища), Львівській (Стебниківське, Бориславське родовища) областях. Магнієві солі видобувають у Калуському, Стебниківському та Сиваському родовищах. Самородна сірка використовується для виробництва сірчаної кислоти. Її запаси сконцентровані у Передкарпатті (Роздольське та Яворівське родовища Львівської області). Основні запаси кухонної солі знаходяться в Івано-Франківській (Калуське, Долинське родовища), Львівській (Дрогобицьке родовище), Закарпатській (Солотвинське родовище) та Донецькій (Артемівське, Слов'янське родовища) областях.

Земельні ресурси використовуються як основний засіб сільськогосподарського виробництва, лісового господарства та виступають просторовою базою розміщення господарських об'єктів і системи розселення населення. Вони є складовою частиною природно-ресурсного потенціалу і беруть активну участь у матеріальному виробництві. Всі землі України незалежно від їх цільового призначення, господарського використання та особливостей правового режиму становлять єдиний земельний фонд держави, який дорівнює 60 354,8 тис. га. Господарське освоєння території здійснено на 92 %. При цьому сільськогосподарське освоєння земель перевищує 70 % і є найвищим у світі. Високою залишається розораність територій України — 57 %. Частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь сягає 79 %.

Структура сільськогосподарських угідь України визначається природно-кліматичними умовами. Так, якщо в Поліссі питома вага сільськогосподарських угідь складає 35 % земельного фонду зони, то на півдні Степу — 74 %. В останні роки у структурі сільськогосподарських угідь зменшилася частка орних земель, а збільшилася частина багаторічних насаджень, перелогів, сіножатей і пасовищ. Найнижчий рівень землезабезпечення спостерігається у Донецькій, Закарпатській, Івано-Франківській областях, а найбільший — у Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Чернігівській областях. Для потреб промисловості України вилучається в середньому за рік понад 4 тис. га сільськогосподарських угідь.

Водні ресурси України є одним з основних видів природних ресурсів. Вони забезпечують потреби виробничого і побутового водопостачання, енергетичної галузі, використовуються як шляхи водного транспорту, тому відіграють велику роль у розвитку всього господарства та у життєдіяльності населення країни. Рівень забезпеченості більшої частини України водними ресурсами є недостатнім. Загальна довжина річок становить 206,4 тис. км, з яких 90 % припадає на малі річки. Водосховища Дніпровського каскаду обсягом 18,7 км³ забезпечують більше половини обсягів водоспоживання. На території України налічується 28 тис. ставків, побудовано сім великих магістральних каналів загальною довжиною 1192 км, 10 великих водогонів, якими в маловодні райони щороку подається понад 22 млрд м³ води. Питні підземні води, за прогнозами, становлять 20,9 млрд м³. Для потреб населення проведено 110 тис. свердловин, які щороку постачають майже 5 млрд м³ підземних вод. Споруджено 25 великих зрошувальних систем, понад 2000 км захисних дамб з дренажними системами та насосними станціями, які забезпечують захист території площею близько 1 млн га. Доступними для широкого використання й найбагатшими на запаси водних ресурсів в Україні є річки Дніпро, Десна, Дунай, Південний Буг, Дністер. Найгірше забезпечені водними ресурсами райони Донбасу та Криворіжжя, АР Крим, а найкраще — північні і західні області країни.

Лісові ресурси забезпечують сировиною деревообробну, целюлозно-паперову, лісохімічну промисловість, виконують водоохоронну, захисну, санітарно-гігієнічну та оздоровчу функції. Україна належить до лісодефіцитних держав світу. Площа її лісового фонду сягає 10,8 млн га, тобто лісистість території становить 15,6 %. Ліси в областях України розміщені нерівномірно. Найвища лісистість спостерігається у Закарпатській (50,8 %), Івано-Франківській (40,9), Житомирській (32,6), Львівській (28,5) областях, а найменша — у Миколаївській (3,7), Запорізькій (3,9), Херсонській (4,6), Дніпропетровській (5,2), Донецькій (6,7 %) областях. Загальний запас деревини в лісах України становить 1736 млн м³, у тому числі хвойної — 897 млн м³, жорстколистої — 663 млн м³, м'яколистої — 173 млн м³. Потреби у деревині за рахунок власних ресурсів Україна задовольняє лише на 25—30 %. Решта покривається за рахунок імпорту переважно з Росії.

Природно-рекреаційні ресурси забезпечують відновлення життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності. Вони слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездат-

ності населення. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти природного походження, які використовуються для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. Загальна площа їх займає 7,2 % території України, в тому числі природоохоронних земель — 2,2 %. Рекреаційні ресурси включають бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні ресурси, пляжі пізнавальні природні об'єкти. Вони розміщені практично по всій території України, однак їх найвища концентрація спостерігається у приморських областях України, в АР Крим та Карпатському регіоні. Великі запаси мінеральних вод є у Вінницькій (Хмельник), Житомирській, Львівській (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Лебень, Немирів), Полтавській (Миргород) областях, лікувальні грязі — в Івано-Франківській, Запорізькій, Одеській областях та в АР Крим. В Україні існує 45 курортів загальнодержавного і міждержавного значення, 13 курортів місцевого значення та понад 400 санаторіїв. Привабливими є і туристичні маршрути по історичних місцях країни, місцях з архітектурними та культурно-ландшафтними пам'ятками.

На сучасному етапі для використання природно-ресурсного потенціалу в Україні найважливішим завданням є ресурсозбереження — сукупність заходів, які забезпечують економне використання природних ресурсів та збільшення виробництва певної продукції, без підвищення кількості використаної на неї сировини і палива або допоміжних видів мінеральної сировини. Стратегічні напрями ресурсозбереження — це комплексне використання невідновлюваних видів ресурсів, впровадження ресурсозберігаючих технологій, використання вторинної сировини та підвищення енергозбереження.

5.2. Соціально-демографічний і трудовий потенціал

Чисельність населення України постійно змінюється. Протягом тривалого періоду вона зростала: за переписом 1959 р., чисельність населення України становила — 41,9 млн осіб, у 1970 р. — 47,1 млн, у 1979 р. — 49,8 млн, у 1989 — 51,7 млн. чол. Однак під впливом зниження народжуваності, збільшення смертності, переходу позитивного сальдо міграції у негативне темпи зростання чисельності населення з початку 1960-х р. неухильно сповільнювалися, а в 1991 р. вперше загальна чисельність померлих переви-

щила чисельність народжених. Лише завдяки перевищенню сальдо міграції над природним скороченням кількість населення продовжувала зростати: на початку 1993 р. вона досягла максимуму — 52,2 млн осіб. У подальші роки спостерігалось її постійне скорочення. На 1 січня 2008 р. загальна чисельність наявного населення України становила близько 46,4 млн чол. Таким чином, починаючи з 1993 р. чисельність населення України зменшилася приблизно на 6 млн осіб, або більше ніж на 11,2 %. За темпами скорочення населення наша країна займає одне з перших місць у світі.

Такий характер динаміки чисельності населення призводить до погіршення його статеві-вікової структури (постаріння), режиму відтворення, забезпеченості господарства трудовими ресурсами, зростання демографічного навантаження, зникнення населених пунктів тощо.

Густота населення України знижується внаслідок скорочення його чисельності. Якщо у 1993 р. середня густота населення становила 86,5 осіб на 1 км², то на початок 2008 р. вона зменшилася до 77 осіб. Загалом, розміщення населення по території повністю відповідає особливостям розміщення виробництва, її природно-ресурсному потенціалу. Найменшу густоту населення має Чернігівська область — 36 осіб на 1 км², найбільшу — Донецька — 171 особу на 1 км².

Відтворення населення. В Україні у 2007 р. народилося 472,7 тис. дітей, а чисельність наявного населення на 1.01.2008 р. становила 46 372,7 тис. чол. Отже, коефіцієнт народжуваності дорівнював за цей рік 10,2 ‰, коефіцієнт смертності — 16,4 ‰, а коефіцієнт природного приросту мав від'ємне значення і становив мінус 6,2 ‰. Сумарний показник народжуваності (кількість дітей, яку в середньому народжує одна жінка за своє життя) становив в Україні 1,3. Таким чином, сучасний рівень народжуваності не забезпечує навіть простого відтворення поколінь.

З початку 1990-х р. у нашій країні сформувалася тенденція до різкого зниження народжуваності, котра тривала до 2001 р.: якщо у 1990 р. народилося 657,2 тис. дітей (загальний коефіцієнт народжуваності дорівнював 12,6 ‰), то у 2001 р. — 376,5 тис. дітей (7,7 ‰). Скорочення народжуваності, що відбувалося в цей період в Україні, з одного боку, відбиває світові тенденції її змін, з іншого — стало наслідком складної соціально-демографічної та соціально-економічної ситуації в Україні. Починаючи з 2001 р. спостерігається незначне зростання показників народжуваності та їхня стабілізація. У 2007 р. досягнуто найвищого показника народжуваності за останні 14 років — 10,2 ‰.

Але основними причинами таких позитивних процесів є не стільки підвищення рівня життя населення чи одноразової допомоги при народженні дитини, скільки наслідки так званих «демографічних хвиль»: у репродуктивний вік вступає молодь, народжена в середині 1980-х років (період підвищеної народжуваності, спричинений цілеспрямованими заходами уряду щодо заохочення дітонароджень). Але позитивний вплив цих хвиль продовжуватиметься не довго: через кілька років у репродуктивний вік почне вступати молодь, народжена у 1990-х роках, коли показники народжуваності були значно меншими.

Зростає частка дітей, народжених поза шлюбом: з 11 % у 1990 р. до 23 % на початок 2008 р. Це викликає проблеми матеріального забезпечення більшості неповних сімей, їхнього рівня життя, здоров'я та освіти дітей. Складність їх вирішення полягає в тому, що навіть за підвищення рівня життя населення кількість позашлюбних народжень може не знизитися, що пов'язано з наслідкуванням культури шлюбної поведінки більшості розвинутих країн.

Україна має найвищі показники смертності в Європі, поступаючи у світі лише Афганістану та двом десяткам найбідніших країн Африки. У 2007 р. коефіцієнт смертності її населення становив 16,4 ‰. Для порівняння зазначимо, що загальний коефіцієнт смертності у Західній Європі складав 9 ‰, у США — 8 ‰. До того ж населення України потерпає від смертності за основними класами хвороб у віці на 10—15 років раніше, ніж у розвинутих країнах. Динаміка змін загального коефіцієнта смертності в Україні була неоднорідною: протягом 1990—1995 р. він зріс відповідно з 12,1 ‰ до 15,4, протягом 1996—1998 р. — зменшився з 15,2 до 14,3 ‰, а надалі збільшувався і у 2007 р. набув максимального значення — 16,4 ‰.

Особливістю смертності в Україні є те, що значна кількість населення помирає від хвороб, пов'язаних із соціально-економічними негараздами, у тому числі у сфері охорони здоров'я, а також з нещасними випадками, аваріями, виробничим травматизмом, самогубствами, вбивствами, алкоголізмом, палінням, наркоманією, соціальними хворобами. Соціальні хвороби мають високу питому вагу в загальній кількості померлих. Значними є втрати населення від інфекційних та паразитичних хвороб. Небезпечних масштабів набуло поширення туберкульозу — у 2007 р. зареєстровано 37 тис. нових випадків захворювання.

Для України характерною є висока чоловіча надсмертність. Коефіцієнти смертності чоловіків у дорослому віці у 4 рази пере-

вищують коефіцієнти смертності у жінок. Така різниця зумовлена як біологічними, так і соціально-економічними причинами, серед яких — зайнятість у шкідливих умовах, виробничий травматизм, напружений ритм життєдіяльності, нездоровий спосіб життя тощо.

Високим є коефіцієнт дитячої смертності у віці до одного року, який перевищує 10 ‰. Для порівняння в США він становить 6,6 ‰, в Європі — 7, в Японії — 2,8 ‰. Зниження дитячої смертності є одним з реальних методів поліпшення демографічної ситуації.

Вікова структура населення. Уповільнення темпів зростання чисельності населення протягом 1970-х р. та перехід до депопуляції у 1993 р. став результатом старіння населення. В Україні його показники є одними з найбільших в Європі. Причини цього полягають у:

- збільшенні абсолютної чисельності населення похилого віку;
- довгостроковому збереженні народжуваності, котре не забезпечує навіть простого відтворення поколінь, що призводить до невинного скорочення питомої ваги дітей та молоді у складі населення і відповідного зростання частки осіб старшого віку;
- еміграції молоді;
- поширенні передчасної смертності молодого населення від нещасних випадків, травм, отруєнь тощо.

Показники старіння населення України з кожним роком продовжують зростати. Якщо з початку 1960-х років населення України характеризувалося як таке, що перебуває на порозі старості (частка осіб у віці 65 років і старших становила 7 ‰), на початку 1990-х — старим (12 ‰), то нині його можна вважати надто старим (понад 16 ‰). Для порівняння в світі частка населення старшого за 65 років складає 7 ‰, в країнах, що розвиваються, — 5, у США — 12, в Росії — 13 ‰.

Якщо у 1959 р. частка осіб старших за працездатний вік становила в Україні 13,5 ‰, то в 2007 р. — майже чверть усього населення. Частка працездатного населення в його загальній структурі поки що не зазнала значних змін (приблизно 60 ‰). Такі тенденції на тлі низької народжуваності у недалекому майбутньому можуть призвести до значного зростання демографічного навантаження та його негативних соціально-економічних наслідків.

Середня тривалість життя населення України є однією з найнижчих в Європі — у 2006—2007 рр. вона становила близько 68 років (63 роки — для чоловіків і 74 роки — для жінок). Для порівняння зазначимо, що у розвинутих країнах ці показники до-

сягають — 76 років (відповідно 73 і 80), у країнах, які розвиваються, — 65 років (63 і 67), у США — 78 років (75 і 80), у Росії — 66 років (59 і 72), в Японії — 82 роки (78 і 85).

Міграція населення. Протягом переходу до ринкових відносин в Україні відбувалися різкі зміни тенденцій міграції населення. У 1991—1992 рр. спостерігалось різке зростання міграційного приросту до +288,1 тис. чол. (+5,5 %), у 1994 р. — різкий спад до 140 тис. чол. (–2,8 %). Подальше помітне зниження показника зафіксовано у 1999—2000-х рр. У грудні 2004 р. в Україні вперше за 12 років зареєстровано додатне міграційне сальдо — 360 осіб. У 2005 р. міграційний приріст склав 11,9 тис. осіб, у 2006 р. — 14,2 тис., у 2007 р. — 16,8 тис. осіб. Через територію України пролягають найбільші потоки транзитної міграції (переважно нелегальної).

Позитивною тенденцією для економіки країни є зменшення загальної чисельності емігрантів. В умовах економічної нестабільності трудові міграції трансформуються в один з основних засобів забезпечення прийняттого рівня життя. Оскільки серед мігрантів переважають представники найпродуктивніших у дітородному та економічному сенсі вікових груп населення, опосередковані втрати від їхнього переїзду перевищують прямі. Останнім часом спостерігається зростання інтенсивності внутрішньодержавної міграції, збільшуються потоки переміщення населення до столиці.

Трудовий потенціал. Формування сучасного трудового потенціалу України відбувається в умовах збереження низького рівня попиту на робочу силу, перевищення пропозиції робочої сили над попитом, поширення нерегламентованої зайнятості, невисокої місткості ринку праці тощо. У 2007 р. чисельність економічно активного населення віком 15—70 років становила 22 322,3 тис. осіб, або 62,6 % населення цієї вікової групи.

Чисельність зайнятого населення віком 15—70 років в Україні протягом 1995—2001 рр. скоротилася на 20 % (з 24 125,1 тис. до 19 971,5 тис. осіб). Починаючи з 2001 р., незважаючи на зменшення кількості населення України, чисельність зайнятого населення поступово збільшувалася внаслідок певної економічної стабілізації. Протягом 2002—2007 рр. чисельність зайнятих вказаного віку зросла на 4 % (відповідно з 20 091,2 тис. до 20 904,7 тис. осіб).

За 1993—2000 рр. чисельність осіб, не зайнятих трудовою діяльністю, зросла майже в 5 разів, а офіційно зареєстрованих безробітних — у 9 разів. Починаючи з 2002 р., чисельність безробітного

населення працездатного віку, зареєстрованого у державній службі зайнятості, почала зменшуватися — з 1178,7 тис. до 673,1 тис. осіб у 2007 р. Відповідних змін зазнав і показник навантаження на одне вільне робоче місце. Якщо у 1993 р. він дорівнював 1 особі, то у 1999 р. — 30 особам. У подальші роки даний показник поступово скорочувався, досягнувши у 2007 р. 4 осіб.

Чисельність безробітних (за методологією МОП) віком 15—70 років протягом 1995—2000 рр. збільшилася на 85 % — з 1437 тис. осіб у 1995 р. до 2655,8 тис. осіб у 2000 р. (11,6 % економічно активного населення). Надалі чисельність безробітних поступово знижувалася і в 2007 р. досягла рівня 1995 р., склавши 1417,6 тис. осіб (6,4 % економічно активного населення).

Позитивні зрушення на ринку праці останнім часом значно зумовлені розгортанням активних програм сприяння зайнятості населення. Протягом 1994—2007 рр. чисельність громадян, працевлаштованих державною службою зайнятості, зросла у 5 разів (відповідно з 202,3 тис. до 1098,6 тис. осіб).

5.3. Виробничий і науково-технічний потенціал

Виробничий потенціал України визначає можливості виробництва щодо вирішення комплексних завдань соціально-економічного розвитку країни.

Завдяки великим запасам залізної руди, вугілля, потужних чорноземів, значним площам земельних угідь, сприятливим агрокліматичним умовам і зручному географічному положенню в Україні переважають промисловість та сільське господарство. В промисловості нині працює понад 9100 підприємств, що знаходяться на самостійному балансі. Тому ця галузь є головною і найвагомішою часткою виробничого потенціалу України. Вона забезпечує потреби господарського комплексу країни у паливі, енергії, сировині, матеріалах, а також постійне переозброєння всіх сфер і галузей економіки, задовольняє потреби населення в своїй продукції та робочих місцях. У промисловості створюється 50 % національного доходу країни. На її основі нарощується виробничий потенціал галузей як самої промисловості, так і господарського комплексу країни в цілому.

Частиною виробничого потенціалу України є основні виробничі фонди, які включають засоби праці, що функціонують у сфері матеріального виробництва і використовуються у виробни-

цтві матеріальних благ. Зношуючись, вони поступово переносять свою вартість на створений продукт частинами у вигляді амортизаційних відрахувань. Так, ступінь зносу основних виробничих фондів за 2001—2007 рр. збільшився із 44 %, у тому числі в промисловості — з 49 % та в сільському господарстві — з 47 % до відповідно — майже 52, 59 і 48 %. Це значною мірою зумовлено відсутністю фінансування. Різко зменшилося реальне оновлення основних виробничих фондів. Скоротилися інвестиції в основний капітал за період кризи у вугільній, нафтовій та газовій промисловості, чорній і кольоровій металургії, хімічній, нафтохімічній, деревообробній та харчовій галузях і промисловості будівельних матеріалів. Найбільше таке скорочення відбулося в останній період у машинобудуванні та легкій промисловості країни. У зв'язку з цим вітчизняні товари, за винятком продукції сировинних галузей, окремих високотехнологічних виробів воєнно-промислового комплексу (ВПК) і ракетно-космічної галузі, не зайняли чільного місця на європейському та світовому ринках.

Кількісний та якісний рівень основних виробничих фондів (машин і обладнання) характеризують виробничий потенціал господарства країни. Виробничі фонди нині становлять дві третини вартості всіх основних фондів і майже половину національного багатства країни. Одним з головних показників, що характеризують основні виробничі фонди, є виробнича потужність — здатність засобів праці виробляти максимальну кількість продукції.

Виробничий потенціал територіально розподіляється у вигляді заводів, фабрик, транспортних засобів, сільськогосподарських підприємств, що є важливою умовою розвитку й розміщення продуктивних сил. Реконструкція і розширення виробничого потенціалу, створення нових виробництв, удосконалення та пріоритетний розвиток наукомістких галузей, електроенергетики, машинобудування, металургії впливають на зрушення в розвитку і розміщенні продуктивних сил країни та її регіонів. Господарський комплекс України характеризується значним виробничим потенціалом. У структурі основних виробничих фондів країни майже 50 % припадає на промисловість, до 24 % — на сільське господарство, 16 % — на транспорт і зв'язок і та близько 4 % — на будівництво.

Разом з виробничим потенціалом зростав, змінювався, одержував свій розвиток і *науково-технічний потенціал* України. В цілому він характеризується як сукупність ресурсів і можливостей сфери науки будь-якої системи (колективу, галузі, міста) ефективно вирішувати завдання соціально-економічного розвит-

ку країни та її регіонів. Науково-технічна сфера суспільного розвитку в типових умовах глобалізації набуває стратегічного значення для економіки України та її регіонів, особливо у конкурентному оточенні світової економіки.

Складовими наукового потенціалу є кадри, фінанси, матеріально-технічна база, інформаційне забезпечення. Поняття «науковий потенціал» можна поширювати на будь-яку сукупність наукових організацій у міністерствах, відомствах, а також на сукупність галузевих наукових організацій, розташованих на відповідній території. Науковий потенціал — невід’ємна частина всього науково-технічного потенціалу суспільства, а найважливішим його елементом є кадри.

З метою виявлення відмінностей у ресурсному забезпеченні науково-технічної діяльності регіонів України використовують дані, які характеризують кадровий потенціал, матеріально-технічну базу та фінансове забезпечення наукових і науково-технічних організацій регіонів (науково-дослідних, дослідно-конструкторських, проектно-конструкторських, технологічних та геологорозвідвальних організацій і дослідних заводів, науково-дослідних та дослідно-конструкторських підрозділів підприємств і організацій, віднесених до числа наукових установ, вищих навчальних закладів, архівів, бібліотек, музеїв, дослідних полів і станцій, гідрометеорологічних служб та інших служб незалежно від їх підпорядкування і форм власності).

Проведений аналіз статистичних даних свідчить про те, що основна маса наукових і науково-технічних організацій (ННТО) України зосереджена в економічно розвинутих регіонах: у м. Києві (25,2 % їх загальної кількості по країні), Харківській (майже 15 %), Донецькій, Дніпропетровській, Львівській та Одеській областях (по 7—5 % у кожній). Загалом, у названих регіонах функціонує 949 організацій, або близько двох третин наукових установ України. Частка Луганської, Миколаївської, Запорізької областей, АР Крим, Київської, Черкаської та Вінницької областей коливається в межах 3—2 %, а разом складає 20 %. Питома вага кожного іншого регіону не перевищує 2 %. Майже в усіх регіонах України кількість організацій дещо збільшилася, а чисельність працюючих скоротилася майже вдвічі. Це спричинило виникнення невеликих і малопотужних наукових колективів.

Частка фахівців, зайнятих виконанням науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР) з фундаментальних і прикладних досліджень у природничих, технічних, гуманітарних та суспільних науках змінювалася від 43 % у Миколаївсь-

кій до 74 % у Полтавській області проти 62 % у середньому по Україні.

Як уже зазначалося, в Україні спостерігається зменшення загальної чисельності кадрів науково-технічної сфери. При цьому відбувається найбільше скорочення числа зайнятих серед провідних фахівців, аніж з числа допоміжного персоналу. В регіональному аспекті це — Черкаська та Кіровоградська області, де кількість наукових кадрів знизилася більш ніж на 65 %.

У середньому на 10 тис. осіб постійного населення України налічувалося 50 наукових працівників. Найбільш «наукомісткий» склад населення спостерігається в м. Києві (282 науковця на 10 тис. осіб), Харківській області (145) та м. Севастополі (100). Вищі за середньоукраїнські показники мають Миколаївська, Запорізька та Львівська області, а найменші — Хмельницька, Рівненська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Волинська і Кіровоградська області (в межах 5—12 осіб). При цьому простежується загальне підвищення якісного складу наукових працівників.

Для української науки характерною є досить висока частка фахівців з науковими ступенями: 3,2 % фахівців з дипломами докторів та 13,7 % — кандидатів наук. Найвищий кваліфікований склад мають наступні регіони України: м. Київ — відповідно 5,9 % і 21,2, АР Крим — 3,4 і 16,0, Закарпатська область — 3,2 та 20,6 %. В Київській області частка кандидатів наук становить 18,4 %, а відсоток докторів наук нижчий за середньо український показник (2,4 %). Незадовільне соціально-економічне становище наукових працівників держави зумовлює зростаючу тенденцію до сумісництва основної наукової діяльності з іншими видами робіт.

Важливою складовою наукового потенціалу, від якої залежить виконання НДДКР, є матеріально-технічна база — основні фонди, що знаходяться в розпорядженні наукових і науково-технічних організацій, у тому числі наукове обладнання, машини, устаткування, за допомогою яких здійснюються дослідження та розробки. Так, вартість основних фондів наукових організацій перевищує 6,6 млн грн, причому 36,5 % припадає на м. Київ, 14,5 % — на Харківську область, високу частку мають Дніпропетровська, Львівська, Донецька та Одеська області (8,3—4,9 %). На північно-західні регіони (крім Львівської області) України припадає менше 0,2 % загальної вартості основних фондів.

Важливе значення для забезпечення ефективного розвитку наукової сфери має оновлення її матеріально-технічної бази. Біль-

шість машин і устаткування знаходяться в експлуатації 11—20 років (52 % усієї кількості), а понад чверть їх — більше 20 років. На всі види устаткування, які знаходяться в користуванні від одного до п'ять років, припадає лише 6 %. Понад 80 % машин та устаткування, якими користуються 11 років і більше, мають: м. Київ, м. Севастополь, Чернівецька, Херсонська, Луганська, Запорізька, Миколаївська, Кіровоградська, Волинська та Чернігівська області. За питомою вагою нового устаткування (до п'яти років) відзначаються Львівська, Київська, Сумська, Івано-Франківська та Рівненська області.

У формуванні фінансового забезпечення наукової сфери відбулися певні зміни. Затрати на виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт з усіх джерел фінансування порівняно з ВВП у середньому становили по Україні 1,2 % ВВП (у розвинутих країнах — 2,3—3,0 %). Однак по регіонах спостерігаються значні відмінності: в м. Києві цей показник складає 7,1 %, Харківській області — 4,0, Миколаївській — 2,1, м. Севастополі, Львівській та Одеській областях — 1,8—1,3 %. Фінансування наукових і науково-технічних організацій Хмельницької, Рівненської, Полтавської, Житомирської областей знаходиться на рівні лише 0,2 %.

В Україні фінансування виконаних НДДКР нині забезпечується переважно за рахунок коштів замовників та Держбюджету. Частка Держбюджету стабілізувалася на рівні 30 %, на кошти замовника (зарубіжного і вітчизняного) — майже 60 % усієї суми фінансування. Решту витрат покривають позабюджетні фонди, Держіннофонд, фонди науково-технічного розвитку, власні кошти тощо. Загальні обсяги фінансування в розрахунку на одного працівника ННТО становлять 8,5 тис. грн, і лише Запорізька, Луганська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська області та міста Севастополь і Київ відрізняються дещо вищим рівнем фінансування, тому мають можливість стати в подальшому центрами наукового зростання в науково-технічній сфері України.

5.4. Фінансовий потенціал

Для забезпечення ефективного виконання функцій органи місцевого самоврядування наділяються відповідними майновими та фінансово-бюджетними правами. Для цього формуються територіальні або регіональні фінанси, які включають місцеві (регіональні) бюджети АР Крим, областей, низових адмі-

ністративних районів, міст, селищ і сіл, а також прибутки підприємств комунальної форми власності, які використовуються для вирішення регіональних проблем. Крім того, до регіональних фінансів входять також цільові фонди, які утворюються поза бюджетом для фінансування деяких заходів, а також місцеві позики, які здійснюються у підприємств, населення шляхом випуску, наприклад, цінних паперів. Регіональні фінанси забезпечують фінансування заходів, пов'язаних із соціально-культурним і комунально-побутовим обслуговуванням населення.

Формування регіональних фінансів є необхідною передумовою ефективного здійснення тут економічних та соціальних процесів. Поступово функції регулювання даних процесів переходять від центральних органів законодавчої і виконавчої влади до місцевої адміністрації та органів місцевого самоврядування. Ефективність використання місцевих фінансів значно залежить від наявності в регіонах бюджетоутворюючих підприємств, ринку праці, фінансової допомоги держави. Регіональним фінансам виділяються відрахування від державних податків, а також субвенції, тобто фінансові ресурси, які надаються з держбюджету на відповідні цілі (наприклад, на розвиток охорони здоров'я й ін.). Тобто, чим більші обсяги місцевих фінансів, тим ефективніше можна їх використовувати, але за умови обов'язкового контролю за цим процесом з боку держави.

Територіальні (регіональні) фінанси можна охарактеризувати як сукупність фінансових (грошових) ресурсів, використовуваних для економічного і соціального розвитку територій. Основними джерелами формування регіональних фінансів є бюджетні кошти та кошти (прибутки) суб'єктів господарювання (підприємств, організацій).

Місцеві фінанси включають:

- а) місцеві бюджети, які приймаються бездефіцитно;
- б) прибутки підприємств комунальної форми власності;
- в) цільові фонди, які утворюються поза бюджетом для фінансування деяких заходів;
- г) місцеві позики, які здійснюються у підприємств, населення шляхом випуску, наприклад, цінних паперів.

Таким чином, регіональні фінанси — це система економічних відносин, що регулює розподіл і перерозподіл національного доходу, фонду грошових надходжень, які використовуються для економічного й соціального розвитку територій. За їх допомогою держава здійснює розвиток продуктивних сил, вирівнює рівні економічного і соціального розвитку територій, що склалися

історично під впливом різних факторів. З цією метою розробляються регіональні програми соціально-економічного розвитку територій.

Основною частиною регіональних фінансів є місцеві бюджети. В Україні сформована законодавчо-нормативна база, на якій ґрунтується бюджетна система і міжбюджетні взаємовідносини. Прийнято закон України «Про бюджетну систему України», де визначено бюджетний устрій та його принципи, порядок складання і виконання бюджетів.

Формування бюджетів залежить, у першу чергу, від розвитку в регіонах бюджетоутворюючих галузей, податкової політики та розподілу фінансових ресурсів між центром і регіонами. Держава та органи місцевого самоврядування зобов'язані розробляти програми прискорених темпів розвитку в регіонах бюджетоутворюючих підприємств.

Регіональні бюджети — один з головних каналів доведення до населення кінцевих результатів виробництва. Через них суспільні фонди споживання розподіляються між окремими групами населення. З цих бюджетів значно фінансується і розвиток галузей виробничої сфери, зокрема харчової та місцевої промисловості, комунального господарства, продукції і послуги яких є важливою складовою забезпечення життєдіяльності населення. Регіональні бюджети мають важливе значення у здійсненні загальнодержавних економічних і соціальних задач, у першу чергу, в розподілі державних фінансових ресурсів на розвиток й утримання соціальної інфраструктури суспільства.

Через територіальні (регіональні) фінанси держава активно проводить соціальну політику. Зокрема, здійснюється фінансування в регіонах охорони здоров'я, освіти, комунального обслуговування населення, будівництва та утримання автошляхів місцевого значення. Коло підприємств, що фінансуються, постійно розширюється. Зокрема, за рахунок місцевих бюджетів фінансуються вищі і середні спеціальні навчальні заклади, заходи з внутрішньої безпеки та правопорядку, охорони навколишнього середовища тощо.

Бюджетні і майнові права, які надаються органам місцевої влади, дають їм можливість складати, розглядати, затверджувати й виконувати свої бюджети, розпоряджатися підприємствами, які знаходяться в їх підпорядкуванні, та отримувати від них доходи.

В основу розподілу загальнодержавних фінансових ресурсів між ланками бюджетної системи закладені принципи самостійно-

сті територіальних бюджетів, державної фінансової підтримки їх, територіального формування джерел їх доходу. Виходячи з цих принципів, доходи регіональних бюджетів формуються за рахунок власних і регулюючих джерел доходу.

Дохідна частина регіональних бюджетів включає в себе:

I. Власні доходи.

1. Податки на майно.
2. Платежі за використання природних ресурсів, у тому числі земельний податок і орендна плата за землю.

3. Податки, збори та мито, включаючи місцеві податки й збори.

4. Інші власні доходи.

II. Регулюючі доходи.

1. Податок на прибуток підприємств комунальної форми власності.

2. Податок з доходів фізичних осіб.

3. Дотації з державного і регіонального бюджетів.

4. Субвенції з державного бюджету.

5. Кошти, отримані за взаєморозрахунками з бюджетами.

Основними податками, зборами та надходженнями, які включають місцеві податки і збори, є:

- надходження за адміністративні штрафи й санкції;
- збори за реєстрацію підприємств, громадських організацій, банків та їх філіалів;
- транспортний податок;
- податок на рекламу;
- збір за право на торгівлю;
- реєстраційний збір з фізичних осіб, які займаються підприємницькою діяльністю;
- збір від угод, що здійснюються на товарних біржах і при продажу та купівлі валюти;
- збір примусового стягнення коштів автомобільною інспекцією;
- ліцензований збір за право виробництва і торгівлі спиртними напоями та пивом;
- надходження від ліцензування окремих видів діяльності;
- податок на майно, яке переходить у спадок або в подарунок;
- дохід від приватизації об'єктів муніципальної власності;
- дохід від продажу землі;
- дохід від продажу конфіскованих та безхазяйних квартир;
- земельний податок і орендна плата за землі сільськогосподарського призначення, включаючи сільськогосподарські угіддя в складі лісового фонду;

- земельний податок та орендна плата за землі несільськогосподарського призначення;
- доходи від централізації засобів земельного податку й орендної плати за землі сільськогосподарського призначення, землі міст та інших населених пунктів;
- платежі за користування надрами;
- лісові податки, в тому числі орендна плата і плата за землі лісового фонду;
- плата за воду, яку використовують промислові підприємства з водогосподарських систем;
- плата за нормативні та понаднормативні викиди і скиди шкідливих речовин, розміщення відходів.

Регіональні органи влади заінтересовані у власних джерелах доходів. Це вимагає від них проявляти господарську ініціативу, залучати внутрішні й зовнішні інвестиції для розвитку в регіонах бюджетоутворюючих галузей і виробництв, інновацій та сучасних технологій, створення робочих місць, добиватись збільшення доходів у бюджет.

Основними напрямками збільшення доходної частини бюджету є:

- розвиток бюджетотутворюючих галузей, тобто зростання ВВП і на підставі цього бази оподаткування;
- вихід з тіні виробництва й легалізація прихованого прибутку та його оподаткування.

Основними статтями видатків місцевих (регіональних) бюджетів є:

I. Фінансова підтримка галузей господарського комплексу:

- 1) промисловості і будівництва;
- 2) сільського господарства та рибальства;
- 3) транспорту та дорожнього господарства;
- 4) житлово-комунального господарства.

II. Фінансова підтримка соціально-культурних заходів:

- 1) освіти;
- 2) культури і мистецтва;
- 3) охорони здоров'я;
- 4) соціальної політики.

III. Управління.

IV. Правоохоронної діяльності.

V. Інших видів.

Провідне місце у видатках в більшості регіонів займає фінансування галузей господарства, в тому числі промисловості, будів-

ництва, сільського господарства і рибальства, транспорту, дорожнього та житлово-комунального господарства, зв'язку. На другому місці знаходяться витрати на соціально-культурні заходи, зокрема на освіту, культуру, мистецтво, охорону здоров'я та фізкультуру, соціальну політику. Видатки на управління й утримання правоохоронних органів займають менше 10 % і є найменшими.

Бюджетні ресурси — також важливе джерело фінансування інвестиційних проєктів, але їх роль впродовж останніх років значно зменшилася. При цьому, економічне зростання в період 2000—2007 рр. підтримувалося переважно за рахунок бюджетних коштів. Скорочується частка коштів місцевих бюджетів у структурі інвестицій в основний капітал, яка не перевищує 3—4 %. Дві третини капіталовкладень в економіку регіонів фінансується за рахунок власних коштів підприємств. Таким чином, економічне зростання в Україні профінансовано переважно за рахунок внутрішніх державних джерел, але цих інвестицій недостатньо.

Якщо внутрішніх регіональних інвестицій не вистачає, залучаються іноземні інвестиції. В інвестуванні української економіки беруть участь підприємницькі структури понад 100 країн. Найбільші інвестиції в економіку регіонів України мають розвинуті країни світу (США, Нідерланди, Німеччина, Велика Британія) та Росія. Високу питому вагу мають інвестиції з офшорних зон (Кіпру, Віргінських островів, Ліхтенштейну) та інших країн. Але розраховувати на прямі іноземні інвестиції, темпи приросту яких впродовж останніх років є нестабільними, як на рушійний фінансовий фактор економічного зростання в регіонах у найближчій перспективі, не варто. Вони здійснюються переважно в галузі, що динамічно розвиваються і мають суттєві темпи зростання чи відрізняються швидким обігом коштів.

Понад половина всіх інвестицій у 2007 р. вкладалася в підприємства промисловості, зокрема в харчову промисловість та переробку сільськогосподарської продукції, машинобудування й металообробку, хімічну і нафтохімічну промисловість, паливну промисловість, будівництво та промисловість будівельних матеріалів. Серед непромислових галузей економіки активно інвестуються в регіонах внутрішня торгівля, транспорт і зв'язок, фінанси, кредит, страхування та пенсійне забезпечення.

Найбільш привабливими для іноземних інвесторів є регіони з високим рівнем економічного розвитку та наявністю великих міст, зокрема Києва у Центральному районі, Дніпропетровська і Запоріжжя в Придніпровському районі, а також Одеси і Львова відповідно в Причорноморському та Карпатському районах.

5.5. Інноваційно-інвестиційний потенціал

Складний період ринкових трансформацій в економіці України та глибока економічна криза, що виникла внаслідок затяжного періоду структурних перетворень у господарському комплексі, значні негативні наслідки цієї кризи й реальна загроза її перетворення в потужний дезінтегруючий фактор розвитку регіонів України — все це закономірно ставить питання про шляхи подолання кризових проявів у соціальній та економічній сферах.

Науково доведено, що економічна криза та депресія можуть бути подоланими впровадженням нових технологій, що створюють нові виробничі можливості, освоєння яких забезпечує перехід до зростання. Комерційне застосування нових, продуктивніших технологій, які істотно змінюють обсяги та якість виробництва й споживання, є головним чинником економічного зростання за умови належної інвестиційної підтримки їх упровадження. Науково-технічний прогрес як фактор економічного розвитку все частіше пов'язується з поняттям інноваційного процесу. Це унікальний процес, що об'єднує науку, техніку, економіку, підприємництво і менеджмент. Він полягає в отриманні новачії та простягається від зародження ідеї до її комерційної реалізації.

Визначення суті поняття «інновація» полягає у з'ясуванні його зв'язку з поняттям «новація». Під новацією розуміється дещо нове, близьке до поняття винаходу. Інновація відповідно до загальноприйнятого визначення — це процес розробки, освоєння, експлуатації й використання виробничо-економічного та соціально-організаційного потенціалу, що становить основу новачії. Разом з тим, між заявленням новачії та перетворенням її в інновацію існує значний проміжок часу.

Основні стадії процесу інноваційного розвитку (інноваційного процесу) мають наступний вигляд:

- досягнення фундаментальної науки;
- прикладні дослідження;
- конструкторські розробки;
- впровадження (первинне освоєння);
- широке впровадження (власне розповсюдження інновацій);
- використання нововведень;
- старіння інновацій.

Нині в Україні під інновацією розуміють введення у вживання будь-якого нового або значно вдосконаленого продукту (товару, послуги) або процесу, нового методу маркетингу чи нового організаційного методу в діяльності підприємства, організації робочих місць або зовнішніх зв'язків. Відповідно інноваційна продукція є новою чи значно вдосконаленою в частині її властивостей або способів використання. Новими продуктами вважаються товари та послуги, що суттєво відрізняються своїми характеристиками або призначенням від продуктів, які виготовлялися підприємством раніше. Значне поліпшення може бути досягнуто за рахунок змін у матеріалах, компонентах та інших характеристиках виробів, що покращують їх властивості. Сюди включаються вдосконалення технічних характеристик, компонентів і матеріалів, вбудованого програмного забезпечення та інших функціональних характеристик [24, с. 238]. При цьому інноваційна продукція стає новою як для ринку, так і для підприємства.

Визначальною умовою формування банку новацій є об'єм інвестицій у сферу науково-технічної діяльності та в подальший процес перетворення новації в інновацію. Реалізація інноваційних процесів потребує значних витрат, частка яких у розвинутих країнах постійно зростає, сягаючи в багатьох з них 3 % ВВП. На підтримку науково-технічного комплексу країни слід виділяти, як показує світовий досвід, не менше 1 % ВВП. В іншому випадку відбувається розвал і втрата науково-технічного потенціалу. У високорозвинутих країнах світу частка фінансування науки складає: в Японії — 3 %, Німеччині — 2,8, США — 2,75, Швеції — 2,6, у Франції — 2,4 %, причому частка держави в цих витратах становить у середньому 35—40 %. Цілком зрозуміло, що в умовах глобальної економічної конкуренції виграють ті країни, які забезпечують сприятливі умови для наукових досліджень та науково-технічного прогресу.

В сучасному механізмі інноваційного процесу зростає роль регіональної складової. Певна фінансова самостійність регіонів, можливість використання місцевих ресурсів, відповідальність місцевих органів влади за соціальний розвиток створюють необхідну економічну основу й мотивацію для ефективного впливу на регулювання та підтримку інноваційно-інвестиційної активності.

Можливість інноваційного розвитку в кожному регіоні України передбачає свої особливості, зумовлені наступними факторами:

- економічний простір України — досить різноманітний і складний;
- території регіонів України є неоднорідними не тільки за забезпеченістю ресурсами, але й за рівнем і типом господарського та соціального освоєння;
- галузева й, особливо, територіальна структури господарства регіонів досить інерційні, для їх трансформації необхідний тривалий час та масштабні інвестиції;
- різноманітні фактори впливають на підприємництво не зокрема, а в комплексі: стримуючий вплив на підприємництво одних факторів може компенсуватися дією інших.

Основна проблема в оцінці інноваційно-інвестиційного потенціалу регіонів з урахуванням вищеназваних факторів полягає в тому, що їх вкрай важко «виміряти». Залежно від різноманітних факторів (з урахуванням об'ємів капітальних інвестицій) можна виділити декілька груп регіонів. До регіонів з відносно сприятливим інвестиційним кліматом, досить високою економічною активністю та темпами формування нових економічних структур можна віднести Центральний економічний район (загальний об'єм інвестицій в основний капітал у 2007 р. склав понад 55 млн грн, а в розрахунку на одну особу — 8 тис. грн), Донецький (відповідно — 27 млн грн та 4 тис. грн), Придніпровський район (відповідно — 24 млн і 3,4 тис. грн). До економічних районів, що мають менш сприятливий інвестиційний клімат, невисоку ділову активність та характеризуються середніми й низькими темпами економічних перетворень і формування нових економічних структур, належать більшість регіонів України. Наприклад, середні показники об'ємів капітальних інвестицій мають Східний та Причорноморський економічні райони, а найнижчі — Карпатський, Поліський і Подільський райони, де інвестиції в основний капітал становлять від 17 млн грн у Карпатському районі до 9 млн грн у Подільському

районі (в розрахунку на одну особу цей показник дорівнює відповідно 2,7 тис. і 2,2 тис. грн).

Середній або нижче середнього показники інвестиційної привабливості значної частини регіонів України свідчить про тяжкий стан в інвестиційній сфері, а значна різниця в показниках відображає їх велику територіальну диференціацію. Звідси виходить, що інноваційно-інвестиційна політика держави для різних регіонів також має бути диференційованою. В першу чергу, вона повинна сприяти зменшенню розривів у рівнях розвитку продуктивних сил регіонів, створенню сприятливіших умов для соціально-економічних перетворень. Крім того, підтримка наукових досліджень та розробок також є складовою державної інноваційно-інвестиційної політики. З одного боку, держава має забезпечувати свободу наукового пошуку, а з іншого, державні структури орієнтують сферу науково-технічних розробок на виробництво продукції та послуг, які можуть бути придатними для практичного використання, комерціалізації. При цьому вона сприяє раціональному розміщенню науково-технічного й інноваційного потенціалу. У країнах, де впроваджується активна інноваційно-інвестиційна політика, центральні державні структури спрямовують зусилля на вирівнювання умов розповсюдження інновацій по території країни, а місцева влада покликана сприяти найповнішій реалізації інноваційних ресурсів регіонів шляхом різних регіональних преференцій (податкових пільг та ін.), морального заохочення інноваторів, забезпечення їхнього соціального захисту тощо. Водночас держава в межах обраної загальноекономічної та інноваційної стратегії стимулює міжнародний трансферт нововведень.

За умови обмеженості ресурсів, які суспільство і держава можуть виділити на розвиток науки, техніки та інновацій, виникає проблема визначення державних пріоритетів у цій галузі. Пріоритетні напрями розвитку науки та техніки — тематичні сфери науки і техніки, які мають першочергове значення для досягнення поточних й перспективних цілей соціально-економічного та науково-технічного розвитку. Вони формуються під впливом, перш за все, національних соціально-економічних пріоритетів, політичних, екологічних та інших факторів.

До числа найважливіших пріоритетних напрямів розвитку науки та техніки в Україні слід віднести нові виробничі технології, нові матеріали і хімічні продукти, інформаційні технології та електроніку, транспорт, енергетику, екологію й раціональне природокористування. Їх реалізація пов'язана з формуванням та

здійсненню державних і регіональних науково-технічних програм, програм державних наукових центрів.

Практичними формами реалізації державних пріоритетів в інноваційній сфері є цільові державні науково-дослідні інститути, лабораторії, центри, державні замовлення на проведення відповідних науково-дослідних робіт, бюджетне фінансування розповсюдження нововведень, датування виробництва й споживання інноваційної продукції та послуг.

Суттєвий елемент прямої підтримки інноваційних процесів — формування державної інноваційної інфраструктури. Держава може створювати мережу центрів розповсюдження нововведень і консультаційних центрів, що надають ділові послуги інноваторам, наприклад, у формуванні ринку інновацій (інформація в державних виданнях, виставки, біржі, ярмарки та ін.). Державні органи мають здійснювати моніторинг та прогнозування інноваційних процесів у країні й за кордоном, а також пошук ефективних передових технологій для широкого впровадження. Практично такі заходи також можуть бути реалізованими через створення регіональних центрів інноваційного розвитку, технопарків, бізнес-інкубаторів, територіальних кластерів, інноваційно-технологічних центрів тощо.

Тема 6

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРСЬКОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ ТА ЇХНІ РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

6.1. Структурна трансформація національної та регіональної господарської системи.

6.2. Особливості трансформаційних процесів у міжгалузевих комплексах.

6.2.1. Паливно-енергетичний комплекс.

6.2.2. Металургійний комплекс.

6.2.3. Машинобудівний комплекс.

6.2.4. Хімічний комплекс.

6.2.5. Лісопромисловий комплекс.

6.2.6. Агропромисловий комплекс.

6.2.7. Транспортний комплекс.

6.2.8. Будівельний комплекс.

6.2.9. Соціальний комплекс.

6.1. Структурна трансформація національної та регіональної господарської системи

Трансформаційні зміни в економіці України є невід'ємним елементом становлення ринкового типу господарювання. Забезпечення структурних зрушень здійснюється за такими взаємозв'язаними напрямками:

1) лібералізація економіки, тобто зняття адміністративних обмежень з цін, господарських зв'язків, зовнішньоекономічної діяльності;

2) стабілізація фінансів і грошової системи, які забезпечують зміцнення гривні як загального еквівалента та єдиного платіжного засобу на території країни;

3) приватизація, розвиток підприємництва, створення інших інституційних передумов ефективного ринкового господарства й економічного зростання;

4) структурна перебудова економіки, її інтеграція в світове господарство, підвищення конкурентоздатності української продукції на світовому ринку;

5) створення конкурентного ринкового середовища;

6) активна соціальна політика з метою пристосування працездатного населення до нових умов, соціальний захист найвразливіших верств населення, створення передумов економічного зростання на основі підвищення ділової активності населення.

Структура господарства будь-якої країни характеризується певним складом та співвідношенням основних сфер, галузей і видів господарської діяльності, а також співвідношенням господарських об'єктів різних форм власності. Основне завдання системних змін у господарському комплексі регіонів полягає у забезпеченні його пристосування до потреб розвитку внутрішнього регіонального ринку.

Регіональні економічні системи є складно структурованими комплексами, всі елементи яких знаходяться у певних внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язках, що визначають особливості функціонування національної системи господарства в цілому. Державні органи управління повинні економічними методами активно впливати на зміну структурних пропорцій з тим, щоб створити сприятливі умови для досягнення певних соціально-економічних цілей, забезпечити стабільне функціонування регіональної економіки.

Структурна трансформація економіки являє собою систему узгоджених між собою заходів, спрямованих на зміну структури економіки (її організаційної, галузевої, територіальної та інституційної підсистем) з метою зростання обсягів конкурентоспроможної продукції, підвищення ефективності виробництва й вирішення на цій основі соціальних завдань.

Трансформація національної економічної системи, формування багатокладної економіки та приватизація підприємств, які було розпочато в середині 1990-х рр., супроводжувалися формуванням нового інституційного середовища на основі розвитку організаційно-правових форм господарювання.

Структура господарства за організаційно-правовими формами господарювання. Власність є фундаментом будь-якої соціально-економічної системи. Тому це питання досліджувалося протягом усього періоду суспільного розвитку, у тому числі Платоном, Аристотелем та ін. Саме ця категорія відображає взаємозв'язки між усіма компонентами соціально-економічної системи, розкриває сутність системи виробничих відносин.

У господарській практиці виникають певні форми власності. Більшість економістів і правознавців виокремлюють дві основні форми власності — приватну та державну. Законодавством України передбачено такі організаційно-правові форми господарювання:

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- підприємство, яке функціонує на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що працює на базі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, яке діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

В Україні можуть діяти й інші види підприємств, передбачені законом [3].

Зміна структури економіки України за основними організаційно-правовими формами господарювання відбувалася різними темпами на різних етапах реформування.

У 1992—2000 рр. зростання загальної кількості підприємств було незначним і становило лише 15 %. Унаслідок перерозподілу підприємств за формами власності значно знизилася кількість державних підприємств (більш ніж у 4 рази). Кількість підприємств колективної форми власності зросла за цей період понад у 3 рази, а їх частка перевищила 83 % загального числа підприємств.

Низька продуктивність виробничої діяльності більшості підприємств державної форми власності (які сформувалися за часів адміністративно-командної економіки), їх недостатня гнучкість, інертність в аспекті впровадження інновацій та досягнень науково-технічного прогресу, нездатність забезпечити перехід до інтенсивного економічного розвитку актуалізували необхідність прискорення структурних перетворень.

До кінця 1990-х рр. переважну частину промислових об'єктів державної форми власності було приватизовано й акціоновано, хоч очікуваних позитивних зрушень у розвитку господарства країни не було досягнуто. Зазначені процеси не зумовили істотного зростання випуску конкурентоспроможної продукції та підвищення продуктивності праці. Недосконалість законодавчої і нормативно-правової бази, відсутність належної інституційної бази перешкождали інституційним трансформаціям.

Протягом 2000—2006 рр. процеси реформування власності супроводжувалися подальшим збільшення загальної кількості суб'єктів господарювання (чисельність яких зросла майже в 1,4 разу) та зменшення частки підприємств державної і комунальної форм власності. За цей період форму власності змінили близько 40 тис. підприємств (насамперед, комунальної власності). На кінець 2008 р. частка державних підприємств та державних організацій (установ, закладів) становила лише 1,9 %, а питома вага комунальних підприємств і комунальних організацій (установ, закладів) — 6,4 % від загальної кількості суб'єктів господарювання України.

Такі зміни є результатом реалізації економічного курсу на повну лібералізацію економічної діяльності, що навряд чи виправдано в реаліях української економіки. Роль державної власності на сучасному етапі реформування необґрунтовано занижена. Особливо актуалізується ця проблема у зв'язку з необхідністю активізації соціальних факторів економічного розвитку, зростання обсягів інвестицій у людський капітал, вирішення економічних і екологічних проблем.

Структура господарства за видами економічної діяльності, галузями та їх міжгалузевими комплексами. Серед структурних характеристик економічної системи провідне місце займає галузева структура, яка формується під впливом суспільного поділу праці і відображає основні пропорції й систему взаємозв'язків між галузями. Вона оцінюється за однорідними показниками обсягами виробництва, вартістю основних фондів, чисельністю зайнятих працівників.

Галузева структура господарства є безпосереднім відображенням процесу суспільного поділу праці з урахуванням функціональних відмінностей між окремими галузями. На її основі здійснюється аналіз міжгалузевих пропорцій та зв'язків, оцінюється економічна ефективність виробництва, реалізується управління економікою.

В Україні на загальнодержавному рівні прийнято «Класифікацію видів економічної діяльності» ДК 009:2005 (КВЕД), розроблену на базі міжнародної статистичної класифікації видів діяльності Європейського Союзу (NACE, Rev.1, mod.7). Згідно з цим документом економічну діяльність визначено як процес виробництва продукції (товарів та послуг), який здійснюється з використанням певних ресурсів: сировини, матеріалів, устаткування, робочої сили, технологічних процесів тощо.

Структура господарства України характеризується такими особливостями:

- високою часткою галузей, що виробляють проміжний продукт;
- переважанням екологонебезпечними, ресурсомісткими галузями;
- низьким рівнем розвитку галузей, які визначають темпи інвестиційного оновлення виробництва;
- технологічною неконкурентоспроможністю значної кількості виробництв;
- низьким рівнем розвитку транспортної, енергетичної, інформаційної інфраструктури.

Галузь господарства, згідно з визначенням КВЕД, — це діяльність сукупності виробничих одиниць, що беруть участь у переважно однакових або подібних видах виробничої діяльності [5]. Їх поділяють на певні укрупнені (комплексні) галузі. Зокрема, за класифікацією Держкомстату України, до промисловості віднесено 17 укрупнених (комплексних) галузей: електроенергетику, паливу, атомну промисловість, чорну металургію; кольорову металургію, хімічну і нафтохімічну, машинобудування та металообробку, лісову, деревообробну і целюлозно-паперову, будівельних матеріалів, скляну й фарфорово-фаянсову, легку, харчову, мікробіологічну, борошномельно-круп'яну і комбікормову, медичну, поліграфічну та інші галузі.

За функціональною ознакою галузі поділяють на первинні (видобувна промисловість, сільське господарство) та вторинні, до складу яких входять переважно галузі обробної промисловості. До видобувних галузей відносять підприємства з видобутку паливно-енергетичних корисних копалин, видобутку й збагачення руд і нерудних корисних копалин, а також лісозаготівлі та вилову риби і морепродуктів. Обробну промисловість формують галузі, підприємства яких переробляють сировину та матеріали.

Важливою структурною характеристикою промисловості є співвідношення між галузями групи А, що виробляють засоби виробництва, та галузями групи Б, працюючими на потреби споживчого сектора економіки. Структура промислового виробництва України характеризується значним переважанням продукції групи А. Рівень розвитку галузей виробництва товарів народного споживання є абсолютно недостатнім.

Впродовж трансформаційного періоду 1990-х рр. у структурі промислового комплексу на тлі зростання обсягів виробництва

значно посилилася роль сировинних галузей та знизилася питома вага високотехнологічних і соціально значущих виробництв.

У загальній структурі промислового виробництва України домінує металургійне виробництво, частка якого становить 22,0 %. Питома вага машинобудування та галузей, зорієнтованих на задоволення першочергових потреб населення, залишається неістотною: у 2007 р. частка харчової галузі становила лише 15,3 % (його частка зменшилася протягом зазначеного періоду на 1,3 відсоткових пункти), машинобудування — 13,7 % (питома вага зросла на 3,5 відсоткових пункти), легкої промисловості — лише 1,0 %. Поряд з тим необхідно підкреслити позитивний процес зменшення частки добувної промисловості у загальній структурі промислового виробництва (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

**ДИНАМІКА ОБСЯГІВ РЕАЛІЗОВАНОЇ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ
(РОБІТ, ПОСЛУГ) ЗА ОСНОВНИМИ ГАЛУЗЯМИ ПРОМИСЛОВОСТІ
У 2001—2007 рр., у %**

Промисловість	2001 р.	2003 р.	2005 р.	2007 р.
<i>У тому числі:</i> Добувна промисловість	9,7	7,7	8,3	7,9
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	16,6	17,0	16,3	15,3
Легка промисловість	1,4	1,3	1,1	1,0
Виробництво коксу, продуктів наф- топереробки	4,9	7,4	9,4	7,3
Хімічна і нафтохімічна промисло- вість	6,0	6,4	6,4	6,1
Металургійне виробництво та вироб- ництво готових металевих виробів	18,0	20,0	22,1	22,0
Машинобудування	10,2	12,2	12,7	13,7
Виробництво і розподіл електро- енергії, газу та води	24,8	20,4	15,9	18,2
Інші галузі	8,4	7,6	7,8	8,5

Таким чином, структура та обсяги промислового виробництва України характеризуються домінуванням низькотехнологічних, матеріало- й енергомістких галузей, що не відповідають нинішнім потребам суспільства. Серед першочергових завдань структурної трансформації господарського комплексу є: необхідність подаль-

шого зниження частки паливно-сировинних видів діяльності та первісної обробки сировини у загальному обсязі промислової продукції і зростання питомої ваги машинобудування й виробництва предметів споживання; зменшення ресурсо- та енергомісткості; підвищення продуктивності праці; стимулювання впровадження інновацій та технічного переоснащення підприємств; поступове зростання обсягів інвестицій у галузі економіки, орієнтовані на внутрішній ринок, які виробляють продукцію з високою часткою доданої вартості та швидким оборотом капіталу.

В Україні зберігається проблема подолання значних асиметрій між показниками промислового виробництва за регіонами, а також співвідношення між максимальними та мінімальними показниками випуску промислової продукції на душу населення.

Об'єктивною закономірністю розвитку продуктивних сил є процес формування міжгалузевих виробничих комплексів. Прогресивне поглиблення суспільного і територіального поділу праці супроводжується посиленням економічних взаємовідносин між галузями економіки. Міжгалузевий комплекс — це сукупність видів діяльності, здійснюваних у певному місці і об'єднаних у конкретну групу (підсистему) тісними виробничими, комерційними та іншими зв'язками. Міжгалузеві комплекси формуються як у виробництві, так і у сфері обслуговування, а також в інфраструктурних галузях. Традиційно виокремлюють такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, хімічний, машинобудівний, лісопромисловий, агропромисловий, будівельний, транспортний, соціальний, військово-промисловий. Останнім часом цей перелік було доповнено такими комплексами: рекреаційний, морегосподарський, зовнішньоекономічний, комплекс природокористування, інформаційний, управлінський та ін. Міжгалузеві комплекси не мають відповідних управлінських структур. Їх формування об'єктивно зумовлено системою економічних зв'язків. Залежно від просторових масштабів ці комплекси поділяють на міждержавні, макроекономічні і територіальні.

Територіальна структура господарства. Територіальна організація господарства відображає територіальні форми існування його економічної системи та взаємозв'язку її складових, а також значно зумовлює специфіку управління господарською системою. Просторове впорядкування діяльності різних суб'єктів господарювання (на засадах раціонального використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, подолання диспропорцій у розміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва та споживання продукції) є одним з дієвих факторів регіонального розвитку.

В умовах адміністративно-командної системи господарювання був сформований жорсткий територіальний розподіл виробничих потужностей. Ринкова трансформація промислових об'єктів (зміна організаційно-правової форми господарювання, переспеціалізація, модернізація та ін.) інтенсифікувала відповідні зміни у територіальній організації господарства. Актуалізувалася проблема оптимізації розміщення продуктивних сил країни і регіонального розвитку, з точки зору забезпечення основних життєвих потреб та всебічного розвитку населення. В регіональній системі пріоритетного значення набувають так звані «м'які фактори»: кваліфікована робоча сила, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, організаційно-управлінські інновації тощо.

Структурні трансформації здійснюються і в регіональному розрізі з метою вдосконалення системи розміщення продуктивних сил, розвитку їхньої територіальної організації. Внаслідок цих змін формується нове співвідношення між галузями економіки регіонів, змінюються темпи їх розвитку, що в свою чергу, впливає на всі соціально-економічні процеси в регіоні. Територіальна структура господарства характеризує певні співвідношення між різними утвореннями виробничої, інфраструктурної, соціальної сфер, а також систему взаємозв'язків між ними. Її можна розглядати і як результат комплексної взаємодії таких компонентів: природно-ресурсного потенціалу, населення, виробничих та обслуговуючих структур, соціальної інфраструктури.

Головними елементами територіальної структури господарства виступають: економічні райони, підрайони, локальні виробничі утворення у вигляді промислових вузлів, центрів, пунктів. Особливе місце посідають територіально-виробничі комплекси, які утворюються підприємствами або установами з тісними інформаційними, господарськими чи іншими взаємозв'язками.

Основні напрями вдосконалення територіальної структури полягають у:

- зростанні питомої ваги прогресивних галузей з високими якісними параметрами зайнятої робочої сили та основних виробничих фондів;
- трансформації структурних характеристик на користь соціально орієнтованих галузей, екологобезпечних виробництв;
- формуванні нових структурних елементів інноваційної спрямованості (технопарки, технополіси);
- підвищенні адаптаційних можливостей територіальних структур щодо зміни кон'юнктури товарного ринку.

6.2. Особливості трансформаційних процесів у міжгалузевих комплексах

6.2.1. Паливно-енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) є базовим, одним з найважливіших і найпотужніших міжгалузевих комплексів. До його складу входять галузі паливної промисловості та електроенергетики. Паливна промисловість включає сукупність галузей промисловості, що займаються видобутком різних видів палива (вугільна, нафтова, газова, торф'яна і сланцева) та їх транспортуванням (нафто- і газопроводи). Електроенергетика об'єднує теплову, гідро- й атомну енергетику та лінії електропередач. ПЕК — це велика міжгалузєва територіальна система, складова частина єдиної господарської системи країни. Його кінцева мета — ефективне і надійне забезпечення потреб населення і господарства країни в енергії високої якості за рахунок нарощування власного видобутку палива, проведення реструктуризації паливно-енергетичного комплексу, реалізації програм з енергозбереження, диверсифікації джерел паливозабезпечення, особливо щодо природного газу і нафти. Виходячи з цього, прискорений соціально-економічний розвиток країни нерозривно пов'язаний з рівнем розвитку всіх галузей паливно-енергетичного комплексу, вдосконаленням енергетичного балансу, з обов'язковим урахуванням досягнень науково-технічного прогресу.

Всебічна інтенсифікація виробництва, інноваційні процеси в економіці України та її регіонів ставлять перед паливно-енергетичним комплексом надзвичайно складні завдання, збільшують його роль у прискоренні темпів економічного зростання, у підвищенні продуктивності праці завдяки значному зростанню її енерго- й електроозброєності.

Ефективність та інтенсивність суспільного виробництва значно залежать від його енергозабезпеченості, оскільки енергетика створює особливі матеріальні ресурси — енергетичні, які зумовлюють функціонування всього виробничого апарату сучасної економіки. Саме тому в нових економічних умовах паливо й електроенергія розглядаються як матеріальний ресурс і важливий матеріальний фактор розвитку та розміщення суспільного виробництва.

В умовах ринкових відносин і науково-технічної революції роль паливно-енергетичного комплексу неухильно зростає. Саме від рівня його розвитку залежать темпи, динаміка, масштаби й економічні показники зростання економіки країни та подальше поліпшення умов праці і підвищення рівня життя людей.

Розвиток паливно-енергетичного комплексу повинен бути підпорядкований не тільки завданню стійкого забезпечення потреб України в усіх видах палива та електроенергії, але й планомірному проведенню цілеспрямованої енергозберігаючої політики в усіх галузях і сферах економіки країни та її регіонів.

Паливно-енергетичний комплекс впливає на розвиток усіх галузей і сфер господарського комплексу країни та її регіонів, а також на розміщення суспільного виробництва. Дешеве паливо й електроенергія сприяють поглибленню спеціалізації регіонів, формуванню крупних територіально-виробничих комплексів, промислових вузлів і центрів.

Енергетичний баланс та еволюція його структури характеризують не тільки певний рівень використання тих чи інших енергоносіїв, але й науково-технічні, соціальні, організаційні, інноваційні та виробничі зрушення в промисловості, сільському господарстві, на транспорті, в побутовому обслуговуванні населення.

Паливно-енергетичний баланс складається з прибуткової та витратної частин. У першій наводяться показники видобутку природного палива й виробництва електро- і теплоенергії на теплових, гідравлічних і атомних електростанціях. Крім того, до прибуткової частини відносять також нетрадиційні природні енергетичні ресурси (енергію вітру, сонця та ін.), відбір газу з газосховищ, імпорту енергоносіїв та залишок їх на кінець року.

Витратна частина балансу включає споживання енергоресурсів і складається з таких витратних статей:

- перетворення в інші види енергії;
- виробничо-технологічні потреби, включаючи втрати при збереженні, транспортуванні тощо;
- закачка природного газу в підземні газосховища;
- експорт енергоресурсів;
- залишок у постачальників та споживачів на кінець року.

Протягом значного періоду у видобутку палива в Україні переважає вугілля — основний енергетичний ресурс країни. Нині на його долю в загальному видобутку мінерального палива припадає 69 % проти 82 % у 1990 р. Оцінка запасів вугілля в Україні показує, що основна роль у забезпеченні потреб її господарського комплексу в паливі у перспективі повинна належати вугіллю.

Питома вага природного газу збільшилася за цей період з 14,5 % до майже 25, а нафти — з 2,7 до 5,3 % (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

СТРУКТУРА ВИДОБУТКУ ПАЛИВА В УКРАЇНІ, %

Види палива	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2007 р.
Вугілля	82,0	78,6	70,0	69,3
Природний газ	14,5	17,4	24,2	24,9
Нафта	2,7	3,5	5,1	5,3
Торф	0,5	0,4	0,6	0,7
Інше паливо (дрова)	0,3	0,1	0,1	0,1
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Починаючи з 1991 р. у зв'язку з відсутністю відповідних інвестицій та загальної економічної кризи в Україні, стали різко зменшуватися видобуток вугілля, природного газу і виробництво електроенергії. Так, видобуток вугілля в Україні за 1991—2007 рр. знизився більше ніж удвічі, а природного газу — з 28,1 млрд м³ до 21,7 млрд м³.

Для розвитку паливно-енергетичного комплексу Україна має значні паливно-енергетичні ресурси: вугілля, нафту, природний газ, торф, горючі сланці, уранові руди, дрова, гідроресурси, вітрову і сонячну енергію. В структурі паливного балансу, тобто у видобутку власних енергоносіїв, в Україні переважає вугілля, а в структурі споживання провідна роль належить природному газу — тут більше половини енергоресурсів, що споживаються.

В таких умовах забезпеченість потреб України у природному газі та нафті за рахунок власного виробництва надто низька і існує за рахунок постачання їх з Росії та Туркменістану. Разом з тим, відсутність валютних коштів на закупку необхідної кількості цих ресурсів і цінова політика значно погіршують стан економіки країни. Тому надійне забезпечення потреб господарського комплексу паливно-енергетичними ресурсами — найважливіша умова економічної безпеки та стійкого функціонування економіки України. Концепція формування паливно-енергетичного балансу України на довгострокову перспективу має ґрунтуватися саме на цій умові. Враховуючи слабку забезпеченість України власними енергоносіями, необхідною є перебудова структури виробництва з метою значного зменшення питомої ваги енергомісткої

продукції, впровадження енергозберігаючих технологій та сучасних досягнень науково-технічного прогресу. Це стосується, в першу чергу, чорної металургії, машинобудування, хімічної промисловості.

Найважливішою галуззю паливної промисловості України залишається *вугільна промисловість*. Вугілля в Україні є єдиним паливним ресурсом, запаси якого дозволяють повністю задовольнити власні потреби національної економіки.

Загальні запаси вугілля в Україні складають майже 119 млрд т, з них більше 56 млрд т — балансові запаси. Зосереджені запаси вугілля в трьох басейнах: Донецькому, Львівсько-Волинському кам'яновугільних Дніпровському буровугільному басейнах. За питомою вагою балансових запасів найбільші перспективи має Донецький басейн — 93 % усіх запасів, Львівсько-Волинський — 2,6 і Дніпровський — 3,9 %.

Вугільна промисловість — найстаріша галузь спеціалізації економіки України. Вона представлена видобутком кам'яного та бурого вугілля. Почала розвиватися ця галузь в кінці XVIII ст. в Донбасі. Нині вона має велике значення у розвитку і розміщенні суспільного виробництва. Вугільна промисловість впливає на формування й розвиток паливомістких галузей великих промислових районів, промислових вузлів і центрів. Вона тісно пов'язана з чорною металургією, забезпечуючи її основним паливом — коксівним вугіллям, тепловою електроенергетикою, хімічною промисловістю, промисловістю будівельних матеріалів (цементною та скляною) і має великий вплив на їх розвиток.

В останні десятиріччя видобуток вугілля в Україні щорічно скорочується і за 1991—2007 рр. зменшився більш ніж удвоє. На сучасному етапі видобуток вугілля в Україні складає 58,9 млн т на рік. Основним районом видобутку вугілля в Україні залишається Донецький басейн, площа якого становить майже 50 тис. км², а запаси вугілля перевищують 100 млрд т, третину яких складає коксівне вугілля і понад 20 % — високоенергетичні антрацити. В Донбасі зосереджено 91,5 % вуглевидобувних підприємств країни. Донецький басейн розміщується в межах Донецької і Луганської областей, східних районів Дніпропетровської області (Західний Донбас) та південних районів Харківської області. Великий Донбас включає і частину Ростовської області Російської Федерації.

Донецький басейн був відкритий у 1721 р., а перша вугільна шахта стала до ладу в Лисичанську в 1795 р. До 1913 р. на долю Донбасу припадало майже 90 % видобутку вугілля в Росії. Основ-

ними центрами видобутку вугілля в басейні є Донецьк, Луганськ, Шахтарськ, Торез, Стаханов, Красnodон, Ровеньки, Макіївка, Павлодар, Красний Луч та ін.

Собівартість донецького вугілля досить високою через значну глибину залягання (в середньому 500—750 м), малу потужність пластів (0,5—2 м), розміщення вугільних пластів під кутом до поверхні землі. Максимальна глибина шахт у басейні перевищує 1200 м. Все це відбивається не тільки на собівартості, але й на об'ємах видобутку. Майже 20 % вугілля Донбасу надодить на експорт у Молдову і країни Східної Європи.

Другим за значенням районом видобутку вугілля в Україні є Львівсько-Волинській басейн, який був розвіданий у 1940-х р., а інтенсивна розробка його почалася в післявоєнні роки. Він розміщений у межах Львівської і Волинської областей. Його площа — близько 10 тис. км², а запаси вугілля — майже 3 млрд т, потужність пластів від — 0,5 до 1 м (інколи до 2 м). Тут зосереджено 6 % вуглевидобувних підприємств України. Основні центри видобутку вугілля — Нововолинськ, Червоноград, Соснівка, Горняк. Вугілля Львівсько-Волинського басейну використовується переважно населенням та на теплових електростанціях західних областей України.

Головні запаси бурого вугілля зосереджені в Придніпровському буровугільному басейні і складають понад — 4 млрд т. Площа басейну майже 150 тис. км², потужність пластів — 3—6 м (інколи до 12 м), а глибина залягання — максимальна понад 90 м, середня — 75 м. Найбільші родовища — Ватутинське та Звенигородське в Черкаській області, Олександрійське в Кіровоградській і Коростишівське в Житомирській області. Вугілля басейну використовується переважно для побутових потреб населення та на теплових електростанціях.

В останнє десятиріччя вугільна промисловість України знаходиться у кризовому стані: видобуток вугілля скоротився удвічі, різко знизилися всі економічні показники та соціальна захищеність працівників цієї найбільш небезпечної і трудомісткої галузі промисловості. Виведення вугільної промисловості з кризи — одна з найскладніших проблем розвитку економіки України. Це пов'язано з постійним погіршенням гірничо-геологічних умов розробки родовищ, украї незадовільним станом шахтного фонду, значним скороченням капітальних вкладень у розвиток вуглевидобувних підприємств, низькими темпами ринкових реформуваль у галузі та збільшенням витрат на вирішення соціально-економічних проблем шахтарських регіонів. Сьогодні майже 40 %

усіх шахт працюють понад 50 років, а деякі — більше 70 років і лише 8 % шахт експлуатуються менше 20 років. За останні 20 років у Донбасі не було побудовано жодної шахти, у Львівсько-Волинському басейні тільки одна. При цьому виробничі потужності шахт, що вибули з експлуатації, за 1991—2007 рр. склали близько 80 млн т.

Майже всі шахтарські регіони є зонами екологічного лиха. Підприємства вугільної промисловості належать до еколого-небезпечних. Їх викиди в атмосферу складають 25 % усіх викидів в Україні. Розробка вугільних родовищ впливає на гідрохімічний режим експлуатації поверхневих та підземних вод, посилює забруднення повітряного простору, погіршує родючість земель. Великі площі родючих земель у шахтарських регіонах зайняті відходами вуглевидобутку (породою), значна частина яких горить. Нині лише в Донбасі налічується понад 1300 териконів, з яких 300 — горять.

Незадовільний екологічний стан у вуглевидобувних районах, особливо у Донбасі, посилюється також високим рівнем концентрації підприємств металургійної і хімічної промисловості.

Важливою галуззю паливної промисловості є *нафтова*, яка представлена нафтовидобувною та нафтопереробною промисловістю. Використання нафти на Україні почалося ще на початку XVII ст., а як галузь промислового виробництва вона почала розвиватися в Прикарпатті з другої половини XIX ст. на базі Бориславського нафтового родовища. До 1965 р. Україна за розвіданими запасами нафти займала одне з перших місць у Радянському Союзі. Нині запаси нафти в Україні оцінюються в 1,2 млрд т.

Нафта в паливному балансі України займає значне місце і має важливе значення. Загальний видобуток її в країні склав у 2007 році 4,5 млн т проти 5,3 млн т у 1990 р. і 13,9 млн т у 1970 р. Згідно з енергетичною стратегією розвитку України видобуток нафти повинен збільшитися у 2030 р. до 5,4 млн т, а обсяг переробки — до 45 млн т при підвищенні глибини її переробки до 90 %.

Видобуток нафти в Україні зосереджений у трьох нафтогазоносних районах: Східному (Дніпровсько-Донецький район), Західному (Передкарпаття та Закарпаття, Карпати і Волино-Подільська область) та Південному (Причорноморський і Азовський райони). Найбільш перспективним є Східний нафтогазоносний район, на долю якого припадає майже 60 % запасів і більше 80 % видобутку нафти в Україні. Основний видобуток нафти тут ведеться в Чернігівській (Лесяківське, Прилуцьке, Гнідинцівське

родовища), Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Новогригорівське, Сагайдацьке, Радченківське) та Сумській (Охтирське, Бугруватівське, Рибальське, Качанівське й інші родовища) областях.

Західний нафтогазоносний район до 1960-х рр. був основним з видобутку нафти в Україні. Найбільшими родовищами в цьому районі є Бориславське, Долинське, Північно-Долинське, Битків-Бабчинське, Надвірнянське. Нині на цей район припадає менше 20 % загального видобутку нафти в Україні. У Південному нафтогазоносному районі балансові запаси нафти зовсім незначні (до 3 % від запасів України). Тому видобуток нафти тут практично відсутній.

Нафтопереробна промисловість України має значні потужності (понад 52 млн т сирої нафти на рік). Нині в Україні функціонують шість основних нафтопереробних заводів, найкрупніші з яких — Кременчуцький (його потужність — 18,6 млн т на рік), Лисичанський (16,0 млн т) і Херсонський (7,1 млн т на рік), а також менш потужні: Одеський, Дрогобицький та Надвірнянський заводи.

Глибина переробки нафти на нафтопереробних заводах України низька — до 66 % (проти 80 % у Західній Європі і 90 % у США). В умовах дефіциту нафти в Україні, необхідна її глибша переробка, що дало б значну економію нафти та розширило б виробництво найбільш масових і цінних нафтопродуктів.

Для сучасної економіки України велике значення має природний газ. Його питома вага в паливному балансі країни досить висока. Загальні запаси природного газу в Україні розміщені, як і нафти, в трьох нафтогазоносних районах: Східному, Західному й Південному.

Газова промисловість в Україні — одна з наймолодших галузей, яка має величезне значення і розвивається прискореними темпами. Розвиток газової промисловості в Україні розпочався на початку ХХ ст., і був тісно пов'язаний з промисловою розробкою та експлуатацією Дашавського родовища природного газу у Львівській області. Для газової промисловості України в першій половині ХХ ст. характерними були незначні обсяги видобутку газу та його висока собівартість.

Слабкий розвиток газової промисловості в довоєнний період був зумовлений як обмеженою кількістю розвіданих родовищ, так і відсутністю спеціального оснащення для газових промислів. Разом з тим, у 1940-х рр. були створені передумови для виокремлення газової промисловості в самостійну галузь паливно-енергетичного комплексу України.

Якісно новий період у розвитку газової промисловості настав після другої світової війни, коли розпочалася інтенсивна експлуатація відкритих родовищ природного газу в західних областях та активізувалися пошуки газу по всій території республіки. Завдяки зростанню обсягів геологічної розвідки та бурінню свердловин у 1946—1950 рр. були відкриті Шебелинське (Харківська область), Радченківське (Полтавська область), Більче-Волицьке (Львівська область) родовища і нові горизонти на Опарському і Дашавському родовищах.

Велике значення для розвитку газової промисловості України мало введення в експлуатацію в 1956 р. одного з найбільших у Європі — Шебелинського газового родовища в Харківській області. Пізніше в східних областях країни були відкриті досить великі газові родовища: Кегичівське, Сфремівське, Глинсько-Розбишівське, Машівське, Рибальське та низка родовищ на заході країни. Це зумовило зміни в розміщенні газової промисловості України. Значну роль у видобутку природного газу став відігравати Східний нафтогазоносний район. У загальному видобутку природного газу його питома вага за 1951—1970 рр. збільшилася від 0 до 76 %, а частка Західного району зменшилася від 100 до 23 %. Водночас розпочався видобуток природного газу і на півдні республіки.

Сумарні запаси природного газу в Україні оцінюються майже в 6,5 трлн, перспективні — в 1 трлн м³ і прогнозні — у 2,4 трлн м³. Загальний видобуток природного газу зріс з 1,5 млрд м³ у 1950 р. до 60,9 млрд м³ — у 1970 р. (в 40 разів). Але найбільший видобуток газу був досягнутий в 1975 р. — 68,7 млрд м³. У наступний період він в Україні поступово знижувався і нині становить 21,1 млрд м³.

Обсяги власного видобутку природного газу покривають потреби в ньому лише на 30 %, а решта покривається за рахунок російського і туркменського газу. Україна — одна з найбільших у світі країн — споживачів природного газу. В 2007 р. тут було спожито 68,0 млрд м³. Понад 66 % його споживає промисловість, у тому числі до 30 % — електроенергетика та понад 20 % — комунально-побутовий сектор.

Завдяки відкриттю великих газових родовищ на сході України, в Оренбурзькій і Тюменській областях, на Північному Кавказі Росії та в Середній Азії широкого розвитку набув магістральний трубопровідний транспорт. Нині Україна має потужну і розгалужену газотранспортну систему. Загальна довжина газопроводів перевищує 35 тис. км, у тому числі 23 тис. км складають магіст-

ральні газопроводи. В Україні експлуатується 13 підземних газосховищ потужністю 30 млрд м³ газу на рік.

Українською газотранспортною системою здійснюється транзит російського газу (до 120 млрд м³ щорічно) до країн Центральної та Західної Європи. Тому важливою проблемою тут є необхідність забезпечити високоефективне функціонування газотранспортної системи, надійну подачу газу на внутрішній ринок і ринки Європи, нарощування потоків та інтеграцію в загальноєвропейські й міжконтинентальні газопровідні мережі.

Розвідані запаси вуглеводнів в Україні обсягом близько 5 млрд т умовного палива, в тому числі на невеликих глибинах Азово-Чорноморського шельфу, є перспективною основою для подальшого розвитку як нафтовидобувної, так і газовидобувної промисловості.

В структурі паливного балансу України відповідне місце займає торф. Видобуток його в Україні відомий із XVII ст., але як галузь господарства *торф'яна* промисловість почала розвиватися на початку XX ст. Найбільш розвинута ця галузь в областях Полісся: Київській, Житомирській, Чернігівській, Волинській, Рівненській і Львівській. Усього в Україні відомі майже 25 родовищ торфу із загальними запасами до 2,5 млрд т. У 2007 р. в Україні було видобуто 4 млн т торфу. Основним споживачем торфу є промисловість (понад 96 % усього споживання) та населення, яке використовує його для побутових потреб (як паливо). Частково торф використовується в промисловості і як хімічна сировина.

Другою важливою галуззю паливно-енергетичного комплексу України є *електроенергетика*. Роль її в господарському комплексі країни визначається тим, що будь-який виробничий процес та будь-який вид обслуговування населення пов'язані з використанням енергії. Її можна передавати на значні відстані і перетворювати в теплову, механічну та світлову енергію. Разом з тим, електроенергію не можна накопичувати для подальшого використання. Електроенергетика спільно з машинобудуванням і хімічною промисловістю визначають науково-технічний прогрес, рівень соціально-економічного розвитку країни, забезпечують її економічну незалежність та збільшують експортний потенціал. Електроенергетика є необхідною передумовою розвитку господарства і спеціалізації окремих регіонів країни. Особливо великий вплив вона має на енергомісткі галузі та виробництва — виплавку алюмінію, титану, магнію, електросталі й на деякі галузі хімічної промисловості.

Великий економічний ефект дає електрифікація транспорту і сільського господарства. Електроенергетика сприяє поліпшенню побутових умов та підвищенню життєвого рівня населення.

Україна має потужну електроенергетику. Розвиток електроенергетики в Україні розпочався в кінці ХІХ ст. В 1888 р. було вперше встановлено електричне освітлення в саду Шато-де-Флер (нині стадіон «Динамо») в Києві, а в 1890 р. почала працювати перша електростанція, яка освітлювала міський театр і вулицю Хрещатик. Основи розвитку електроенергетики України було закладено у 20-ті роки ХХ ст. у плані ГОЕЛРО, де були сформовані основні напрями: концентрація виробництва електроенергії і централізація її розподілу.

Сучасна потужність електростанцій України складає 53,9 млн кВт, у тому числі теплових електростанцій — 35,0 млн, гідроелектростанцій — 5,0 млн і атомних — 13,8 млн кВт.

Електростанціями України було вироблено в 2007 р. 196,3 млрд кВт/год., зокрема на теплових електростанціях — 93,4 млрд, гідроелектростанціях — 10,3 млрд та на атомних електростанціях — 92,5 млрд кВт/год. (табл. 6.3).

Таблиця 6.3

**ПОТУЖНІСТЬ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЙ
І ВИРОБНИЦТВО ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ В УКРАЇНІ**

Роки	Електростанції		У тому числі					
			гідроелектро- станції		теплові електростанції		атомні електростанції	
	потужність, млн кВт	виробництво елек- троенергії, млрд кВт/год.	потужність, млн кВт	виробництво елек- троенергії, млрд кВт/год.	потужність, млн кВт	виробництво елек- троенергії, млрд кВт/год.	потужність, млн кВт	виробництво елек- троенергії, млрд кВт/год.
1990	55,6	298,5	4,7	10,7	37,1	211,6	13,8	76,2
1995	53,9	194,0	4,7	10,2	36,6	113,3	12,6	70,5
2000	52,8	171,4	4,7	11,5	36,3	82,6	11,8	77,3
2005	52,5	186,1	4,7	12,5	34,9	84,7	12,8	88,8
2007	53,9	196,3	4,7	10,3	35,0	93,4	13,8	92,5

Використовується продукція електроенергетики переважно у промисловості — 52,1 %, на транспорті — 5,2, у сільському господарстві — 1,6, на підприємствах інших видів діяльності — 8,0, населенням — 8,0 %. Значну частину електроенергії Україна експортує — 12,6 млрд кВт/год., або 6,2 % її виробництва. Імпорт складає лише 1,7 % її виробництва.

Основу електроенергетики України становить *теплова* електроенергетика. В 2007 р. на неї припадало 65 % потужності всіх електростанцій і 47,6 % виробництва електроенергії в Україні. Основну частину електроенергії в тепловій електроенергетиці дають великі теплові електростанції — державні районні електростанції (ДРЕС). Їх розміщення тісно пов'язано з наявністю великих запасів палива і крупного споживача електроенергії. Тому найбільші теплові електростанції побудовані у Донбасі — Вуглегірська (3,6 млн кВт), Луганська, Старобешівська, Слов'янська, Зуївська, Курахівська; у Придніпров'ї — Придніпровська, Запорізька (3,6 млн кВт), Криворізька; у Харківській області — Зміївська; у Київській — Трипільська; у Вінницькій — Ладижинська; в Івано-Франківській — Бурштинська; у Львівській області — Добротвірська.

Важливе місце в забезпеченні господарства і населення України електроенергією займає *гідроенергетика*. Вона відіграє незначну роль у виробництві електроенергії в Україні (до 5 % загального виробництва). Потужність гідроелектростанцій також невелика — 5,0 млн кВт (9,3 % загальних потужностей країни).

Основну частину електроенергії дає каскад ГЕС на Дніпрі: Київська, Канівська, Кременчуцька, Дніпродзержинська, Дніпровська та Каховська ГЕС, а також Дністровська ГЕС і ГАЕС на Дністрі, Теребле-Ріцька в Закарпатті та кілька десятків невеликих ГЕС на Південному Бузі, Росі та інших малих річках.

Все більшого значення в Україні набуває *атомна* електроенергетика. На території країни знаходиться п'ять АЕС. На чотирьох діючих АЕС (Запорізькій, Хмельницькій, Рівненській і Південно-Українській) експлуатуються 15 енергоблоків, загальна потужність яких складає 13,8 млн кВт, або 25,7 % загальної потужності електростанцій країни. В 2007 р. ними було вироблено 92,5 млрд кВт/год. електроенергії, або 47,1 % її загального виробництва в Україні.

Україна відноситься до країн з високим рівнем розвитку атомної енергетики. За цим показником її випереджають лише Франція (близько 80 % у загальному виробництві електроенергії країни), Швеція, Бельгія, Південна Корея.

Аварії на Чорнобильській АЕС та інших АЕС світу показали, яку загрозу для населення і навколишнього середовища несе атом,

якщо він виходить з-під контролю людини. Все більшої гостроти набуває проблема захоронення радіоактивних відходів атомної енергетики. Але в більшості країн світу визнано, що альтернативи розвитку атомної енергетики в сучасних умовах немає. Тому в найрозвинутіших країнах активно ведуться наукові дослідження і приділяється особлива увага розвитку ядерної енергетики.

Енергетична криза вимагає раціонального та ширшого використання альтернативних джерел енергії: енергії сонця, вітру й ін. За 1990—2007 рр. помітно скоротився коефіцієнт використання генеруючих потужностей України (потужностей ТЕС, ГЕС і АЕС) — з майже 61 до 38 %, у тому числі на теплових електростанціях — з 64 до 28 %. На ГЕС цей показник стабілізувався на рівні 26—28 % і лише на АЕС зріс із 63 до 75 %. Основними чинниками зменшення використання встановленої потужності електростанцій України є спад виробництва (відповідно і попиту), зношеність обладнання електростанцій, обмеженість палива для теплових електростанцій та порушення відтворювальних процесів основного капіталу. В результаті зниження виробництва електроенергії в Україні (майже на 35 % за 1991—2007 рр.) збільшуються резерви потужностей у цій галузі.

Перспективний розвиток електроенергетики передбачає такі пріоритети:

- модернізацію потужностей діючих ТЕС на основі їх технічного переозброєння і впровадження нових технологій спалювання низькосортного твердого палива;
- введення в дію нових енергоблоків на діючих АЕС;
- модернізацію потужностей діючих ГЕС та ГАЕС і будівництво нових у басейнах гірських річок Карпат.

Для визначення оптимальних рівнів споживання електроенергії враховуються наступні структурні зрушення в економіці України:

- розвиток промисловості з метою збільшення виробництва продовольчих і промислових товарів;
- прискорений розвиток агропромислового, паливно-енергетичного комплексів, переорієнтація машинобудування на виробництво складної наукомісткої і конкурентоспроможної продукції;
- зростання обсягів експортної та імпортозамінної продукції.

Основним напрямом розвитку теплової електроенергетики є реконструкція і модернізація ТЕС, упровадження нових технологій, орієнтація на використання низькосортного вугілля.

Перспективний розвиток гідроенергетики відбуватиметься за рахунок будівництва гідроакумулюючих електростанцій (ГАЕС)

та інтенсивного використання гідроресурсів малих і середніх річок, особливо гірських річок у зоні Карпат.

В атомній енергетиці основним завданням на перспективу є реконструкція діючих АЕС з метою посилення їх надійності та безпеки, введення в експлуатацію нових енергоблоків. Велике значення для подальшого розвитку атомної енергетики в Україні має створення в країні ядерно-паливного циклу, що забезпечить гарантовану незалежність її АЕС від імпорту ядерного палива.

Важливим шляхом вирішення проблем виходу з енергетичної кризи є широке залучення до паливно-енергетичного балансу України нетрадиційних джерел енергії (енергії сонця, вітру тощо).

Подальший розвиток електроенергетики вимагає вирішення екологічних проблем. Серед забруднювачів природного середовища є газопилові викиди теплової енергетики, які забруднюють не тільки атмосферу, але й земну поверхню в результаті випадання на неї пилу, забрудненого дощу та снігу, а також поверхневих вод, за рахунок осідання на них шкідливих речовин та змиву останніх у річки і водойми дощовими струмками.

Шкідливий вплив на природне середовище здійснюють хімічно чисті ГЕС і ГАЕС, водойми яких спричиняють затоплення й виведення з господарського використання значних площ високопродуктивних земель та суттєві зміни гідрологічного і гідрохімічного режимів річок, що регулюються цими водоймами.

З точки зору хімічного забруднення природного середовища, найчистішими є атомні електростанції. Разом з тим, вони потенційно небезпечні з позиції радіоактивного забруднення.

Через нестачу в Україні традиційних енергоносіїв (вугілля, нафти й особливо природного газу) єдиним надійним джерелом енергозабезпечення господарського комплексу і населення в перспективі може бути лише атомна енергетика. Однак для її успішного використання необхідно:

- будівництво нових високонадійних реакторів та блоків на діючих АЕС;
- створення на території України на базі наявних багатих покладів уранової руди власного ядерного енергетичного циклу;
- вирішення проблем консервації і демонтажу АЕС, що відпрацювали свій потенціал;
- забезпечення довгострокового зберігання радіоактивних відходів шляхом побудови надійних і безпечних сховищ.

Для підвищення надійності паливо- та енергозабезпеченості господарського комплексу України, зважаючи при цьому на значні поставки нафти і природного газу до країни, необхідно розши-

рити кількість джерел постачання енергоносіїв з тим, щоб залежність від постачання по кожному паливному ресурсу з одного джерела не перевищувала 30 % загальних обсягів їх постачання. Адже на такому рівні ця проблема стає не тільки економічною, але й політичною. Якщо даний показник перевищує 40 %, то це вже проблема державної безпеки. Саме тому в Україні гостро стоїть питання диверсифікації джерел імпорту нафти і природного газу. Можливими шляхами вирішення його може стати імпорт нафти з Азербайджану, Казахстану та країн Близького Сходу, а природного газу — з Ірану, Туркменистану, Алжиру.

Проблеми з енергопостачанням, які нині склалися в країні, зумовлюють необхідність, по-перше, зупинити поглиблення енергетичної кризи і, по-друге, забезпечити енергетичну безпеку України в умовах переходу до стійкого розвитку.

Одним з найважливіших завдань щодо вдосконалення структури енергетичного балансу є підвищення ефективності використання енергоресурсів та їх всіляка економія. Подальше зростання ефективності використання паливно-енергетичних ресурсів вимагає широкого впровадження енергозберігаючої техніки і технології в усіх галузях господарства, вдосконалення нормативів, використання моральних та матеріальних стимулів у досягненні економії, посилення відповідальності за перевитрати, перевищення норм і лімітів. Нині в економіці України залишаються ще значні втрати енергоресурсів на всіх стадіях виробництва — від видобутку й переробки до кінцевого споживання продукції. Ці втрати складають велику частину видобутого палива і виробленої електроенергії. Оскільки найбільшим споживачем паливно-енергетичних ресурсів і електроенергії є промисловість (до 60 % усіх ресурсів), то на цю галузь припадає до 80 % можливої економії даних ресурсів.

6.2.2. Металургійний комплекс України

Металургійний комплекс — це сукупність видобувних та обробних галузей промисловості, підприємства яких видобувають та збагачують руди чорних і кольорових, благородних та рідкісних металів, виробляють чавун, сталь, прокат, металеві труби, феросплави, кольорові метали, кокс, вогнетриви, нерудну металургійну сировину; здійснюють обробку чорних і кольорових металів. Це — базовий господарський комплекс України. Метал у сучасних умовах є фундаментом розвитку промисловості та

інших галузей. Йому належить виключна роль у раціональному розміщенні суспільного виробництва, у формуванні промислових районів, вузлів та центрів. Від рівня розвитку металургійного комплексу залежить розвиток машинобудування, залізничного транспорту, будівництва й інших галузей. Крім того, металургійний комплекс в Україні є головним джерелом валютних надходжень до бюджету держави та визначає її економічну й політичну незалежність.

Металургія виконує провідну роль у районоформуванні, оскільки в металургійних районах розміщуються виробництва, які споживають багато металу. Це підприємства важкого, енергетичного, транспортного і сільськогосподарського машинобудування та тракторобудування. Супутними до металургії є галузі хімічної промисловості, підприємства якої використовують відходи доменного виробництва та побічні продукти коксування вугілля. Крім того, виключна чоловіча зайнятість на підприємствах металургійного комплексу зумовлює одночасний розвиток галузей, де використовується праця жінок: легкої і харчової промисловості та сфери послуг.

За наявними потужностями металургійний комплекс України нині займає п'яте місце у світі після Японії, США, Китаю та Росії. Він включає чорну і кольорову металургію та налічує понад 620 металургійних підприємств, на яких зайнято понад 500 тис. чол.

Основою металургійного комплексу України є *чорна металургія*, яка дає майже 96 % продукції всього комплексу. Це одна з найважливіших галузей спеціалізації України. Вона має великий вплив на розвиток і розміщення багатьох галузей господарського комплексу України. В свою чергу, вона є крупним споживачем палива, сировини, електроенергії, прісної води, а також основним постачальником чавуну, сталі, прокату, феросплавів, металевих труб. Основним споживачем чорних металів залишається машинобудування (до 70 % виробництва металів у країні).

Чорна металургія України характеризується високою територіальною і виробничою концентрацією. Більшу частину її продукції дають великі металургійні комбінати повного виробничого циклу. Майже всі підприємства чорної металургії розміщені переважно у чотирьох областях України: Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Запорізькій.

Для розвитку чорної металургії Україна має всі необхідні економічні і природні передумови. Основним економічним фактором розвитку чорної металургії України є велика потреба її господарського комплексу в металі, металевих трубах та інших

продукції галузі. Значну роль у розвитку і розміщенні чорної металургії країни має наявність кваліфікованих кадрів. Для галузі характерні вагомий науковий потенціал, розвинута структура науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів і організацій. У металургійних районах країни добре розвинута густа транспортна мережа, яка забезпечує транспортно-економічні й виробничі зв'язки підприємств чорної металургії.

Для розвитку чорної металургії Україна має також потужну сировинну базу. На її території знаходиться більшість основних видів мінеральної металургійної сировини, в тому числі великі запаси залізної і марганцевої руди — основної сировинної бази чорної металургії. Загальні запаси залізної руди в Україні оцінюються в 30—32 млрд т, у тому числі майже 25 млрд т — балансові запаси. Сконцентровані вони в Криворізькому і Керченському басейнах та залізорудних районах — Кременчуцькому і Білозерському. Залізні руди представлені багатими рудами (вміст заліза — 60 % і вище), бідними залізистими кварцитами (до 30—40 %) та бурими залізяками (27—30 % заліза в руді).

В чорній металургії України використовуються як багаті залізні руди (без збагачення), так і легко збагачувальні магнетитові та залізисті кварцити, які потребують попереднього збагачення.

Одним з найбільших у світі за видобутком і запасами залізних руд в Україні є Криворізький басейн. Тут сконцентровано близько 80 % розвіданих балансових запасів залізних руд країни. Загальні запаси залізних руд у басейні складають 18—19 млрд т, у тому числі понад 16 млрд т — промислові запаси. Протяжність басейну — майже 100 км, а глибина залягання від 100 до 2000 м і більше. Тому видобуток залізної руди тут здійснюється як шахтним (переважно багаті руди), так і відкритим способом (бідні руди) в кар'єрах чотирьох діючих гірничо-збагачувальних комбінатів (ГЗК): Північного, Центрального, Південного та Інгулецького. Крім них, уводиться в експлуатацію Криворізький ГЗК окислених руд. Видобуток залізної руди в басейні становить понад 80 % її видобутку в Україні. Криворізький басейн — основний постачальник залізної руди не тільки металургійним підприємствам України, але й підприємствам країн Закавказзя, Східної Європи (Болгарії, Румунії, Угорщини, Словаччини).

Другим за запасами та видобутком залізної руди в Україні є Кременчуцький залізорудний район, розташований у Полтавській області і є продовженням Кривбасу на лівому березі Дніпра. Район витягнутий на 50 км, а його загальні запаси становлять близько 4,5 млрд т. Його руди переважно бідні (вміст заліза в руді — 35—

40 %), тому підлягають збагаченню. На території басейну працює Полтавський ГЗК.

Білозерський залізорудний район знаходиться у Запорізькій області. Загальні запаси руд у районі становлять понад 2,5 млрд т. Руди тут в основному багаті (понад 60 % заліза в руді) і не потребують попереднього збагачення.

Промислове значення має і Керченський залізорудний басейн, який розташований на Керченському півострові Криму. Його загальні запаси становлять 1,4—1,8 млрд т.

Важливим компонентом сировинної бази чорної металургії є марганцева руда. Вона використовується для виплавки феросплавів, дзеркального чавуну. Марганець є важливим легуючим елементом для сталі й чавуну.

Металургійний комплекс України повністю забезпечений марганцеворудною сировиною. За її запасами Україна займає друге місце в світі після Південно-Африканської республіки. Загальні запаси марганцевих руд у країні становлять понад 3 млрд т і сконцентровані в двох марганцеворудних басейнах: Нікопольському (Дніпропетровська область) та Велико-Токмацькому (Запорізька область).

Для розвитку чорної металургії Україна має також потужну паливну базу. Основним паливом у чорній металургії є коксівне вугілля (третина загальних запасів кам'яного вугілля Донбасу). Коксохімічна промисловість України працює переважно на власній сировині (понад 85 % потреби) і частково за рахунок імпортованого з Росії та Польщі коксівного вугілля.

Металургійне виробництво широко використовує нерудну металургійну сировину: м'яку вогнетривку сировину (каолін, вогнетривку і формувальну глину, формувальні піски) та міцну вогнетривку сировину (флюсові вапняки, доломіти). Більшість цієї сировини розміщується безпосередньо на території металургійних регіонів України (в Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Запорізькій та інших областях).

Важливим фактором розвитку і розміщення підприємств чорної металургії є наявність прісної води. Всі металургійні підприємства України використовують переважно воду Дніпра (металургійні комбінати Запоріжжя, Дніпропетровська, Дніпродзержинська) або його каналів: Дніпро—Кривий Ріг та Дніпро—Донбас. Частково використовується опріснена вода Азовського моря (на металургійних комбінатах Маріуполя).

Основні принципи розміщення підприємств чорної металургії України поглядають у орієнтації на сировинну базу і довізне па-

ливо — металургійні підприємства Придніпров'я, на паливну базу і довізну сировину — металургійні підприємства Донбасу. Для виробництва феросплавів визначальною є наявність дешевої електроенергії.

Металургійне виробництво в Україні представлене трьома типами металургійних підприємств: металургійні комбінати повного циклу, підприємства переробної металургії та підприємства «малої» металургії. Кожний з цих типів металургійних підприємств має свої особливості сировинної бази, технологічних процесів і принципів розміщення.

Металургійні комбінати повного циклу являють собою великі підприємства, на яких поєднується виробництво коксу (як основного палива), чавуну, сталі і прокату. Основною сировиною для них є залізни й марганцеві руди, а головні принципи їх розміщення полягають у орієнтації на:

- сировинну базу (наявність залізної і марганцевої руди);
- наявність палива, тобто на запаси коксівного вугілля;
- крупного споживача та на довізну сировину і паливо.

Підприємства переробної металургії — це металургійні заводи, на яких переплавляють металобрухт і відходи машинобудівних підприємств (стружку). Тому вони розміщуються, як правило, з орієнтацією на сировину (металобрухт) та споживача чорних металів.

Підприємства «малої» металургії являють собою металургійні виробництва, на яких з довізного чавуну виплавляють необхідні марки сталі. Розміщуються такі виробництва поблизу або на території великих машинобудівних заводів і виплавляють марки сталі, потрібні для цих підприємств.

Наявність та особливості розміщення сировинної і паливної бази, основних споживачів чорних металів зумовили формування на території України трьох районів чорної металургії з повним циклом металургійного виробництва: Придніпровського, Донецького і Приазовського. У Придніпровському металургійному районі чорна металургія стала профільною комплексуювальною галуззю. Тут розміщені крупні металургійні комбінати повного циклу, які працюють на власній сировині і довізному паливі. Це основна металургійна база України. На долю Придніпровського металургійного району припадає більше половини випуску чавуну, сортового прокату, понад 60 % сталевих труб, близько 40 % сталі й коксу, 80 % видобутку товарної залізної руди і 100 % марганцевої руди. На його території діють чотири металургійні комбінати повного циклу (Запоріжжя, Дніпропетровськ,

Кривий Ріг, Дніпродзержинськ), заводи переробної металургії (Дніпропетровськ та Запоріжжя), трубні заводи (Дніпропетровськ, Новомосковськ), п'ять коксохімічних заводів, два заводи феросплавів (Запоріжжя, Нікополь). У районі також сформовано три потужні металургійні вузли: Дніпропетровський, Криворізький і Запорізький.

Донецький металургійний район сформувався на паливній базі (наявність коксівного вугілля) та на довізній сировині (залізні і марганцеві руди Придніпров'я) і включає металургійні центри Донецької (без м. Маріуполь) та Луганської області. Район має великі потужності з виплавки сталі (близько 58 % усіх потужностей країни), чавуну (майже 50 %), виробництва коксу (понад 60 %), готового прокату (56 %), листового прокату (понад 74 %), металевих труб (третина).

У Донецькому металургійному районі нині працюють п'ять металургійних підприємств повного циклу (Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Костянтинівка, Краматорськ), сім коксохімічних заводів (Єнакієве, Горлівка, Авдіївка, Ясинувата, Донецьк, Макіївка, Алчевськ), трубні заводи (Харцизьк, Макіївка), феросплавний завод (Стаханов) і багато інших спеціалізованих підприємств (Часів Яр, Микитівка, Докучаєвськ, Костянтинівка тощо).

Приазовський металургійний район охоплює частину Донецької області і Керченський півострів АР Крим. Головним металургійним центром тут є Маріуполь, де працюють два великі металургійні комбінати «Азовсталь» і ім. Ілліча та коксохімічний завод. У районі розвинуті всі види металургійного виробництва: доменне, сталеплавильне, виробництво прокату і металевих труб.

Металургійний комплекс Приазовського району сформувався завдяки вигідному економіко-географічному положенню щодо сировинної і паливної бази та основним споживачам чорних металів. До комплексу входять також залізорудна промисловість Керченського півострова — Камиш-Бурунський залізорудний комбінат і металургійний завод ім. Войкова в м. Керчі. З другої половини 1990-х років виробничі потужності металургійного заводу тимчасово законсервовані.

У межах указаних металургійних районів нині виробляється понад 96 % товарної продукції чорної металургії країни. Близько 4 % продукції галузі дають металургійні підприємства інших областей: Полтавської, Харківської, Одеської та м. Києва.

Згідно з новою класифікацією видів економічної діяльності до чорної металургії не належать гірничодобувна промисловість (видобуток і збагачення рудної й нерудної сировини), виробницт-

во коксопродуктів та ін. Разом з тим, вона включає металеве лиття, виробництво інструменту тощо. Структура металургійного комплексу за цією класифікацією відрізняється від попередніх років (до 2000 р.) і наведена в табл. 6.4.

Таблиця 6.4

**ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА МЕТАЛУРГІЙНОГО
КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В 2007 р.**

Види економічної діяльності (галузі)	Код
Металургія та обробка металу	DJ
А. Металургія	27 (1—5)
— виробництво чорних металів	27,1
— виробництво труб	27,2
— первинна обробка сталі	27,3
— виробництво кольорових металів	27,4
— металеве лиття	27,5
Б. Обробка металу	28 (1—7)

Сировинну частину комплексу чорної металургії України складають:

а) гірничорудна промисловість, до якої належать підприємства, видобуваючі, збагачуючі і переробляючі залізорудну й марганцеворудну сировину;

б) коксохімічна промисловість, що охоплює спеціалізовані заводи і цехи вуглезбагачування, підготовки вугільних шахт та безпосереднього коксування для отримання металургійного коксу;

в) виробництво вогнетривких матеріалів;

г) нерудна промисловість, яка включає підприємства з видобування флюсових вапняків, доломітів і вогнетривкої сировини;

д) феросплавна промисловість, охоплююча спеціалізовані підприємства з виплавки електроферосплавів та ін.;

е) бруктопереробна промисловість, підприємства якої здійснюють заготівлю брухту та його первинну переробку.

Головною виробничою ланкою чорної металургії є металургійна промисловість, яка складається з доменного, сталеплавильного і прокатного виробництв у складі металургійних підприємств. За кількісними показниками розвитку чорної металургії Україна займає передові позиції серед «металургійних» країн сві-

ту. Так, нині вона виплавляє майже 4 % світового обсягу сталі, займаючи сьоме місце після Китаю, Японії, США, Росії, Німеччини та Північної Кореї.

За статистичними даними Україна в 2007 р. видобувала 77,9 млн т залізної руди, що на 26 % менше, ніж у 1990 році, але на 40 % більше, ніж у 2000 р. Помітно скоротилося й виробництво основних видів продукції чорної металургії України. Дані статистики показують, що виплавка чавуну в 2007 р. склала 35,6 млн т або 80 % від рівня 1990 р., сталі — відповідно 29,0 млн т і 55 %, прокату — 24,5 млн т і 54 %. Значно зменшилося за цей час також виробництво металевих труб — з 6,5 млн т в 1990 р. до 2,8 млн т в 2007 р.

Сучасний стан розвитку й особливості розміщення чорної металургії України зумовлені, в першу чергу, тим, що металургійний комплекс країни сформувався з орієнтацією на задоволення потреб у металі всього господарства колишнього СРСР. Чорна металургія, маючи великі потенційні можливості, і нині, значною мірою, залишається сировинним придатком металургійного комплексу багатьох країн світу. Це зумовлює недосконалість виробничої та технологічної структури металургії країни. І досі у чорній металургії України понад 40 % продукції припадає на енергомісткі та екологічно небезпечні сировинні види (залізо- і марганцеворудні матеріали, кокс, флюси, вогнетривкі вироби й матеріали). Через обмеження інвестицій в основний капітал металургійного комплексу більше половини їх спрямовується на розвиток сировинних потужностей і майже 40 % — на будівництво нових великовартісних об'єктів. Унаслідок цього не вистачає ресурсів на реконструкцію, технічне переоснащення та оновлення основних виробничих фондів галузі, впровадження екологічно чистих і ресурсозберігаючих технологій. Поряд з цим спостерігається зволікання з виведенням з експлуатації зношеного обладнання та невиконання природоохоронних заходів.

Якщо кількісні показники розвитку чорної металургії України, не зважаючи на їх суттєве зниження, виводять її на передові позиції в світі, то за якісними й структурними параметрами, рівнем техніки і технологій Україна займає одне з останніх місць серед країн—виробників чорних металів. Найголовнішою проблемою чорної металургії України є її технічне і технологічне відставання від розвинутих країн. Майже всі її металургійні підприємства відзначаються високою сировинно-, паливно- та енергомісткістю. Витрати на енергоресурси в цій галузі України становлять понад 40 % проти 20—25 % в Японії та США.

Неефективною є і структура металургійної сировини. Всупереч світовій тенденції в Україні знижується питома вага брухту як сировини і збільшується доля переробного чавуну.

Майже половина сталі виплавляється в Україні низькопродуктивним, енерговитратним мартенівським способом (у світі в середньому цей показник становить менше 5 %), тоді як у Японії, США та Південній Кореї таке виробництво практично відсутнє. На виплавку чавуну в Україні припадає понад 60 % загальних енерговитрат металургійного циклу, а енергомісткість тонни чавуну вдвічі вища за енергомісткість тонни металобрухту. Методом безперервної розливки сталі (який був винайдений уперше в світі саме в Україні) нині розливається лише 16 % сталі, тоді як у Росії — 52 %, у світі — 83 %.

В чорній металургії України спостерігається досить низький рівень використання прогресивних технологічних досягнень і в гірничорудній промисловості. Випуск продукції на застарілому обладнанні і за відсталими технологіями призводить до високої собівартості й низької якості, а отже, і до неконкурентоспроможності продукції галузі.

Існує також незбалансованість структури виробництва та споживання продукції чорної металургії. Нині Україна виробляє металопродукції більше, ніж споживає і значну частину її експортує. Разом з цим, Україна змушена завозити для власних потреб інші види металургійної продукції, які не виробляються в країні або яких недостатньо.

Серйозним недоліком галузі є її майже повна орієнтація на експорт. Нині більше третини продукції чорної металургії України експортується, тоді як у розвинутих країнах близько 80 % продукції витрачаються на внутрішнє споживання. Недосконалою є і структура експорту металопродукції. В експорті України переважають сировинні матеріали (чавун, феросплави) та напівфабрикати (заготовки), а готовий прокат складає менше 50 % проти 90—95 % у Японії та розвинутих країнах ЄС. Таке співвідношення в експорті металопродукції особливо негативно впливатиме на економіку України в сучасний період загострення світової економічної кризи. Тому збереження позицій України на світових ринках у найближчий період залишається під постійною загрозою.

Другою важливою галуззю металургійного комплексу України є *кольорова металургія*. Це галузь важкої промисловості, яка включає видобуток руд кольорових, благородних і рідкісних металів, їх збагачення та переробку. Її розвиток пов'язаний із су-

часною науково-технічною революцією і зумовлюється зростаючими обсягами споживання кольорових і рідкісних металів у наукомістких галузях економіки — атомній енергетиці, електронній промисловості, виробництві засобів зв'язку, ракетобудуванні, у виробництві космічної техніки тощо.

Нині Україна є монополістом на економічному просторі СНД у видобутку та збагаченні титанової руди, випускає монополярно більшу частину рідкісних металів: цирконію, гафнію, ніобію, понад 80 % трихлорсилану — сировини для виробництва напівпровідникового кремнію.

Для розвитку кольорової металургії Україна недостатньо забезпечена сировиною, особливо для розвитку алюмінієвої, цинкової, свинцевої, олов'яної та інших галузей. На власній сировині базується лише виробництво титану, феронікелю, цирконію, кремнію.

Кольорова металургія — це матеріало- й енергомістка галузь. Тому основними принципами розміщення її галузей є орієнтація на райони видобутку сировини (руд кольорових, рідкісних і благородних металів) та дешевої електроенергії. В Україні дана галузь представлена алюмінієвою, титановою, магнієвою, цинковою, нікелевою, ртутною промисловістю та виробництвом рідкісних і благородних металів.

У структурі виробництва кольорових металів провідне місце займає *алюмінієва промисловість*. Вона розвинута на Миколаївському глиноземному заводі, що працює на довізних бокситах, а єдиним виробником первинного алюмінію в Україні є Запорізький алюмінієвий комбінат. Вторинний алюміній виробляють у м. Свердловську Луганської області та Броварах (Київська область) на заводі алюмінієвих будівельних конструкцій, де виготовляється алюмінієвий прокат з довізного алюмінію. Розвідані запаси власних алюмінієвих руд — бокситів Дніпропетровської, Черкаської областей, нефелінів Приазов'я і алунітів Закарпаття є передумовою переходу в найближчій перспективі Миколаївського заводу на вітчизняну сировину.

Титаново-магнієва промисловість розвивається на власній сировині. Це родовища калійно-магнієвих солей у Прикарпатті (Стебник, Калуш), солоні ропи Сиваша, титанові руди Іршанського (Житомирська область) та Самотканського (Дніпропетровська область) родовищ. Магнієва промисловість України представлена двома підприємствами: гірничо-металургійним комбінатом у Калуші й титаново-магнієвим комбінатом у Запоріжжі. Виробництво легких металів — алюмінію, титану, магнію досить енергомістке. Тому головним чинником у їх розміщенні є наяв-

ність джерел дешевої електроенергії (Дніпровська ГЕС та Запорізька АЕС).

Нікелева промисловість в Україні представлена Побузьким нікелевим заводом (Кіровоградська область), який працює на місцевій сировині.

На базі місцевих покладів кіновару (Микитівське родовище) донедавна працював Микитівський ртутний комбінат у Донецькій області, який мав повний цикл виробництва (від видобутку руди до готової продукції). Нині це родовище майже вичерпане, а відсутність попиту на ртуть і великі витрати на її виробництво призвели до тимчасового припинення роботи комбінату.

Золотодобувна галузь в Україні розвивається на базі Мужієвського родовища в Закарпатті. Перспективні родовища відкриті також у Дніпропетровській і Кіровоградській областях.

У м. Костянтинівці (Донецька область) на довізній сировині працював цинковий завод. Нині тут зі вторинної сировини виробляють лише свинець. На довізній сировині діє єдиний в Україні виробник латунного і мідного прокату в м. Артемівську (Донецька область).

Провідною галуззю кольорової металургії України є також промисловість рідкісних металів (виробництво цирконію, ніобію, гафнію) та напівпровідникових матеріалів (напівпровідникові і надчисті метали — кремній, германій, арсеніди та фосфіди галію й індію). Основні центри цієї галузі — Вільногірськ (Дніпропетровська область) і Світловодськ (Кіровоградська область).

Єдиним в Україні виробником електродної продукції (вугільні графітні електроди) є ВАТ «Укрграфіт» у м. Запоріжжі.

Серед значних виробників продукції кольорової металургії України — також Світловодський комбінат твердих сплавів тугоплавких металів (Кіровоградська область), який виготовляє вольфрам-кобальтові, титан-вольфрамові і безвольфрамові сплави та вироби з них.

У виробництві кольорових металів в Україні майже відсутні замкнуті технологічні цикли і має місце незбалансованість між потребами та забезпеченістю її господарського комплексу окремими видами кольорових металів. Подальша трансформація кольорової металургії передбачає розширення власної сировинної бази, технічне переоснащення галузі, впровадження матеріало- та енергозберігаючих технологій.

Металургійний комплекс України з його застарілими технологіями переробки сировини спричиняє найголовнішу загрозу навколишньому середовищу. У 2007 р. обсяги викидів забруднюючих речовин в атмосферу (пилу, оксидів азоту і вуглецю, сір-

чистого газу, сірководню, вуглецю, фенолів, кислот тощо) склали 1,4 млн т, з яких більше 90 % утворюється на підприємствах чорної металургії. А в цілому на долю металургійних підприємств припадає більше половини всіх викидів в атмосферу. Особливо сильному забрудненню піддаються Запорізька, Дніпропетровська, Донецька і Луганська області, а в містах Кривий Ріг, Маріуполь, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя склалася вкрай важка екологічна ситуація.

Заходи з реформування гірничо-металургійного комплексу України спрямовані на:

- технічне і технологічне переозброєння (переоснащення) основного виробництва;
- покращення інвестиційного клімату шляхом збільшення капітальних вкладень на реконструкцію і технічне та технологічне оновлення основних виробничих фондів металургійних підприємств;
- широке впровадження у виробництво нових прогресивних технологій виплавки металів;
- технічне оновлення і реконструкцію доменного виробництва;
- збалансування структури виробництва й споживання металопродукції шляхом підвищення виплавки легованих і високолегованих сталей, швидкоріжучої сталі, чорної та білої жерсті, фасонних профілів прокату, що сприятиме зменшенню її імпорту;
- удосконалення структури металопродукції збільшенням частки металу підвищеної якості (виробництво білої жерсті, прокат з антикорозійним покриттям, холоднокатний тонкий лист тощо);
- поліпшення структури металургійної сировини шляхом зростання питомої ваги металобрухту;
- переорієнтування експортної політики на зменшення експорту металопродукції та розширення використання її для потреб господарського комплексу України;
- збільшення в структурі експорту металургійної продукції з високим ступенем переробки (готовий прокат);
- впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій виробництва;
- вдосконалення існуючих та впровадження нових природоохоронних технологій;
- створення ефективних технологій переробки відходів виробництва (шлаків, шламів);
- реконструкція системи водопостачання металургійних підприємств для зменшення обсягів споживання технічної води і припинення скидання неочищених вод основними металургійними підприємствами.

6.2.3. Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс — це складний, багатогалузовий комплекс, що об'єднує понад 70 спеціалізованих галузей, які інтегруючись між собою, здійснюють виробництво різних машин, обладнання, устаткування, приладів та інструментів для виробничої і невиробничої сфер, різноманітні апарати й прилади побутового і культурного призначення для населення, а також спеціальну продукцію оборонного комплексу. Його серцевиною є машинобудування і металообробка. Крім того, участь у виробництві машин беруть підприємства металургійної, хімічної, деревообробної, скляної та інших галузей промисловості. Важливу роль у функціонуванні цього комплексу відіграє транспорт, який забезпечує реалізацію численних виробничо-технологічних та економічних зв'язків.

Машинобудування створює сотні тисяч робочих місць, здійснює технічне переозброєння всього господарського комплексу і прискорює темпи науково-технічної революції (НТР), підвищує продуктивність праці, забезпечує обороноздатність країни та її національну безпеку.

З введенням у дію в 2000 р. нового класифікатора видів економічної діяльності сучасний машинобудівний комплекс має відмінну від попередньої структуру і включає наступні підсекції: ДК — виробництво машин і устаткування; ДЛ — виробництво електричного й електронного устаткування; ДМ — транспортне машинобудування. У виробництві машин використовується понад 2 млн найменувань продукції та безліч модифікацій, з яких виробляють машини, що за розміром і масою відрізняються в мільйони разів (від грамів до сотень тонн). Така різноманітність вимагає використання різних форм виробничої організації підприємств машинобудування.

Особливо важливе значення мають спеціалізація і кооперування виробництва, які визначають ефективність функціонування та раціональну територіальну організацію комплексу. *Спеціалізація* — це зосередження виробництва конкретного виду продукції на окремих підприємствах. Існують різні види її:

— предметна — характерна для підприємств, на яких збирають (виробляють) кінцеву готову продукцію (автомобілі, літаки, радіоприймачі). Це головні підприємства в системі комплексу;

— технологічна — полягає у виробництві напівфабрикатів, заготовок, штамповок, з яких потім виготовляють деталі та вузли;

— подетальна і вузлова — полягає в тому, що підприємства виготовляють окремі деталі, вузли, частини та агрегати для комплектування машин на головних підприємствах.

Наявність різних видів спеціалізації визначає необхідність розвитку кооперованих зв'язків між підприємствами. *Кооперування* — це встановлення постійних виробничо-технологічних та економічних зв'язків між головним підприємством і суміжниками у виробництві кінцевої готової продукції — машин. Воно може мати внутрішньогалузевий і міжгалузевий, внутрішньо регіональний, міжрегіональний та міждержавний характер.

Розвиток і розміщення підприємств машинобудування залежать від дії низки чинників — технічних, соціальних, економічних, природних та ін. Вирішальне значення серед них мають науково-технічний прогрес, зокрема НТР, а також наявність конструкторських матеріалів (металу), кваліфікованих кадрів, ринків збуту й участь у міжнародному поділі праці, транспортна забезпеченість, наявність природних умов та ресурсів.

Машинобудівний комплекс України почав формуватися ще в кінці XIX ст. й активно розвивався в XX ст. На початку 1990-х рр. століття на машинобудівний комплекс припадало 41,2 % загального обсягу промислової продукції України, 43,0 % середньорічної кількості промислово-виробничого персоналу та 22,3 % вартості її промислово-виробничих фондів. У структурі машинобудування високим рівнем розвитку виділялися транспортне, сільськогосподарське і важке машинобудування, верстатно- й приладобудування, виробництво обладнання для хімічної і харчової промисловості та деякі інші галузі. Недостатньо було розвинуте точне й наукомістке машинобудування та виробництво товарів культурно-побутового призначення (крім виробництва телевізорів).

У XX ст. в Україні сформувався потужний військово-промисловий комплекс (ВПК), який сконцентрував науково-дослідну базу, кваліфіковані кадри та є єдиним, котрий, маючи високу конкуренцію в світі, виробляє досить конкурентоспроможну продукцію оборонного призначення.

Внаслідок економічної кризи, яка виникла в 1990-х рр. під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, банкрутства й демонтажу багатьох підприємств галузі виробництво продукції машинобудівного комплексу значно скоротилося. За обсягами реалізованої продукції в структурі промисловості в 2008 р. частка

машинобудування становила лише 12,7 % (в 1990 р. — 30,8 %). Так, у 1990 р. Україна мала 120 тис. зернозбиральних комбайнів, що дозволяло в досить стислий період своєчасно та якісно збирати врожай. У 2008 р. парк комбайнів становив 47 тис. одиниць, при чому лише близько 10 тис. — нові, закуплені переважно в США, ФРН і Росії. Решта — старі комбайни, які за 17—20 років відпрацювали свій ресурс, морально й фізично застаріли, мають великі втрати зерна при збиранні.

Сьогодні в Україні за власною технологією створено досить конкурентоспроможні комбайни «Славутич» і «Лан», які в невеликій кількості виробляються відповідно в м. Херсоні та Олександрії (Кіровоградської області). За наявності достатніх інвестицій їх виробництво можна збільшити в десятки разів.

В Україні доцільно налагодити або розширити виробництво тракторів, картопле- та соняшникозбиральних комбайнів, електротягів, магістральних і пасажирських вагонів, побутових машин, електротехнічної та радіотехнічної продукції й інших машин, для виробництва яких існують ринок, метал, науково-дослідна база і кваліфіковані кадри, а також готові основні фонди.

Територіальна організація машинобудівного комплексу України характеризується значними регіональними відмінностями. Переважна частина підприємств машинобудування і металообробки зосереджена в областях з найвищим рівнем економічного розвитку, розміщенням тут науково-дослідної бази та кваліфікованих кадрів, а також у регіонах з розвинутою металургійною базою.

Найвищим рівнем розвитку машинобудування виділяються чотири області: Харківська, Донецька, Дніпропетровська і Запорізька та м. Київ, які разом виробляють більше 55 % товарної продукції, а також концентрують майже 48 % промислово-виробничих фондів та 47 % промислово-виробничого потенціалу галузі. Другу групу регіонів, де сконцентровано близько четверті продукції всього машинобудування України, складають Полтавська, Сумська, Луганська, Львівська, Миколаївська й Одеська області. Таким чином, в інших десяти областях і АР Крим зосереджено не більше четвертої частини виробництва продукції машинобудування країни.

Галузева і територіальна структура машинобудування України. Найважливішою галуззю машинобудування України залишається важке машинобудування, яке дає 30 % загального обсягу товарної продукції машинобудівного комплексу. Воно включає виробництво обладнання та устаткування для машинобудівних

заводів і підприємств інших галузей важкої індустрії (металургійної, гірничо-видобувної та ін.) й орієнтується на регіони, де взаємопоеднуються сировина (метал) і споживач цієї продукції: Донецька, Луганська, Дніпропетровська, а також Сумська, Миколаївська, Чернівецька і Львівська області, де діє ринок обладнання й устаткування для нафто- і газовидобувної промисловості.

Основними центрами виробництва металургійного обладнання в Україні є Краматорськ, Луганськ, Дебальцеве, Маріуполь, Кривий Ріг, Марганець та ін. Гірничошахтне і гірничорудне машинобудування зосереджено в районах наявності споживача та виробництва металу: Донецькому (Донецьк, Горлівка, Красний Луч, Дружківка, Ясенувата, Торез, Слов'янськ, Луганськ), Придніпровському (Кривий Ріг), Східному районі (Харків, Конотоп). Виробництво бурових машин для нафтової і газової промисловості розвивається в Конотопі, Сумах, Чернівцях і Дрогобичі.

Центрами виробництва підйомно-транспортного машинобудування є Одеса, Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Нікополь, Прилуки, Слов'янськ та Золотоноша (Черкаська область).

Важлива галузь машинобудування України — *верстатобудування*, котре виробляє верстати, як правило, з програмно-обчислювальним управлінням різноманітного призначення: металорізальні верстати, ковальсько-пресові та ливарні машини, автоматичні лінії, деревообробні верстати, промислові роботи тощо. Воно орієнтується на регіони з розвинутою науково-дослідною базою, кваліфікованими кадрами і конструкторським бюро

Центрами виготовлення металообробного обладнання, зокрема верстатів, а також інструментів є Київ, Харків, Одеса, Краматорськ, Львів, Житомир та Бердичів. Виробництво ковальсько-пресових машин розміщено у Краматорську, Дніпропетровську, Одесі, Хмельницькому, Стрию (Львівська область). Центри виробництва металообробного та деревообробного інструменту — Запоріжжя, Харків, Вінниця, Луганськ, Хмельницький.

Приладобудування об'єднує підприємства, які виробляють засоби вимірювання, аналізу, контролю, регулювання, автоматизації, обчислювальної техніки, інформатики, системи управління. Це — науково- і трудомістка галузь, підприємства якої розміщуються в регіонах концентрації висококваліфікованих кадрів та наукової бази. Основні центри її — Київ, Одеса, Харків, Львів, Дніпропетровськ, Суми, Вінниця, Ужгород. Приладобудівні підприємства зосереджені також у Житомирі, Івано-Франківську, Умані, Лубнах, Ізмаїлі, Кам'янець-Подільському.

Енергетичне машинобудування України спеціалізується на виробництві енергетичних машин і теплообмінних апаратів, турбінних трубопроводів, устаткування для атомних електростанцій, генераторів, дизельних моторів. Підприємства галузі зосереджуються в регіонах виробництва металу та наявності кваліфікованої робочої сили, достатньо розвинутого залізничного транспорту. Основними центрами є Харків, Полтава, а виробництво дизелів зосереджено в Первомайську (Миколаївська область), Токмаку (Запорізька область), Бериславі (Херсонська область). Електроізоляційні матеріали виготовляють у Львові, Луганську, Первомайську.

Трансформація підприємств галузі в ринковому середовищі господарювання передбачає необхідність підвищення конкурентоспроможності їх продукції та розширення ринків збуту як усередині України, так і за її межами, особливо в Росії. Зокрема, і в Україні, і в Росії проєктуються нові станції, а переважна частина існуючих енергопотужностей потребує капітального ремонту й оновлення. Маючи таких солідних конкурентів, як французька фірма Alstom, німецька Siemens, російська «Силовые машины», китайські заводи, українські підприємства повинні бути постійно конкурентоспроможними. При цьому продукція низки підприємств енергетичного машинобудування реалізується і використовується переважно на зарубіжних ринках, де конкуренція надзвичайно жорстка.

Електротехнічна промисловість охоплює виробництво електротехнічних машин, кабельну промисловість, електролампову, електроізоляційну, виготовлення електрозварювального устаткування, апаратів та інших виробів виробничого призначення. Основними регіонами електротехнічної промисловості є Харківська, Запорізька, Донецька, Луганська, Хмельницька й Херсонська області, а головними центрами — Харків, Київ, Донецьк, Луганськ, Полтава, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Хмельницький, Тернопіль, Львів, Олександрія (Кіровоградська область), Слов'янськ (Донецька область) та ін.

Транспортне машинобудування є провідною галуззю в структурі машинобудування України. Наявність достатнього і місткого ринку металу, основних фондів, кадрів та інших чинників сприяла розвитку цієї галузі в багатьох регіонах України. Транспортне машинобудування представлено автомобіле-, локомотиво- і вагонобудуванням, судно- й літакобудуванням та ін.

Сучасне *автомобілебудування* України включає підприємства, що випускають вантажні та легкові автомобілі, автобуси, автона-

вантажувачі, причеи і напівпричеи, агрегати для автомобілів, мотоцикли, мопеди, велосипеди. Всього в Україні діє понад 40 підприємств автомобільної промисловості. Найбільшими центрами автомобілебудування є: Кременчук (великовантажні автомобілі), Запоріжжя (легкові автомобілі), Луцьк (автомобілі для сільської місцевості), Львів (автобуси), Черкаси (мікроавтобуси), Мелітополь (автомобільні мотори), Лубни (мікроавтобуси швидкої допомоги), Київ (мотоцикли), Харків і Чернігів (велосипеди), Дніпропетровськ (тролейбуси).

Автомобільна промисловість кооперується із заводами, які випускають двигуни, окремі вузли й агрегати для автомобілів (Мелітополь, Херсон, Сутиска (Вінницька область), запасні частини (Чернігів).

Важливе місце серед галузей транспортного машинобудування займає виробництво рухомого складу для залізничного транспорту. Основні центри цієї галузі розміщуються або біля металургійних баз, особливо виготовлення вантажних вагонів і цистерн, або в регіонах концентрації кваліфікованих кадрів — випуск локомотивів. Тому основні виробництва рухомого складу для залізничного транспорту зосереджені, перш за все, в Донецькому і Придніпровському регіонах з орієнтацією на метал, а також у Східному районі з орієнтацією на кваліфіковану робочу силу.

Центрами виробництва *тепловозів* є Харків та Луганськ, *магістральних електровозів* — Дніпропетровськ.

Виробництво вантажних вагонів зосереджено у містах Кременчук і Дніпродзержинськ, а цільнометалевих вагонів — у м. Стаханові. В Кременчуці створюється виробництво достатньо конкурентоспроможних пасажирських вагонів. У Маріуполі виготовляється 100 % цистерн в Україні. Виробництво троллейбусів налагоджено у Дніпропетровську і Києві.

Як велика морська держава Україна має надто розвинуте *морське і річкове суднобудування*. Найбільшими центрами морського суднобудування є Миколаїв (три суднобудівні заводи, які випускають різноманітні океанські та морські судна), Херсон та Керч. Судноремонт зосереджений також у Севастополі, Феодосії, Одесі, Іллічівську, Маріуполі. В Херсоні і Києві випускають судна типу «річка-море». Річкове суднобудування і судноремонт розвиваються також у Запоріжжі, Ізмаїлі, Кілії та Вилковому (на Дунаї).

Україна є великою авіаційною державою світу, яка виробляє крупні пасажирські і найкрупніші в світі вантажні літаки («Антей», «Руслан» та ін.). *Авіаційна промисловість* орієнтується на

науково-дослідну базу і кваліфіковану робочу силу. Тому основними центрами літакобудування є Київ і Харків. У Запоріжжі знаходяться моторобудівні заводи «Прогрес» і «Мотор-січ».

Авіаційна промисловість України має достатньо потужну базу для свого розвитку, особливо в співробітництві з відповідними підприємствами в Росії. Крім того, необхідно використати позитивний досвід лідера світового літакобудування європейської корпорації Airbus, яка в межах своєї організаційної структури впровадила повний технологічний цикл авіабудування — від технологічної розробки до сервісного обслуговування та експлуатації літаків.

Важливою галуззю машинобудування України залишається *тракторне і сільськогосподарське машинобудування*.

Тракторобудування об'єднує підприємства, які виробляють різні види тракторів, самохідні шасі, двигуни для тракторів, а також агрегати, вузли, деталі та запасні частини до них. В Україні діє понад 20 об'єднань і заводів галузі, зосереджених переважно в Харкові й Харківській області (Куп'янськ, Лозова). Колісні трактори випускають в Дніпропетровську, а тракторні агрегати — у Вінниці, Кіровограді та Рівному. Деталі і вузли виробляють у Одесі, Луганську, Києві та Харкові.

Сільськогосподарське машинобудування України об'єднує підприємства, що виробляють для сільськогосподарських потреб машини, вузли, деталі та запасні частини, агрегати. Ці підприємства розміщуються, як правило, з орієнтацією на споживача готової продукції, причому спеціалізація їх відповідає профілю сільського господарства регіону, в якому воно розміщується. Номенклатура сільськогосподарської техніки включає в себе підприємства з виробництва різних видів машин — від землеобробних до збиральних. В Україні діє понад 40 спеціалізованих підприємств галузі, які зосереджуються майже в усіх регіонах, за винятком Луганської і Закарпатської областей. Основними центрами є Одеса (виробництво плугів), Кіровоград (сівалки), Бердянськ (жниварки).

Особливе значення має виробництво комбайнів — бурякозбиральних (Тернопіль і Дніпропетровськ), кукурудзозбиральних (Херсон), зернозбиральних комбайнів (Херсон та Олександрія).

Машини й устаткування для механізації робіт у тваринництві і кормовиробництві, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції виробляють у Білій Церкві, Новоград-Волинському, Ковелі, Ніжині, а також в Умані, Коломиї, Бердянську, Могилів-Подільську, Сімферополі, Чернівцях, Житомирі, Луганську та ін.

Основними стратегічними завданнями, які стоять перед машинобудівним комплексом України, є:

- прискорений розвиток наукомістких галузей машинобудування, а також транспортного і сільськогосподарського машинобудування;
- всебічна підтримка галузей, які мають конкурентні переваги на світовому ринку (енергетичне, металургійне та коксохімічне машинобудування, гірничошахтне обладнання);
- підвищення конкурентноздатності українських машин, зокрема якості, дизайну та ціни;
- соціальна переорієнтація комплексу — нарощування випуску товарів народного споживання;
- сприяння збільшенню виробництва орієнтованої на експорт та імпортозамінної продукції;
- зменшення середнього зносу основних фондів у 3,5 разу, а середнього віку машин — до восьми років;
- широке впровадження в галузі ресурсозберігаючих технологій;
- орієнтація галузей господарського комплексу країни на використання вітчизняних машин.

6.2.4. Хімічний комплекс

Хімічний комплекс України — це комплекс галузей промисловості, що виробляє продукцію для багатьох галузей господарства та побуту. Для хімічного комплексу характерною є широка різноманітність продукції, взаємозалежність і комплексна переробка сировини, досить розгалужені внутрішньогалузеві і міжгалузеві зв'язки, значні можливості комбінування й кооперування виробництва.

Роль хімічного комплексу в економіці України зумовлюють постійно зростаюча потреба в нових матеріалах і речовинах, розширення сировинної бази, висока ефективність хімічних процесів та технологій. Продукція хімічного комплексу широко використовується в усіх галузях господарства: промисловості, сільському господарстві, транспорті і побуті.

В *машинобудуванні* використовуються пластмаси, шини, гумові вироби, лаки, фарби; в *металургії* — кислоти (для обробки деталей); в *гірничо-видобувній* промисловості — вибухові речовини; в *легкій промисловості* — хімічні волокна і нитки, синтетичні барвники, штучна шкіра; в *сільському господарстві* — мінеральні добрива, хімічні засоби захисту рослин; у *будівництві* —

лакофарбові вироби, полімерні, композиційні оздоблювальні матеріали; у *побуті* — ліки, а також різноманітні синтетичні миючі засоби, вироби з пластмас тощо.

Хімічна промисловість залишається провідною галуззю промисловості, що разом з електроенергетикою, металургією та машинобудуванням визначає науково-технічний прогрес у всіх сферах економіки.

Хімічний комплекс України у 2007 р. налічував понад 7964 підприємства на самостійному балансі, на яких працюють 362 тис. осіб. До його складу входять постадійно взаємозв'язані галузі:

- гірничо-хімічна промисловість (видобуток мінеральної сировини);

- основна хімія (виготовлення мінеральних добрив — азотних, фосфатних, калійних, складних), виробництво солей, кислот, соди;

- хімія органічного синтезу (виробництво синтетичних смол і пластмас, хімічних волокон);

- переробка полімерних матеріалів (виготовлення виробів з пластмас, шин, гуми та гумових виробів);

- інші галузі хімічної промисловості (лакофарбова, виробництво синтетичних барвників, побутова хімія тощо).

Особливе місце має нафтохімічна промисловість, яка досить часто виділяється в окрему галузь, хоч включає хімічну переробку нафти і газів (виробництво синтетичного каучуку, сажі, гумоазбестового та гумотехнічного вуглецю).

Згідно з класифікацією видів економічної діяльності серед галузей обробної промисловості (секція D) виділена підсекція DУ Хімічне виробництво, розділ 24 — Хімічне виробництво та підсекція DУ, розділ 25 — Гумова й пластмасова промисловість.

Україна має надзвичайно різноманітну *сировинну базу* для розвитку хімічного комплексу: калійні солі, кухонну сіль, сірку, фосфорити, кам'яне і буре вугілля, нафту, газ, торф, крейду, гіпс. У хімічному комплексі в якості сировини широко використовуються відходи інших галузей промисловості (перш за все, чорної та кольорової металургії, вугле- і нафтопереробки, лісової та деревообробної промисловості), застосовується також сільськогосподарська сировина, повітря (азот і кисень атмосфери, вода). Досить часто хімічну сировину та відходи (особливо газоподібні і рідкі) незручно й небезпечно перевозити.

Хімічна промисловість споживає значну кількість води, яка входить до складу багатьох хімічних продуктів. Вона потрібна для промивки продуктів, що виробляються, а також для розбав-

лення стічних вод хімічних підприємств. Саме тому підприємства хімічного комплексу тяжіють до районів, які достатньо забезпечені водою. Водомісткими є підприємства полімерних матеріалів. Для виробництва тонни хімічних волокон потрібно у 25 разів більше води, ніж для виплавки тонни чавуну.

Деякі хімічні виробництва потребують також багато теплової та електричної енергії. Наприклад, для виробництва тонни синтетичного волокна в середньому необхідно 15 тис. кВт/год. електроенергії та 78 т водяної пари. Тому при розміщенні таких виробництв важливе значення має наближення їх до теплоелектростанцій.

Таким чином, характерними рисами хімічного комплексу є наявність значної кількості і різноманітності сировини, що використовується, водомісткість, енергомісткість, здатність комбінуватися з іншими галузями промисловості. При розміщенні хімічних підприємств істотне значення має врахування екологічного чинника. В Україні існують усі галузі хімічного комплексу, за винятком виробництва синтетичного каучуку.

Гірничохімічна промисловість включає видобуток хімічної сировини, а саме: самородної сірки, калійних і кухонних солей, фосфоритів. *Самородна сірка* — головна сировина для виробництва сірчаної кислоти. Великі запаси її розвідано ще в 1950-х р. у Прикарпатті (Роздольське, Яворівське). Розвідані запаси сірчаної руди на кінець 1990-х р. становили понад 800 млн т. На базі цих родовищ працювали потужні гірничо-хімічні підприємства «Сірка» в Роздолі та Яворові (видобуток сірчаної руди порівняно з 1990 р. скоротився майже в 30 разів). *Калійні солі* видобувають у Прикарпатті (Калуш, Стебник), *кухонну сіль* — на Донбасі (Артемівське, Слов'янське родовища), в Закарпатті (Солотвинське родовище), в Сиваші. *Фосфорити* мають місцеве значення в Ізюмському (Харківська область) та Кролевецькому (Сумська область) родовищах.

Галузі *основної хімії* виробляють *кислоти, соду, мінеральні добрива*, які потім використовуються у багатьох галузях господарства. Підприємства цієї галузі розміщуються переважно у районах видобутку гірничо-хімічної сировини, вугілля й металургійних баз, а також поблизу центрів виробництва електроенергії.

Провідною галуззю хімічної промисловості України є виробництво *мінеральних добрив*. Серед мінеральних добрив основне місце належить виробництву *азотних добрив* (сульфат амонію, аміачна селітра, аміачні води тощо). Україна є одним з найбільших у світі виробників азотних добрив. В 1990 р. їх частина ста-

новила 23 % від виробництва в СРСР та 24 % від виробництва в США і майже дорівнювала обсягам виробництва в Канаді. Водночас Україна за випуском азотних добрив випереджала всі європейські та азіатські країни. Сировиною для виробництва азотних добрив є кокс, коксовий газ, природний газ, відходи нафтопереробки. Найбільші центри їх виробництва — Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Алчевськ, Северодонецьк, Горлівка (знаходяться в центрах коксохімічного виробництва)), Лисичанськ (використовують відходи нафтопереробки; Черкаси, Рівне, Одеса (розташовані на трасах магістральних газопроводів, біля споживача). В 2007 р. в Україні вироблялося близько 2, 8 млн т азотних добрив (у 1990 р. — 3 млн т).

За обсягами виробництва *фосфатних добрив* у 1990 р. Україна перевищувала всі європейські країни. Сьогодні діючі виробництва фосфатних добрив за технологічним та технічним рівнем є застарілими й недосконалими. Центри виробництва фосфатних добрив — Одеса, Суми, Костянтинівка. Виготовлення їх майже припинено або призупинено у Вінниці. Головною причиною різкого спаду такого виробництва є дефіцит фосфатної сировини. Фосфатні добрива виробляються на довізній сировині (апатитовий концентрат і фосфоритне борошно зі Росії, жовтий фосфор з Казахстану, суперфосфорна кислота з США). Виробництво фосфатних добрив залежить від вартості сірчаної кислоти, адже на тонну добрив витрачається 1,5—2 т сірчаної кислоти.

Калійні добрива виробляються у Калуші (Івано-Франківська область) і Стебнику (Львівська область), тобто у районах залягання сировини — калійних солей. У 2007 р. в Україні вироблялося лише 11,9 тис. т калійних добрив.

Сірчана кислота — один з головних продуктів основної хімії. Сировиною для її виробництва є самородна сірка Прикарпаття (Яворів, Роздол), сірчаний колчедан (Урал), газові відходи чорної, кольорової металургії, відходи нафтопереробки. Сірчану кислоту через велику хімічну активність і низьку транспортабельність небезпечно та економічно не вигідно перевозити на далекі відстані. Тому виробництво її орієнтується на споживача — центри виробництва фосфатних і азотних добрив. Найбільші центри випуску сірчаної кислоти — Одеса, Вінниця, Суми, Костянтинівка, Дніпродзержинськ, Горлівка, Лисичанськ, Рівне, Новий Роздол. Якщо в 1990 р. в Україні вироблялося близько 5 млн т сірчаної кислоти, то в 2007 р. всього 1,6 млн т.

Содова промисловість — найстаріша галузь хімічної промисловості, що виробляє соду: *кальциновану, бікарбонат натрію, кау-*

стичну соду. Основною сировиною для виробництва *соди* є кухонна сіль і карбонатна сировина (крейда, вапняк). Содові підприємства розташовані на Донбасі (Лисичанськ, Слов'янськ) та в Криму (Красноперекопськ). Виробництво *кальцинованої соди* є досить матеріаломістким. Для тонни кальцинованої соди потрібно 1,5 т кухонної солі, 1,5 т вапняку, 80—120 м³ води, 220—240 кг умовного палива. Якщо кальцинована сода використовується для виробництва скла, каустична — у текстильній промисловості, то питна сода — у харчовій і фармацевтичній промисловості.

Хімія органічного синтезу — це сукупність галузей, що працюють на основі переробки вуглеводнів, а також синтетичної сировини, яку отримують з вуглеводнів, природного газу, нафти, вугілля. Галузі орієнтуються на вуглеводневу сировину, водні ресурси та енергетичну базу. На завершальних стадіях ураховується економіко-географічне положення, наявність трудових ресурсів, споживача та економічний фактор.

Основними галузями в Україні є виробництво синтетичних смол і пластмас та хімічних волокон. *Промисловість синтетичних смол та пластмас* — це галузь хімії полімерів, підприємства якої в результаті синтезу штучних чи природних матеріалів виготовляють різні смоли, пластичні маси, а потім — матеріали з них. Як сировину для одержання пластмас і синтетичних смол використовують переважно продукти переробки природного газу, нафти, кам'яного вугілля, деревини та кухонної солі (хлору).

Виробництво пластмас і синтетичних смол в Україні створено переважно в складі великих комбінатів азотної і хлорної промисловості з метою комплексного використання сировини, у складі азотних підприємств у Дніпродзержинську та Горлівці виробляють полістирол, пластик. У Северодонецьку — поліетилен, капролактам, у Черкасах — капролактам, у Рівному — сіль АГ, у Калуші, Дніпродзержинську та Первомайську — полівінілхлорид.

До 1990 р. виробництво пластмас і синтетичних смол розвивалося прискореними темпами, а за період 1991—2000 рр. скоротилося у 5 разів. На деяких підприємствах виробництво припинилося. Головні причини такого становища — зменшення внутрішнього попиту через кризу в галузях-споживачах продукції — машинобудуванні, будівництві, через скорочення експорту.

Виробництво хімічних волокон розміщується з урахуванням водних, паливно-енергетичних та трудових ресурсів. Виготовлення тонни їх потребує великої кількості пари (5 м³ води) та від 5 до 20 тис. кВт/год електроенергії.

Хімічні волокна поділяються на штучні — з природних полімерів (целюлози): віскозні, ацетатні й синтетичні — із синтетичних смол: капрон, нейлон. *Штучне волокно* отримують з целюлози (деревини), в Україні переважно з ялини, яка містить 45 % целюлози, а також соломи або очерету. З 1 м³ деревини можна виготовити 200 кг целюлози або 160 кг віскозного волокна. З тонни целюлози отримують до 4 тис. м³ шовкової тканини. Синтетичні волокна (капрон, нейлон) добувають шляхом синтезу простих вуглеводів. Центри їх виробництва — Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир, Сокаль (Львівська область). У 2007 р. в Україні вироблялося близько 40 тис. т хімічних волокон.

Переробка полімерів включає виробництво виробів з пластмас. Їх провідними центрами є Сєверодонецьк, Бердянськ, Луцьк, Бровари, Харків, Київ, Прилуки, Сімферополь, Одеса та ін.

Шинна промисловість випускає всі види шин. Галузь характеризується високим рівнем концентрації і спеціалізації. Шинні заводи знаходяться в Дніпропетровську та в Білій Церкві. Шинне виробництво споживає значну кількість сировини: синтетичні каучуки (20 найменувань), хімічні волокна, технічні нитки, кордну тканину тощо. Значна частина сировини постачається з Росії, а також з інших країн. Понад 50 % шин експортується з України, більше половини з них — у Росію. Для шинної промисловості важливою залишається проблема утилізації зношених шин.

Головною сировиною для виробництва *гумотехнічних виробів* є каучук. Синтетичний каучук Україна імпортує з Росії, натуральний — з країн Південно-Східної Азії. Інші види сировини виробляють в Україні: сажу (технічний вуглець) — у Кременчуці, Стаханові; сірку мелену — в Яворові, Роздолі; хімічні волокна — у Чернігові, Житомирі. Підприємства галузі розташовані також у Лисичанську, Білій Церкві, Києві, Сумах, Чернівцях, Горлівці, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Бердянську.

Серед інших галузей хімічної промисловості в Україні розвинуті — *лако-фарбова промисловість*, що випускає понад 2 тис. найменувань продукції. Її основні центри: Дніпропетровськ, Одеса, Київ, Львів, Чернівці, Кривий Ріг, Сімферополь, Маріуполь, Луганськ.

Промисловість синтетичних барвників, або *анілінофарбова промисловість* об'єднує підприємства хімічної промисловості, які виробляють синтетичні барвники, хімікати для гумової промисловості. Провідні підприємства галузі — Рубіжанський завод, а також Івано-Франківський анілінофарбовий завод тонкого ор-

ганічного синтезу та Сиваський анілінофарбовий завод (Красно-перекопськ). У 2007 р. в Україні було вироблено близько 4,6 млн т синтетичних барвників.

Побутова хімія, серед товарів якої провідне місце займають синтетичні миючі засоби (СМЗ), розвинута на хімічних заводах та на малих місцевих підприємствах. Найбільші центри її розвитку — Вінниця, Первомайськ, Слов'янськ, Львів тощо.

Підприємства *хіміко-фармацевтичної промисловості*, виробляють синтетичні лікарські засоби, медикаменти з рослинницької та тваринницької сировини, ферменти, антибіотики й іншу продукцію. Асортимент її продукції — майже 1250 найменувань ліків, 80 % з яких виробляється з імпоротної сировини. На внутрішній ринок постачається лише 60 % виробленої продукції, а 40 % — експортується. Для забезпечення ліками хоча б на 60—70 % в Україні повинно випускатися до 2,5 тис. найменувань ліків.

Найбільші підприємства хіміко-фармацевтичної промисловості розміщені в Києві («Дарниця», «Фармак», «Київмедпрепарати», «Борщагівський хімфармзавод», «Біофарма», «Київський вітамінний завод»). Центрами хіміко-фармацевтичної промисловості є також Харків, Львів, Одеса, Умань, Дніпропетровськ, Луганськ, Лубни.

Центри *кінофотохімії* — це Шостка та Київ.

Серед пріоритетних напрямів розвитку хімічної галузі України залишається виробництво мінеральних добрив і, перш за все, конкурентноспроможне виробництво азотних добрив. Значно можуть зрости виробництво синтетичних смол і пластмас, хімічних волокон, а також шин для легкових автомобілів, номенклатура та експортний потенціал хіміко-фармацевтичної галузі.

6.2.5. Лісопромисловий комплекс

Лісопромисловий комплекс (ЛПК) технологічно об'єднує галузі промисловості та лісового господарства, підприємства яких здійснюють заготівлю деревини, її механічну, хіміко-механічну і хімічну переробку.

Найбільша кількість деревини та виробів з неї використовується у будівництві, меблевому виробництві, вагоно-, судно-, машинобудуванні, у гірничій промисловості, залізничному транспорті, виготовленні тари, для задоволення господарсько-побутових та паливних потреб населення. Продукція целюлозно-паперової промисловості є, по суті, матеріальною базою поліграфічної промисловості. Застосування виробів з деревини в промисло-

вості й будівництві, крім того, сприяє підвищенню техніко-економічних показників виробництва. Незважаючи на прогресивні тенденції, що полягають у заміні деревини в окремих сферах її застосування іншими матеріалами (залізобетоном, металом, пластмасами та ін.), потреба у виробі з деревини в окремих сферах її застосування не тільки не зменшується, а навпаки, збільшується. Висока споживна якість деревини пояснюється, перш за все, вигідними порівняно з іншими природними матеріалами, фізико-механічними та хімічними властивостями її, відносною дешевизною і легкістю в заготівлі.

Лісопромисловий комплекс України — це сукупність підприємств, пов'язаних з вирощуванням і переробкою (до одержання кінцевої продукції) лісової сировини. До його складу входять: лісове господарство; лісозаготівельна промисловість; галузі лісової промисловості з механічної та хіміко-механічної переробки деревини (лісопильна, фанерна, сірникова, виробництво дерев'яних будівельних деталей і будинків, деревостружкових та деревоволокнистих плит, меблів) і хімічної (лісохімічна, целюлозно-паперова промисловість), а також гідролізна і дубильно-екстракційна промисловість; обслуговуючі виробництва (виробництво машин та устаткування); заводи з виготовлення предметів праці для окремих галузей, підприємств матеріально-технічного постачання; галузі і заклади невиробничого обслуговування (підготовка кадрів, науково-дослідна і проектно-конструкторська робота).

Основу ЛПК України становить лісове господарство, ведення якого передбачає вивчення, облік та впровадження робіт щодо збереження лісів, посилення їхніх корисних природних властивостей, розширення відтворення та поліпшення їхньої якості, підвищення продуктивності, а також сприяння раціональному використанню земельного лісового фонду і невиснажливому користуванню лісом для забезпечення потреб у деревині та іншій лісовій продукції. Основи ведення лісового господарства визначено відповідними законодавчими актами (лісове законодавство, Лісовий кодекс України).

Слід підкреслити, що в процесі реформування лісового господарства України і трансформації його в ринкових умовах необхідно враховувати той факт, що не всі проблеми стійкого екологічно збалансованого розвитку лісового господарства успішно вирішуються за допомогою ринкових інструментів лісової політики.

Структурні підрозділи лісопромислового комплексу, що випускають продукцію основної номенклатури (пиломатеріали, дерев-

ні плити, фанеру, меблі, целюлозу, папір, картон), займають домінуюче місце в галузі. Проте темпи їхнього розвитку різні і залежать від попиту на продукцію, умов її реалізації, можливостей виробництва (наявності потужностей, сировини) тощо. Про обсяги сучасного виробництва окремих видів продукції з деревини та целюлозно-паперової промисловості свідчать дані табл. 6.5.

Таблиця 6.5

**ВИРОБНИЦТВО ОКРЕМИХ ВИДІВ ПРОДУКЦІЇ З ДЕРЕВИНИ
ТА ЦЕЛЮЛОЗНО-ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Деревина, розпиляна чи розколота, уздовж заготовки більше 6 мм, млн м ³	2,4	2,4	2,5
Бруски, планшет та фриз для паркетного або дерев'яного покриття підлоги, профільовані, незібрані з деревини листяних порід, тис. м ²	2338	2306	2735
Фанера клеєна, тис. м ³	173	164	178
Вікна, двері, їх рами і пороги дерев'яні, млн м ²	2,4	3,1	3,7
Папір побутового та санітарно-гігієнічного призначення, тис. т	111	112	122
Шпалери й аналогічні покриття з паперу, млн умовних кусків	165	160	170

У структурі ЛПК збільшилася частка целюлозно-паперової промисловості, виробництва фанери, будівельних деталей і деревних плит. Різке скорочення дерев'яної тари і наросування виробництва паперової і картонної тари також є позитивним результатом удосконалення структури лісопромислового комплексу. Передбачається, що й надалі в структурі лісопромислового комплексу зростатиме частка виробництв, які виготовляють продукцію на основі глибокої механічної та хімічної переробки деревини. Одночасно зменшиться питома вага виробництв, продукція яких має обмежений попит, визначається високою матеріаломісткістю, недостатнім рівнем використання деревної сировини. Лісопромисловий комплекс посідає одне з провідних місць серед інших галузей промисловості за розвитком малих форм підприємництва.

Істотний вплив на обсяги, темпи й ефективність виробництва лісопромислового комплексу має територіальний чинник. Це стосується, зокрема, поліпшення забезпечення підприємств сиро-

виною, водними ресурсами, підвищення попиту і можливостей реалізації продукції тощо. В основу сучасного розміщення лісопромислового комплексу покладено такі принципи:

- наближення підприємств до ресурсів деревної сировини і районів споживання продукції;
- наближення до енергетичних ресурсів водних джерел, ураховуючи велику енерго- та водомісткість низки виробництв;
- спеціалізацію і комплексний розвиток окремих районів, необхідність їх прискореного розвитку;
- наявність трудових ресурсів.

Певний вплив на розміщення галузі мають також традиції окремих районів з обробки і переробки деревини, що сформувалися протягом тривалого періоду.

Підприємства лісопромислового комплексу зосереджується в усіх областях та АР Крим. Однак їх розташування досить нерівномірне. Це зумовлено нерівномірним розміщенням лісового фонду — основної сировинної галузі та певною нерівномірністю розміщення населення як джерела трудових ресурсів і основного споживача товарів господарського й побутового призначення.

Найбільшим розвитком лісопромислового комплексу відзначаються Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Рівненська і Чернівецька області. Таке розміщення є цілком закономірним, адже це — області з найбагатшими лісовими ресурсами. Частка окремих областей у випуску продукції лісопромислового комплексу коливається від 0,2 % (Миколаївська і Херсонська області) до 20 % (Київська область разом з м. Київ).

Рациональне розміщення виробництв лісопромислового комплексу має на меті найповніше використання лісових ресурсів, перетворення деревинної сировини в готову продукцію з високим економічним ефектом.

Лісозаготівельна промисловість є галуззю лісового господарства, що здійснює заготівлю деревини та її вивезення. Заготівля деревини — завершальна фаза лісогосподарського виробництва. В країнах з обмеженими запасами лісів вона звичайно проводиться підприємствами лісового господарства.

Основними лісозаготівельниками в Україні є підприємства — держлісгоспи та підприємства інших відомств і організацій, яким надані у користування землі лісового фонду, а також підрядні колективи, котрі проводять лісозаготівлі за договорами. Держлісгоспи — комплексні лісові підприємства, що виконують усі роботи з лісового господарства: відтворення лісів, їх охорону й захист, лі-

соексплуатаційні функції та первинну обробку деревини. Обсяг лісозаготівель в Україні становить майже 16,9 млн м³ (табл. 6.6).

Таблиця 6.6

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА

	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Заготівля ліквідної сировини, тис. м ³	12 642	11 262	15 244	15 849	16 884
Площа рубок лісу, тис. га	536,4	455,1	464,7	468,2	476,2

Лісозаготівельна промисловість розміщується переважно в Карпатському, Поліському і Центральному районах. Обов'язковою умовою її функціонування є наявність не лісів взагалі, а експлуатаційних їх площ, де можливе проведення рубок головного користування. Об'єкт виробничої діяльності лісозаготівельного підприємства становлять відведені ділянки лісу — лісосіки, площа й розміщення яких серед лісових масивів визначається проектом організації лісового господарства. Певне значення в розміщенні лісозаготівель має наявність транспортних шляхів загального користування для вивезення деревини в місця споживання. Найбільшого розвитку лісозаготівельна промисловість досягла в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Чернігівській, Волинській, Рівненській, Житомирській областях.

Заготівля лісу належить до найбільш трудомістких галузей. Сьогодні лісозаготівельна промисловість є високомеханізованою галуззю, в якій основні виробничі процеси на лісосічних, лісо-транспортних і нижньоскладських роботах виконуються із застосуванням машин та механізмів: трелювальних тракторів, автотранспорту, спеціального лісовозного транспорту, підйомних кранів, ручних моторних інструментів. На підприємствах з великим обсягом рубок у рівнинних лісах використовуються валочно-трелювальні і валочно-пакувальні машини, а на великих нижніх складах — напівавтоматичні та автоматичні лінії, верстати і механізми для первинної обробки деревини та переробки лісосічних відходів. У гірських лісах Карпат для трелювання і спуску деревини з гір застосовуються підвісні канатні установки. Однак, незважаючи на високий рівень механізації лісозаготівельних робіт, досить помітна частка їх виконується ще вручну.

Основними галузями **деревобробної промисловості** є лісопильна, меблева, фанерна, сірникова, виробництво будівельних деталей з деревини та плит на деревній основі й ін.

Лісопилльне виробництво. Велика кількість лісопилльно-деревообробних підприємств виникла ще в далекому минулому в районах з обмеженими лісовими ресурсами через гостру потребу в пиломатеріалах, будівельних матеріалах і столярних výroбах та завдяки зручним шляхам доставки деревини до міст переробки і транспортування готової продукції. Так, найбільші лісопилльні заводи зосереджувалися не в багатому лісами Поліссі, а вздовж Дніпра, від Києва до Херсона й одержували сировину водним шляхом. Усупереч принципам раціонального розміщення, тяжіння до районів лісозаготівлі та транспортних шляхів тисячі лісопилок різних відомств і організацій виникли порівняно в недавні часи, особливо у колишніх колгоспах і радгоспах для забезпечення пиломатеріалами власних потреб. Дрібні лісопилльно-деревообробні виробництва розпорошені по непрофільних підприємствах й досі, що негативно впливає на ефективність виробництва, впровадження нової техніки і технології, організацію комплексного використання деревної сировини, завантаження устаткування тощо. Лісопилльне виробництво розміщується в усіх областях, але найбільше — 70 % за потужністю устаткування — у Карпатському, Поліському і Східному районах.

Серед центрів лісопилльної промисловості слід виділити Берегомет, Чернівці (Чернівецька область), Вигоду, Надвірну, Рожнятів (Івано-Франківська область), Рахів, Тересву (Закарпатська область), Скопе, Стрий (Львівська область), Ковель, Камінь-Каширський (Волинська область), Костопіль, Сарни (Рівненська область), Овруч, Коростень, Малин (Житомирська область).

Тепер на лісопилльно-деревообробних підприємствах поряд з лісопилльними рамами, що були основним лісопилльним устаткуванням протягом останнього століття, використовуються прогресивні стрічкопилльні та круглопилльні верстати; фрезернопилльні і фрезерно-брускові установки, системи навколорамного устаткування; сушильні камери; автоматизовані засоби контрольно-технічного процесу; лінії для торцювання, бракування, сортування пиломатеріалів, формування транспортних пакетів тощо. Наявність великої кількості дрібних лісопилльно-деревообробних підприємств, їх відомча розосередженість негативно позначаються на ефективності виробництва та впровадженій новій техніки і технології, серйозно гальмують організацію комплексного використання деревини, завантаження встановленого устаткування.

Виробництво деревних плит — порівняно нове і високоефективне виробництво деревообробної промисловості з високими темпами зростання. Його розвитку сприяє низка економічних та

технологічних чинників, зокрема, висока споживча вартість плит, високоомеханізований і автоматизований спосіб їх виробництва, наявність дешевої сировини. Виробництво деревних плит практично не має обмежень щодо специфічних особливостей деревної сировини — тут можна використовувати низькоякісну, дрібнотоварну деревину будь-яких порід, відходи деревообробки і лісозаготівель. Слід зазначити, що більшість підприємств деревостружкових плит оснащено устаткуванням, строки експлуатації якого досягають 30—40 років і перевищують нормативи у 2—3 рази.

Розміщення підприємств з виробництва деревних плит зосереджено в районах з розвинутою лісопильною промисловістю, де утворюється велика кількість деревних відходів. Це — переважно Карпатський, Поліський та Центральний райони. Найбільшими центрами таких підприємств є Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Вигода (Івано-Франківська область), Свалява (Закарпатська область), Дрогобич (Львівська область), Малин (Житомирська область), Чернігів, Ковель (Волинська область).

Фанерне виробництво, як і виробництво деревних плит, належить до високоефективних галузей деревообробної промисловості. Фанерна продукція характеризується досить широким асортиментом: клеєна, стругана й пиляна фанера, лущений сухий шпон, столярні плити, гнучкоклеєні деталі. Як конструкційний і обробний матеріал фанера використовується майже в усіх галузях промисловості та будівництва і значно сприяє економічному застосуванню деревини. Однак виробництво клеєної фанери стримується нестачею сировини і певними труднощами її імпорту. Виробництво фанери, у тому числі великого формату й водостійкої, зосереджено на підприємствах Карпатського району, Рівненської, Черкаської областей і м. Києва.

Меблева промисловість посідає провідне місце в деревообробній промисловості України. Її частка в загальному обсязі продукції деревообробки займає 40 %. Відповідно до попиту систематично відбувається оновлення асортименту меблів. Лише за останні роки знято з виробництва сотні виробів застарілих форм та моделей, збільшено випуск меблів у наборах і гарнітурах. В основу організаційної структури меблевого виробництва покладено або повний технологічний цикл виготовлення меблів на одному підприємстві або принцип поділу виробничого процесу на заготовчий і складально-опоряджувальний (комплектувальний) підрозділи.

Меблеві підприємства розташовуються, як правило, ближче до споживача, тобто з урахуванням розміщення населення. Вони

функціонують в усіх областях, проте за потужністю підприємств виробництво меблів найбільш поширено в Карпатському, Поліському і Східному районах. Його найменша частка припадає на Подільський та Південний райони, де зосередження меблевого виробництва не збігається з розміщенням населення. Великі центри меблевого виробництва — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк, Львів, Мукачеве, Житомир, Чернігів, Івано-Франківськ.

Целюлозно-паперова промисловість — одна з найбільш прогресивних і пріоритетних галузей лісопромислового комплексу. Вона спеціалізується на виробництві целюлози, деревної маси, різноманітних видів паперу, картону та виробів з них. Технічний стан підприємств характеризується значним старінням виробничого устаткування, яке тривалий час підтримувалося за рахунок відновлювального ремонту, певної модернізації і лише зрідка заміною новим. Вузьким місцем целюлозно-паперової промисловості є вкрай недостатнє виробництво напівфабрикатів.

Целюлозно-паперові комбінати — це переважно потужні підприємства, що є великими споживачами деревної сировини, палива, електроенергії, води і хімікатів. Умови їх розміщення досить складні, оскільки існує комплекс чинників, які впливають на вибір місця виробництва. Основними з цих умов є наявність сировинних ресурсів за кількісним та якісним складом, близьке розташування великих водних джерел, можливість скидання промислових стоків, наявність надійних енергетичних ресурсів, значної земельної ділянки для розташування підприємства з усіма його сировинними складами, допоміжними й очисними спорудами. Умови розташування паперових і картонних фабрик, що працюють на готових напівфабрикатах, є значно простішими.

В Україні зовсім не виробляються або виготовляються в недостатній кількості окремі види паперу, попит на які у світі має тенденцію до підвищення: газетний, офсетний, пергамент та ін.

Целюлозно-паперова індустрія вимагає для свого розвитку поєднання таких факторів, як наявність сировини, води й електроенергії. У зв'язку з цим підприємства її галузей зосереджені переважно в лісопромислових водних районах (Полісся, Карпати). Центри целюлозного виробництва розміщені на великих річках: у Ізмаїлі (Одеська область) — на Дунаї, Цюрупінську (Херсонська область) — на Дніпрі. Центрами паперової промисловості є Жидачів (Львівська область), Рахів (Закарпатська область), Обухів (Київська область), Корюківка (Чернігівська область).

Лісохімічна промисловість — галузь лісопромислового комплексу, яка об'єднує виробництва з хімічної переробки деревини:

— виробництва, що ґрунтуються на сухому термічному розкладанні деревини (піроліз деревини) і виготовляють деревне вугілля, оцтову кислоту, деревну смолу, спирти, численні продукти переробки оцтової кислоти й смоли;

— каніфольно-скипидарне і смоло-скипидарне виробництва, що виготовляють каніфоль, скипидар, смоли, ефірні масла та продукти їх вторинної переробки.

Як правило, підприємства тяжіють до місць лісозаготівлі, адже для виготовлення їх продукції вони використовують дерева листяних порід, соснову живицю, дубову кору. Головними центрами лісохімії є Перечин, Свалява (Закарпатська область), Коростень (Житомирська область), Київ та ін. Кормові дріжджі і фузол з лісових ресурсів, а також відходів сільськогосподарського виробництва (качанів кукурудзи, лушпиння соняшнику) виробляє нова галузь підкомплексу — гідролізна промисловість за межами промислових районів (Запоріжжя, Білгород-Дністровський). Необхідно зазначити, що ці підприємства дуже забруднюють природне середовище та є екоагресивними.

Головним завданням лісопромислового комплексу є забезпечення країни лісоматеріалами і виробами з деревини в умовах обмежених лісосировинних ресурсів. Його розвиток у перспективі відбуватиметься в напрямі підвищення ефективності виробництва на основі вдосконалення його організації і структури, зростання та інтенсифікації виробничого потенціалу, переходу на ресурсозберігаючі і маловідходні технології, забезпечення галузі власними ресурсами деревної сировини.

У розвитку нових організаційних форм лісопромислового комплексу важливою ланкою є формування мережі малих і середніх підприємств, що сприяє активізації структурної перебудови галузі та дозволяє оперативніше реагувати на ринковий попит.

Розвиток лісозаготівельної промисловості в умовах відносної стабілізації лісосічного фонду відбуватиметься шляхом освоєння і впровадження технологій, основаних на машинному способі заготівлі деревини, комплексної механізації й автоматизації нижньоскладських робіт і первинної переробки лісоматеріалів, розширення мережі магістральних лісових доріг та парку лісовозного транспорту.

Обмеженість ресурсів деревної сировини і помірний попит стримуватимуть у перспективі виробництво пиломатеріалів, дерев'яної тари та іншої найбільш сировитратної продукції. Виробництво пиломатеріалів за таких умов стабілізується на рівні

3 млн м³. Розвиток лісопильного виробництва буде спрямований на впровадження нової техніки і технології з метою поліпшення якості продукції та комплексного використання сировини.

Прогресивні зрушення в тарному виробництві здійснюватимуться на основі впровадження ресурсозберігаючих технологій і прогресивних конструкцій тари.

Розвиток виробництва деревних плит відбуватиметься переважно за рахунок повнішого використання існуючих потужностей. З цією метою необхідно модернізувати діючі технологічні лінії для стабілізації параметрів плит і підвищення їх якості, а також замінити зношене обладнання новим. Підвищення в перспективі попиту на деревні плити викличе необхідність збільшення потужностей даного виробництва.

Фанерне виробництво, за експертними оцінками, не матиме перспективи значного кількісного зростання через нестачу сировини. Тому його розвиток повинен спрямовуватися на впровадження нових технологій і обладнання з метою поліпшення якості продукції, освоєння нових, менш сировинних виробів.

Неодмінною умовою зростання меблевого виробництва поряд з підвищенням якості виробів є систематичне оновлення й розширення асортименту меблів з урахуванням сучасних естетичних вимог, нового планування квартир, застосування прогресивних матеріалів. Особливе значення матиме нарощування випуску експортних меблів.

Розвиток целюлозно-паперової промисловості визначатиметься рівнем виробництва напівфабрикатів. Тому позачерговим завданням цієї галузі є багаторазове збільшення виробництва целюлози і деревної маси та на їх основі розширення випуску паперу, картону, тароматеріалів. З цією метою необхідно модернізувати малопотужне виробництво целюлози і деревної маси на діючих підприємствах, здійснити в перспективі будівництво нових целюлозних заводів та створити потужності з виробництва хіміко-техномеханічної маси.

Переоснащення діючих і будівництво нових підприємств вимагають значних валютних коштів, основним джерелом надходження яких є експорт галузевої продукції.

6.2.6. Агропромисловий комплекс

Агропромисловий комплекс (АПК) — один з найскладніших багатогалузевих комплексів в економіці України. Він включає в себе численні підприємства й організації різних галузей господарства, які в тісному інтеграційному взаємозв'язку

здійснюють виробництво і заготівлю сільськогосподарської продукції, її транспортування, переробку, зберігання і реалізацію. Основними функціями цього комплексу є забезпечення населення продуктами харчування, а промисловість — сировиною, формування експортного потенціалу країни та її регіонів. На його частку припадає майже 30 % національного доходу України та близько 25 % усіх працюючих.

АПК поділяється на п'ять ланок, від гармонійності поєднання яких залежить ефективність функціонування всього комплексу. До них входять:

1) виробництво засобів виробництва для АПК (сільськогосподарське машинобудування, тракторобудування, випуск обладнання для тваринницьких комплексів і переробних підприємств, спеціалізованих транспортних засобів, мінеральних добрив, гербіцидів та пестицидів, комбікормова промисловість тощо);

2) сільське господарство як сировинна база АПК;

3) переробна промисловість, яка включає, перш за все, підприємства харчової промисловості, що переробляють виключно продукцію сільського господарства, та низку підприємств легкої промисловості, здійснюючих первинну переробку вовни, льону, бавовни, шовку і шкіри;

4) виробнича інфраструктура, яка забезпечує підприємства провідних ланок АПК паливом, електроенергією, спеціалізованим транспортом, будівельною індустрією, складськими приміщеннями з холодильним обладнанням, а також охоплює магістральні та розподільчі канали для зрошення;

5) соціальна інфраструктура, яка забезпечує населення, зайняте в галузях АПК, житлом, побутовими послугами, дошкільними та шкільними закладами, підготовкою кадрів у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, медичними закладами, а також включає спеціальні науково-дослідні інститути тощо.

На жаль, останнім часом відбулося значне зменшення рівня розвитку та розбалансування всіх ланок АПК України. Зокрема, скоротилося виробництво вітчизняних сільськогосподарських машин (тракторних плугів, сівалок, комбайнів та ін.), тракторів та незначною мірою мінеральних добрив. Це пов'язано переважно з фінансовою неспроможністю дрібнотоварних сільськогосподарських підприємств, які є основними формами територіальної організації сільського господарства, здійснювати інвестування цих виробництв в Україні. Потреби в сільськогосподарській техніці задовольняються переважно за рахунок її імпорту. Мінеральні добрива через відсутність попиту на вітчизняному ринку поставляються на експорт.

На сьогоднішній день ні кількість тракторів (187 тис. одиниць у 2007 р. проти 495 тис. одиниць у 1990 р.), ні зернозбиральних комбайнів (відповідно 41 тис. проти 107 тис.), ні вантажних автомобілів (122 тис. проти 296 тис.) не відповідають потребам АПК для його ефективного функціонування, незважаючи на те, що Україна має всі можливості значно збільшити виробництво цих машин.

В сільському господарстві країни нині виробляється понад 65 % продукції АПК та зайнята значна частка працівників (до 70 % працюючих). За обсягами виробництва продукції провідною галуззю сільського господарства України є рослинництво, яке дає 56 % загальних обсягів його продукції. А частка тваринництва становить 44 %.

Основним засобом виробництва і предметом праці в сільському господарстві є земля. Земельний фонд України складає 60,3 млн га у тому числі 41,8 млн га (69,3 %) становлять сільськогосподарські угіддя. В їх структурі виділяються рілля (32,55 млн га, або 53,9 % площі земельного фонду), пасовища (9,2 %), сіножаті (4,0 %), решта — багаторічні насадження і перелogi (відповідно 1,5 та 0,6 %). За площею орних земель Україна входить в десятку найбільших країн світу. Завдяки цьому і високій якості чорноземних ґрунтів, вартість її земельного фонду становить майже 19 % від відповідного сумарного показника країн СНД. Найвища розораність характерна для деяких областей лісостепу (Вінницької, Хмельницької, Черкаської, Кіровоградської та Полтавської), де вона сягає до 90 %, і степу (Одеської, Миколаївської та Херсонської областей) — до 95 %. Цей показник перевищує всі допустимі норми техногенного навантаження на природу та є найвищим у світі. Останнім часом унаслідок економічної кризи площі під сільськогосподарськими культурами значно зменшилися.

За 1990—2007 рр. в АПК, зокрема, в сільському господарстві, відбулися кардинальні зміни, пов'язані з реформою всього комплексу. Перехід до ринкової системи господарювання зумовив трансформаційні процеси в АПК, які спричинили суттєві зміни в його розвитку і територіальній організації. Відбулися значні зміни у формах та структурі власності на землю, способах господарювання, створилися умови для приватної ініціативи в сільському господарстві і закладаються основи переходу до агропродовольчого ринку. Здійснюється капіталізація сільського господарства, яка проявляється у формуванні численних приватних підприємств. Основними організаційно-правовими формами госпо-

дарювання є сільськогосподарські підприємства, представлені державними, комунальними та приватними господарствами. В 2007 р. кількість цих підприємств становила понад 58 тис. одиниць, серед яких майже 75 % — фермерські господарства; близько 13 % — господарські товариства, понад 7 % — приватні підприємства й менша кількість виробничих кооперативів, державних підприємств, товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств. Провідне місце в загальній кількості всіх сільськогосподарських підприємств складають фермерські господарства, але ефективність їх функціонування ще досить низька. В 2007 р. вони виробляли менше 14,0 % продукції рослинництва та лише 4,0 % тваринництва.

Основна частка сільськогосподарської продукції в 2007 р. вироблялася в численних індивідуальних господарствах населення (60,1 %), у тому числі 58,5 % продукції рослинництва (особливо картоплі, овочів) та 62,1 % — тваринництва (зокрема, молока і м'яса). Висока питома вага у виробництві сільськогосподарської продукції низькорентабельних дрібнотоварних господарств показує низьку ефективність сучасного сільського господарства України і потребує негайних заходів з боку держави щодо реформування його територіальної організації. Такими формами територіальної організації можуть бути сільськогосподарські кооперативи, де можливе виконання законів концентрації, економії часу, вартості, підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва. Не виключаються інші форми, за допомогою яких забезпечуються ефективність і конкурентоспроможність сільськогосподарського виробництва.

Внаслідок агропромислової інтеграції формуються сучасні форми територіальної організації АПК, серед яких виділяються агрохолдинги та агропромислові комбінати, де поєднуються виробництво і переробка сільськогосподарської продукції та доведення її до споживача.

У сільському господарстві України протягом 1991—2007 рр. відбулося значне скорочення обсягів виробництва. В 2007 р. виробництво сільськогосподарської продукції склало лише 61 % до рівня 1990 р., у тому числі продукції рослинництва — близько 75 %, а тваринництва — 49 %. У регіональному відношенні цей процес має суттєві відмінності. Найбільший спад спостерігався в областях з найменш сприятливими агрокліматичними умовами для розвитку сільського господарства (у Волинській, Рівненській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій, Миколаївській та Луганській областях).

В регіонах із сприятливими та відносно стабільними природно-кліматичними умовами (центральні області й Поділля), а також у регіонах потужного ринку збуту у великих містах (Донбас, Придніпров'я, Київська, Харківська, Одеська та Львівська області) спад виробництва сільськогосподарської продукції був менш значний.

Спеціалізовані агропромислові комплекси. У складі інтегральних (багатогалузових) агропромислових комплексів формуються спеціалізовані АПК, які включають усі підприємства й організації, інтегровані по вертикалі з метою виробництва, заготівлі, транспортування, переробки, зберігання і реалізації одного виду сільськогосподарської продукції на ринку товарів. Основу формування спеціалізованих АПК становлять агропромислові цикли. Серед спеціалізованих АПК рослинницького напрямку виокремлюють: зернопродуктовий, цукробуряковий, олійножиропродуктовий, плодоовочеконсервний, картоплепродуктовий, виноградарсько-винопродуктовий, ефіроолійнопродуктовий, тютюново-продуктовий, льонопродуктовий та ін.; серед тваринницьких — м'ясопродуктовий, молокопродуктовий, птихопродуктовий, рибопродуктовий (за умови, що рибу виловлюють у ставках, озерах, водосховищах).

Зернопродуктовий (хлібопродуктовий) АПК — один з найважливіших комплексів, який є основою функціонування продовольчого комплексу та базою виробництва кормів для тваринництва і формує національну продовольчу безпеку країни. Агропромисловий цикл комплексу утворює сільське господарство, зокрема, виробництво зерна, елеватори для його зберігання, борошномельні та хлібопекарські підприємства, які здійснюють виробництво кінцевої готової продукції — хлібобулочних і кондитерських виробів.

У комплексі розвинуті всі ланки: виробництво засобів виробництва (виробництво зернозбиральних комбайнів, обладнання для елеваторів, зерносховища, млини, комбикормові заводи, зерноочисні машини тощо) та сільськогосподарські підприємства.

Провідне місце в структурі комплексу належить *зерновому господарству*, яке займає 58 % посівних площ. У 2007 р. зернові давали 29,3 % вартості продукції рослинництва. Валове виробництво зерна за період з 1990 по 2007 р. коливалося з 20,2 млн т у 1990 р. до 52 млн т у 2008 р. Найбільші обсяги виробництва зерна (понад 1,5 млн т у кожному) мають регіони, які знаходяться в Степовій і Лісостеповій зонах: Полтавська, Харківська, Черкаська, Київська, Чернігівська, Дніпропетровська та Вінницька обла-

сті. Значні обсяги зерна (понад 1 млн т) виробляють також Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Одеська, Сумська, Тернопільська та Хмельницька області. Основними продовольчими зерновими культурами в Україні є: озима пшениця, жито, гречка, горох, просо і рис. Близько 40 % валової продукції зернових складають фуражні культури: ячмінь, кукурудза, овес, просо та ін.

Борошномельна та круп'яна промисловість орієнтується як на споживчий ринок, так і на місця зберігання зерна. Борошномельну промисловість представляють 150 підприємств. Ринковий попит на хліб та інші продукти переробки зерна є стабільним у містах і селах. Тому борошномельні підприємства орієнтуються на ринки збуту готової продукції, що виправдано умовами транспортування зерна (порівняно з борошном). Хлібопекарські заводи, макаронні фабрики та кондитерські підприємства розташовані безпосередньо біля ринків збуту, тобто в містах і районних центрах.

Підприємства з очистки та сортування круп'яних культур (гречки, рису, проса) орієнтуються на райони їх виробництва та формують тут товарні партії, які відправляють на спеціалізовані переробні підприємства. Відходи переробки гречки (35 % обсягу переробки зерна), пшона (35 %), перлової крупи (60 %) використовуються у виробництві кормів.

У цілому на виробництво кормів витрачається понад половину всього зерна, яке виробляється в Україні. Останнім часом випуск комбікормів стабільно скорочується та погіршується їхня якість, а отже, знижується ефективність їх використання.

До *технічних культур* відносять цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець, коноплі, хміль, тютюн, мак, ефірно-олійні та лікарські рослини. Ці культури дають майже 18 % вартості продукції рослинництва і займають близько 23 % посівних площ країни та сприяють формуванню спеціалізованих АПК.

Цукробуряковий комплекс. До 1990 р. центральне місце серед технічних культур займали цукрові буряки, на базі виробництва і переробки яких сформувався цукробуряковий комплекс. Цукробуряковий комплекс — це виробничо-економічна система, що здійснює виробництво, транспортування та зберігання цукрових буряків, їх переробку на цукрових заводах для одержання цукру. Він низку виробляє для галузей харчової промисловості цукор та низку супутніх і побічних продуктів (патоку, харчові кислоти), для сільськогосподарських підприємств — корми (жом, мелясу) і добрива (дефекат).

Починаючи з 1992 р. з початком реформ у сільському господарстві, посівні площі під цукровими буряками починають ката-

трофічно скорочуватися (з 1607 тис. га у 1990 р. до 610 тис. га у 2007 р.). Висока трудомісткість вирощування цукрових буряків призвела до зменшення їх посівів у фермерських та індивідуальних господарствах в усіх областях України. Внаслідок цього та зниження середньої врожайності виробництво цієї культури скоротилося з 44,2 млн т у 1990 р. до 17,0 млн т у 2007 р. В 2007 р. її основні посіви й валові збори були зосереджені в 16 областях Лісостепової зони. В 2007 р. найбільшими виробниками цукрових буряків були Вінницька (17,1 % валових зборів цукрових буряків в Україні), Полтавська (12,0 %), Тернопільська (12,0 %), Київська (9,5 %), Хмельницька (7,9 %) та Черкаська (6,6 %) області. До 1990 р. в Україні діяло 192 цукрових заводи. Внаслідок різкого скорочення обсягів сировини майже половину заводів було закрито. В 2008 р. діяли лише 65 цукрових заводів. Таким чином були розбалансовані зони діючих переробних підприємств, збільшилася середня дальність перевезення цукрових буряків на заводи, зросли транспортні витрати, зменшилася якість, а тому знизилися рентабельність та ефективність їх вирощування. До 1990 р. виробництво цукру в Україні коливалося близько 6 млн т і більше, власні потреби — 2 млн т. цукру, решта цього продукту вивозилася за межі країни. Цукор, особливо з цукрових буряків, є високоліквідним товаром на світовому ринку. Нині виробництво цукру зменшилося до 2 млн т (у 2007 р. було вироблено 1,86 млн т), і Україна стала імпортером цієї продукції.

Цукрові буряки в 2007 р. перероблялися на цукрових заводах лише 14 областей. Найбільшими виробниками цукру-піску були Вінницька (16,2 % загального виробництва цукру в Україні), Полтавська (14,0 %), Хмельницька (9,7 %), Тернопільська (9,4 %), Київська (8,8 %), Волинська (8,8 %) та Черкаська (5,3 %) області. Випуск цукру-рафінаду зосереджений в Одесі, Черкасах, Бердичеві, Ходорові й Вінниці.

Олійно-жировий комплекс — система взаємопов'язаних галузей і виробництв, зайнятих вирощуванням олійних культур, їх заготівлею, транспортуванням, переробкою, виробництвом готової продукції та її реалізацією. Сировинною базою і провідною ланкою формування цього комплексу є соняшник, який з 1990 р. зайняв провідне місце в структурі посівних площ технічних культур (1636 тис. га проти 1607 га під цукровими буряками). В 2007 р. це співвідношення мало значно більшу різницю — відповідно 3604 тис. га і 610 тис. га, або 61 та 10 % посівних площ, зайнятих під технічними культурами. Валове виробництво соняшнику в 2007 р. становило 4,2 млн т.

Основні посіви й валові збори соняшнику зосереджені в регіонах Степової зони і на півдні Лісостепу — в Дніпропетровській (14,8 % виробництва соняшнику України), Запорізькій (12,3 %), Донецькій (11,8 %), Харківській (11,7 %), а також Кіровоградській (9,5 %), Луганській (9,6 %), Полтавській (8,3 %), Миколаївській (6,2 %) областях, які дають нині майже 84,2 % валового виробництва соняшнику в країні. Переважна частина соняшнику переробляється на підприємствах України. Виробництво олії в 2007 р. становило 2,2 млн т. Провідні виробники її — це Донецька (18,3 % загальнодержавного виробництва олії), Запорізька (13,0 %), Харківська (10,9 %), Дніпропетровська (8,5 %), Одеська (8,3 %), Полтавська (8,3 %) та Херсонська (7,9 %) області. Частина насіння соняшнику експортується. У 2007 році олія і насіння соняшнику складала близько 3,0 % у структурі експорту України.

Олійно-жирова промисловість має широкі виробничо-територіальні зв'язки з іншими галузями господарства. Відходи виробництва, особливо макуха, використовуються у тваринництві. Олія застосовується як допоміжний матеріал у металургійній, лакофарбовій, шкіряній та інших галузях промисловості. До складу цього комплексу входять також маргаринові, миловарні заводи та жирові комбінати. На виробництво маргарину і мила надходить більше третини соняшникової олії. Жирові комбінати і миловарні заводи розташовані в Полтаві, Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Вінниці, Львові. Маргаринові заводи є в Києві, Донецьку та Ужгороді.

У центральних та південних областях різко зросли посіви ріпаку (891 тис. га) і сої (671 тис. га). Олія ріпаку використовується у виробництві пального для транспорту. Олія сої знаходить широке використання в галузі харчової промисловості.

З ефіроолійних культур, які вирощують переважно в південних областях та в Криму, слід виділити м'яту, коріандр, троянду, лаванду, а з лікарських рослин — ромашку, валеріану, шавлію, звіробій тощо. Серед інших волокнистих культур в Україні вирощують коноплі, канатник, кенаф.

Льонопромисловий комплекс — це система взаємопов'язаних галузей, підприємства яких здійснюють виробництво льондовгунця, його первинну переробку на льонопереробних підприємствах, доставку на льонокомбінати та виробництво тканин. Основа його формування — головна волокниста культура України льондовгунець. Ця культура вимоглива до вологих ґрунтів, унаслідок чого її посіви зосереджені в найбільш зволжених ре-

гіонах — на Поліссі і в передгір'ях Карпат. За останні роки посіви льону-довгунця різко скоротилися (зі 172 тис. га у 1990 р. до 13 тис. га в 2007 р.), а валові збори — відповідно зі 108 тис. т до 4 тис. т. Якщо раніше Житомирський та Рівненський льонокомбінати не встигали переробляти вітчизняне льоноволокно, то нині вони працюють на давальницькій сировині із зарубіжних країн.

Картоплепродуктовий комплекс — це система спеціалізованих взаємопов'язаних виробництв, що здійснюють вирощування і заготівлю картоплі та переробку її переважно на крохмаль, спирт, чіпси та ін. Основою його формування є картопля — універсальна, тобто одночасно продовольча, кормова й технічна, а також високорентабельна культура, посіви і валові збори якої за останні два десятиліття були стабільними і становили в 2007 р. 1453 тис. га. Валовий збір цієї культури в 2007 р. склав 19,1 млн т (одне з провідних місць у світі), а середня врожайність сягала майже 131 ц з га. Картоплю вирощують в усіх регіонах України, але найсприятливіші передумови мають регіони Полісся та Лісостепу. Виділяють три зони картоплепродуктивного комплексу. До основної зони належать: Чернігівська, Львівська, Хмельницька, Київська, Вінницька, Харківська, Житомирська та Рівненська області, в кожній з яких виробляється від 1 до 1,6 млн т картоплі. Картопля — одна з базових продовольчих і кормових культур для розвитку свинарства, а також сировина для виробництва спирту і крохмалю.

У регіонах вирощування картоплі концентруються підприємства крохмале-патокової та спиртової промисловості. Розміщуються такі заводи і цехи переважно в невеликих містах і навіть селах. Найбільше цих підприємств зосереджено в Житомирській та Чернігівській областях. Саме тут виробляється основна частка крохмалю з картоплі.

Плодоовочеконсервний комплекс — це система взаємопов'язаних спеціалізованих галузей і виробництв, які здійснюють виробництво овочів і фруктів, їх транспортування, переробку та реалізацію. Його провідна галузь — овочівництво, яке здійснює вирощування овочевих культур і разом із садівництвом формує плодоовочеконсервний комплекс. Під посівами овочевих культур відкритого типу нині зайнято 451 тис. га, а виробництво овочів становило в 2007 р. 6,8 млн т при середній урожайності 152 ц з га. Вирощування овочів у відкритому ґрунті досить поширене, однак найбільші посіви зосереджені в областях Лісостепової і Степової зон та довкола великих міст. Серед областей найбільші площі під овочами мають Херсонська, Донецька, Дніпропетровська, Хар-

ківська, Київська, Львівська, Полтавська, Волинська, Одеська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим, де реалізується майже три чверті загальнодержавного виробництва овочів. В деяких великих містах і, в першу чергу, обласних центрах названих та інших регіонів діють плодоовочеконсервні комбінати.

Садівництво представлене виробництвом плодів і ягід, яке зменшилося порівняно з 1990 р. майже в 2 рази і становило в 2007 р. 1,5 млн т. Найбільші валові збори плодів та ягід зосереджені на Поділлі (25,4 % загальнодержавного виробництва), в Придніпров'ї (16,1 %), а також у Донецькій (6,3 %), Харківській (5,0 %), Закарпатській (4,4 %), Полтавській (4,0 %) областях та в Криму (3,7 %).

Виноградарсько-виноробний комплекс як система включає всі підприємства й організації, які здійснюють виробництво винограду, його транспортування та виготовлення соків, вин, коньяків. Основою його формування є виноградарство, яке здійснює вирощування десертних, винних та коньячних сортів винограду.

Виноград — це теплолюбива культура, що, крім тепла, потребує багато сонячної радіації для нагромадження цукру. Внаслідок цього переважні посадки винограду зосереджені в Причорноморському регіоні та в Закарпатті. В 2007 р. виробництво винограду становило 359,7 тис. т. Найбільшими виробниками винограду були Одеська область (39,6 % загальнодержавного виробництва), АР Крим (33,0 %), Миколаївська (7,5 %), Закарпатська (5,9 %) та Херсонська (5,5 %) області. Невеликі валові збори винограду мають також Дніпропетровська, Донецька та Кіровоградська області. При цьому винний і деякі десертні сорти винограду можна вирощувати фактично в усіх областях України. Кінцева продукція комплексу — виноград, виноградний сік, вина, шампанське і коньяк. Первинна переробка винограду, виробництво соків, вин, коньячного спирту, а з нього коньяку зосереджені в регіонах вирощування винограду. Останнім часом обсяги виробництва даної продукції зростали й досягли в 2007 р.: вина виноградні — 19,5 млн дкл, вино «Шампанське» — 5,4 млн дкл та коньяк — 3,6 млн дкл. Ринок визначає пропозицію, тобто зростання обсягів виробництва кінцевої продукції комплексу. Тому у великих містах України, з орієнтацією на споживачів, розміщуються заводи шампанських вин (Київ, Одеса, Донецьк, Артемівськ).

Важливою галуззю сільського господарства України є *тваринництво*, основне завдання якого полягає у розведенні сільськогосподарських тварин з метою виробництва тваринницької про-

дукції для забезпечення населення продуктами харчування, а харчової та легкої промисловості — сировиною. Основними галузями продуктивного тваринництва в Україні є скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, конярство і козівництво.

Визначальну роль у розвитку тваринництва та його спеціалізації відіграє кормова база. Потенційно Україна може мати досить потужну кормову базу, використовуючи кормове зерно та комбікорми, кукурудзу на силос, сіно й сінаж, жом і гичку цукрових буряків, кормові культури, картоплю та природні пасовища, відходи харчової промисловості й громадського харчування. В останні роки виробництво кормів через різні причини значно скоротилося — від 103,6 млн т у 1990 р. до 36 млн т у 2007 р. Однак витрати кормів у розрахунку на одну умовну голову майже не змінилися (відповідно 32,5 і 31,9 ц), що пов'язано з різким зменшенням поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ), свиней, овець, птиці та ін.

В 1990 р. в Україні налічувалося 24,6 млн голів великої рогатої худоби, в тому числі 8,4 млн. голів корів, 19,4 млн голів свиней, 7,9 млн голів овець, 2461 млн голів птиці. Основна частка сільськогосподарських тварин у цей період була сконцентрована в сільськогосподарських підприємствах, зокрема птиці — більше половини, свиней і овець — близько трьох четвертих, а ВРХ — 86 %. Решта сільськогосподарських тварин була зосереджена в господарствах населення. Виробництво м'яса в цей період становило майже 4 млн т, молока — 24,5 млн т, яєць — 16 млрд шт., вовни — 29,8 млн т.

Перерозподіл тварин між різними формами власності та розбалансованість кормової бази, особливо скорочення виробництва жому, комбікормів та кукурудзи на силос призвели до зниження поголів'я сільськогосподарських тварин і різкого зменшення виробництва тваринницької продукції.

В 2007 р. в Україні вже налічувалося ВРХ 5,5 млн голів, у тому числі: корів — 3 млн, свиней — 7 млн, овець — 1 млн, птиці — 1,6 млн голів. Тобто, поголів'я сільськогосподарських тварин у цей період від загальної кількості у 1990 р. становило: ВРХ — 22,3 %, у тому числі корів — 37, свиней — 36,1, овець — 13,1, птиці — 68,8 %. Різко скоротилися обсяги виробництва тваринницької продукції. Так, виробництво м'яса дорівнювало лише 1,9 млн т, молока — 12,3 млн т, яєць — 14 млрд шт., вовни — 3,4 тис. т, що значно менше, ніж у 1990 р. Пропозиція вітчизняної продукції тваринництва (м'яса, молочних продуктів, яєць, як і продовольчих товарів рослинницького походження) на внутріш-

ньому ринку значно знизилася, що спричинило неконтрольоване зростання цін на продовольчі товари.

В 2007 р. внаслідок реформ відбувся перерозподіл сільськогосподарських тварин між різними формами власності, що вплинуло на ефективність виробництва в тваринництві. Провідне місце в зосередженні сільськогосподарських тварин зайняли дрібнотоварні господарства населення, де у 2007 р. було сконцентровано: ВРХ — 65 %, у тому числі корів — 78, свиней — 59, овець — 7,1 та птиці — 53 %. Питома вага фермерських господарств у концентрації поголів'я сільськогосподарських тварин була незначною: ВРХ — 2,0 %, корів — 1,2; свиней — 3,5, овець — 5,2, птиці — 0,9 %. Решта сільськогосподарських тварин (від 22 % корів до 47 % птиці) знаходилася в сільськогосподарських підприємствах.

Провідною галуззю тваринництва в Україні є скотарство, яке розвинуто в усіх природно-економічних зонах України і включає вирощування корів для виробництва молока й бичків — для виробництва м'яса. У Поліссі і Лісостепу переважає молочно-м'ясна та м'ясо-молочна спеціалізація, в Степовій зоні — м'ясний і м'ясо-молочний напрями. У приміських АПК, що сформувалися навколо великих міст (Києва, Донецька, Дніпропетровська та інших великих обласних центрів), а також у рекреаційних регіонах для задоволення потреб міського населення в цільномолочній продукції поширена молочна спеціалізація скотарства, де в структурі ВРХ переважають корови (до 65 % усього поголів'я).

Найбільше поголів'я ВРХ сконцентровано у Вінницькій (7,0 % від загальнодержавного поголів'я), Хмельницькій (5,9 %), Львівській (5,8 %), Полтавській (5,4 %), Чернігівській (5,4 %), Житомирській (5,2 %). В цих же областях зосереджено й основне поголів'я корів.

За останні роки значно зросли середні річні надої молока від однієї корови, які досягли 3665 (у 1990 р. — 2863), що дозволило, незважаючи на значне скорочення поголів'я корів, довести виробництво молока до 12,2 млн т у 2007 р. При цьому в деяких областях — Київській, Луганській, Черкаській, Полтавській, Донецькій та Кіровоградській даний показник перевищує 4 тис. л від однієї корови.

Найбільші обсяги виробництва молока (понад 800 тис. т за рік) мають Вінницька та Львівська області, а також Полтавська, Житомирська, Хмельницька (більше 640 тис. т у кожній), Волинська, Чернігівська і Черкаська (більше 550 тис. т у кожній). Молоко як продукт, що швидко псується, потребує негайної перероб-

ки. Молокозаводи є фактично повсюди. При цьому на околицях великих міст, як наприклад, у м. Вишневому біля Києва, вони спеціалізуються на виробництві пастеризованого і пряженого молока, сметани, сиру, кефіру, мороженого, тобто продукції, яка не є досить транспортабельною і споживається на місцевому ринку, в даному випадку в Києві. Молокозаводи, розміщені в регіонах, де є сировина та відсутній достатньо потужний споживач, спеціалізуються на виробництві тваринного масла і твердого сиру, консервованого і порошкового молока — продукції, що потребує багато молока та успішно транспортується на далеку відстань.

Свинарство — друга за значенням і кількістю продуктивної худоби галузь тваринництва. В своєму розміщенні воно орієнтується, перш за все, на кормову базу, яка є в усіх природно-економічних зонах: картоплю, цукрові буряки і комбікорми, відходи харчової промисловості й громадського харчування. Найбільша концентрація поголів'я свиней спостерігається у Поліссі і Лісостепу, особливо в Київській, Черкаській, Дніпропетровській, Вінницькій, Рівненській та Хмельницькій областях. У Поліській і Лісостеповій зонах галузь має м'ясо-сальний напрям, у Степовій — сальний. У приміських АПК переважає м'ясний напрям.

Серед галузей продуктивного тваринництва вирізняється *птахівництво*. Визначальним чинником його розміщення є орієнтація на споживача. Тому найвища концентрація поголів'я птиці спостерігається в приміських АПК. Тут зосереджуються великі птахофабрики для прискореного виробництва м'яса та яєць. Висока концентрація птахівництва спостерігається також у Лісостепу і Степу, де воно орієнтується на виробництво зерна (концентрованих кормів). В Україні налічується близько 170 млн голів птиці, майже 90 % з яких становлять кури. Найвища концентрація птиці — в Київській, Дніпропетровській, Черкаській, Донецькій, Львівській та Вінницькій областях і в АР Крим.

Вівчарство має допоміжне значення, за винятком спеціалізованих господарств та господарств у гірських місцевостях Карпат. Поголів'я овець та кіз за останні роки скорочувалося найвищими темпами і становило в 2007 р. 1,68 млн голів. Найбільша концентрація поголів'я овець та кіз — у степових та передгірських районах, зокрема в АР Крим, а також в Одеській, Херсонській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій і Закарпатській областях. У Степу вівчарство має вовняний напрям, у Лісостепу та Поліссі — м'ясо-вовняний, Карпатах — смушковий.

Конярство. За останні роки у зв'язку зі зростанням попиту в дрібнотоварних селянських господарствах використання коней

як тягової сили починає відроджуватися. На спеціальних конезаводах розводять племінних коней. Частина коней вирощується для виробництва м'яса, обсяги якого не перевищують 14 тис. т.

Товарною галуззю тваринництва в багатьох регіонах України є *кролівництво*, яке розвинуто переважно в підсобних господарствах і дає щорічно близько 13 тис. т цінного дієтичного м'яса.

В Україні сформувався *м'ясо-продуктовий комплекс*, який включає виробництво м'яса та його промислову переробку на м'ясокомбінатах. До 2005 р. провідне місце в Україні за виробництвом м'яса займала яловичина і телятина. Останнім часом провідними позиції за виробництвом м'яса стали птахівництво та свинарство. Зокрема, в 2007 р. було вироблено 689 тис. т м'яса птиці, 635 тис. т свинини та 546 тис. т яловичини і телятини.

Найбільші обсяги виробництва м'яса мали Київська (222 тис. т), Дніпропетровська (159 тис. т), Черкаська (157 тис. т), Львівська (99 тис. т) області та АР Крим (136 тис. т). В інших областях виробництво м'яса складає менше 100 тис. т.

Основними переробними підприємствами є м'ясокомбінати, які розміщуються як на околицях великих міст, де вони спеціалізуються на виробництві сирого м'яса та варених ковбас, тобто продукції, що потребує негайної реалізації, так і в регіонах розвинутого тваринництва м'ясного напрямку зі спеціалізацією на виробництві копченостей та м'ясних консервів, продукції, яка може зберігатись і транспортуватись на значну відстань. М'ясокомбінати розміщуються в усіх регіонах країни, переважно в обласних центрах та в інших великих і навіть деяких середніх містах.

Провідні позиції за виробництвом м'яса займають Київська, Дніпропетровська, Черкаська, Донецька, Львівська, Волинська, Вінницька області та АР Крим. За виробництвом ковбасних виробів, як правило, виділяються регіони з високою часткою міського населення (Дніпропетровська, Донецька, Київська, Харківська і Полтавська області).

Одним з важливих аспектів управління АПК є його територіальна структура. Залежно від масштабу зайнятої території та складності її структури виділяється декілька елементів територіальної структури АПК України: пункт, центральний вузол, район, зона. Залежно від складу взаємозв'язаних підприємств ці вузли, райони та зони можуть бути або спеціалізованими або інтегральними. У першому випадку виділяються лише сільськогосподарські, промислові й інфраструктурні підприємства одного профілю, одного спеціалізованого АПК: цукробурякового, зерно-промислового, молоко-промислового, м'ясо-промислового, олійно-жиро-

вого тощо. У другому випадку в інтегральний агропромисловий вузол, район, зону об'єднують усі підприємства території, пов'язані з вирощуванням, зберіганням, транспортуванням, переробкою та збутом сільськогосподарської продукції. Внаслідок цього виділяють регіональні АПК областей, адміністративних і економічних районів або в межах основних природних зон (Поліська, Лісостепова і Степова агропромислова зони).

Незважаючи на суттєві конкурентні переваги України в системі територіального поділу праці, зумовлені потужним природно-ресурсним потенціалом та особливо наявністю найбільш родючих чорноземних ґрунтів, вигідним економіко-географічним розташуванням щодо ринків збуту, багатовіковими землеробськими традиціями населення, АПК України не досяг поки що рівня, який мають розвинуті країни світу. Сільське господарство залишається малоефективним, з відсталими технологіями, переважанням ґрунтовиснажуючої системи землеробства й екстенсивним використанням земельних угідь.

Не вирішена проблема кількості та якості продуктів харчування, доступності їх переважній більшості громадян, не сформовані міжрегіональні продовольчі ринки, ускладнено забезпечення населення регіонів України продовольством. Недостатньо реалізується експортний потенціал АПК через те, що значна частина продовольчої продукції має низький рівень конкурентоспроможності на зовнішніх ринках.

Вказані проблеми АПК потребують уже сьогодні рішучих дій від держави, спрямованих на створення високоефективних форм територіальної організації аграрного сектора, поліпшення системи технологій землеробства та меліорації земель, вирішення проблем удосконалення виробничих відносин, розвитку різних форм власності, а також здійснення програм розміщення переробних підприємств АПК, збалансування всіх його ланок, у тому числі потужності переробних підприємств і їх сировинних зон.

Не менш важливим завданням є створення загальнодержавної програми розвитку сільськогосподарського машинобудування, тракторобудування та розвиток науково-дослідної бази АПК, впровадження її розробок у виробничий процес, а також розвиток виробничої і соціальної інфраструктури АПК, особливо в депресивних регіонах.

Необхідно здійснити ефективні заходи щодо охорони земель, впровадження ґрунтозахисних систем землеробства.

Радикальне вирішення проблем забезпечення населення України основними видами продовольства, зменшення їхніх цін потре-

бують значного збільшення обсягів їх виробництва на основі фінансової і матеріальної підтримки вітчизняного товаровиробника.

Екстенсивний шлях розвитку сільського господарства фактично вичерпався. Необхідним є широкомасштабне використання сучасних ресурсо- й енергозберігаючих технологій, докорінної модернізації засобів механізації та автоматизації всіх процесів у АПК — від виробництва до переробки і реалізації сільськогосподарської продукції.

6.2.7. Транспортний комплекс

Транспорт — одна з найважливіших галузей матеріального виробництва, яка забезпечує виробничі та невиробничі потреби господарства й населення в усіх видах перевезень.

Транспорт — одна з найголовніших сфер матеріального виробництва України, яка значною мірою визначає рівень та структуру економіки країни, особливості розміщення населення і виробництва. Він є найважливішою ланкою, яка зв'язує всі галузі господарського комплексу в єдине ціле. Транспорт здійснює зв'язок між виробництвом та споживанням, між промисловістю і сільським господарством, між видобувними та обробними галузями промисловості, забезпечує економічні зв'язки між окремими країнами. Кожний процес виробництва закінчується транспортуванням його продукції до споживача. Транспортна система — необхідна умова участі України в міжнародному поділі праці.

Транспорт класифікують так:

- за сферами використання — загального користування, відомчого (внутрішньовиробничий, внутрішньопортовий), особистого користування;
- за видами перевезень — пасажирський, вантажний;
- за видами транспортних засобів — залізничний, морський, річковий, автомобільний, авіаційний, електронний (лінії електропередач), а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен.

В Україні одержали широкий розвиток усі види транспорту: залізничний, автомобільний, водний (морський і річковий), трубопровідний (нафто- і газопровідний) та повітряний. Усі види транспорту об'єднані в єдину транспортну систему країни. Єдина транспортна система (ЄТС) є сукупністю шляхів сполучення, транспортних засобів, технічних пристроїв і механізмів, засобів керування та зв'язку, обладнання для всіх видів транспорту,

об'єднаних системою технологічних, технічних, інформаційних, правових та економічних відносин, що забезпечують задоволення потреб господарства у перевезеннях вантажів і пасажирів.

Як галузь виробничої інфраструктури транспорт має риси, притаманні всім галузям господарства. Але від інших галузей матеріального виробництва він відрізняється низкою особливостей. До найважливіших з них відносяться:

- специфіка його продукції — це переміщення вантажів та пасажирів; транспортні процеси не можна зберігати нагромаджувати;
- транспорт, як галузь матеріального виробництва, самостійно не створює нових матеріальних цінностей, але бере участь у процесі виробництва та значно здорожує продукцію, що перевозиться; всі транспортні витрати входять у вартість продукції, яка виробляється промисловістю, сільським господарством та іншими галузями. Так, у вартості залізної руди транспортні витрати перевищують 50 %, у цементній промисловості — третину, в промисловості будівельних матеріалів — від 20 до 40 %;
- динамічність його засобів; у транспортному комплексі основна частина засобів виробництва — рухомий склад, який виконує свою роботу, пересуваючись з пункту відправлення вантажів у пункт призначення;
- робота транспорту вимірюється двома показниками: обсягом перевезень і вантажо- (пасажиро) обігом. Обсяг перевезень — це кількість перевезених вантажів та пасажирів (тонн, осіб); вантажообіг або пасажирообіг — це добуток кількості вантажів або пасажирів, перевезених за відповідний період (місяць, рік), і відстані, на яку перевозяться вантажі й пасажирів. Виражається в тонно/км або пасажиро/км.

Зазначений комплекс особливостей характерний для транспортної системи в цілому, але кожний окремий вид транспорту має свої особливості.

Залізничний транспорт. Особливостями цього виду транспорту є універсальність, висока пропускна спроможність та регулярність (незалежно від природних умов) перевезень за середньої вантажонапруженості залізниць у 25—27 млн т/км. На окремих напрямках вона досягає 90 млн т/км на рік і більше. Швидкість доставки вантажу в середньому становить 350—380 км/добу.

Будівництво залізниць вимагає великих витрат, причому основна частина їх припадає на постійні пристрої (залізнична колія, станційне господарство, штучні споруди та ін.)

Собівартість пасажирських перевезень вища за вантажні у 2 рази, а питомі капітальні вкладення — у 3 рази більші. Еконо-

мічна ефективність залізниць у багатьох випадках залежить від обсягу перевезень, і тому їх доцільно будувати у разі великих потоків масових вантажів, які вимірюються мільйонами тонн на рік, зі стійкими темпами їх приросту в часі. Залізниці ефективно обслуговують приміські зони великих міст, галузі обробної та видобувної промисловості, успішно здійснюють зв'язки між містами і промисловими центрами країни.

Морський транспорт. Розвиток цього виду транспорту зумовлюється наявністю природних глибоководних шляхів. Основні переваги морського транспорту — це відсутність обмежень у вантажопідйомності транспортного флоту, мала енергомісткість, досить висока середня тривалість навігації (в умовах морів — близько 330 діб). Швидкість доставки вантажів не нижча, ніж на залізницях (350—550 км/добу). Середня собівартість перевезень вантажів морським транспортом нижча, ніж на залізничному транспорті. Вона істотно залежить від виду плавання, виду вантажу та дальності перевезень.

Річковий транспорт має ті самі переваги, що й морський, але із суттєвими обмеженнями: сезонність роботи, необхідність підтримання гарантованих глибин, звивистість судноплавного ходу. Середня тривалість навігації на річках України — близько 200 діб. Швидкість доставки вантажів річковим транспортом у басейнах — не нижча за залізницю (280—300 км/добу). Собівартість перевезень вантажів у середньому близька до собівартості перевезень залізничним транспортом і має тенденцію до підвищення.

Автомобільний транспорт характеризується високою маневреністю, можливістю прямого постачання вантажів «від дверей до дверей» і відповідно високою швидкістю постачання вантажів (350—400 км/добу). Середня собівартість перевезень вантажів у 10—15 разів вища за залізничну. Під час перевезення вантажів в автотягах якісними дорогами вона знижується в 2—3 рази. Обмежена вантажопідйомність транспортних одиниць, висока енерго- та трудомісткість перевезень, недостатньо висока регулярність перевезень та їх екологічна небезпека — специфічні особливості автомобільного транспорту. Незважаючи на це, автомобіль незамінний у внутрішньоміських і приміських перевезеннях, а також як технологічний вид транспорту на підприємствах промисловості та сільського господарства.

Повітряний транспорт. До переваг цього виду транспорту належить висока швидкість доставки вантажів та пасажирів у

будь-які найвіддаленіші точки суші й Світового океану. Середня швидкість перевезень повітряним транспортом становить близько 800—900 км/год. Недоліками повітряного транспорту є висока енергомісткість, залежність від погодних умов, обмеженість габаритних розмірів та маси вантажів, що перевозяться. Собівартість перевезень вантажів повітряним транспортом надто висока: в 60—70 разів вища, ніж залізничним.

Трубопровідний транспорт включає нафто- і газопроводи, нафтопродуктопроводи та аміакопроводи. Його особливостями є відсутність рухомого складу, а звідси і порожніх пробігів, постійний режим роботи незалежно від стану погоди та кліматичних умов, простота в експлуатації та режимі управління перевезеннями, де транспортування й вантажно-розвантажувальні операції злиті в єдиний процес.

Трубопроводи є спеціалізованим (неуніверсальним) видом транспорту, що також сприятливо позначається на економічних показниках його роботи. Собівартість перекачування нафти та нафтопродуктів трубопроводами у 2—3 рази нижча за собівартість відповідних залізничних перевезень.

Значне місце в транспортній системі України займає транспортна мережа, яка являє собою сукупність усіх шляхів сполучення, що зв'язують населені пункти окремого регіону чи країни. У техніко-економічному плані вона є одним з найважливіших елементів кожного виду транспорту, що характеризують рівень потенційної транспортної забезпеченості держави або її окремої території. Густота мережі, її конфігурація та пропускна спроможність окремих напрямів визначають певною мірою обсяг транспортної роботи. Формування транспортної мережі, її видова структура, густота шляхів сполучення як у цілому, так і в окремих видах транспорту, розташування основних магістралей визначаються галузевою структурою господарства, його виробничою спеціалізацією, територіальною організацією, густотою населених пунктів, особливостями історичного розвитку, природними умовами, а також економіко-географічним положенням країни або її регіонів.

Україна має надзвичайно сприятливі передумови для формування і розміщення транспортної мережі. Зокрема, галузева структура господарства та його територіальна організація, рівнинний рельєф, вигідне економіко-географічне положення визначили розвиток і розміщення залізничного, автомобільного, трубопровідного транспорту. До транспортної мережі належать залізничні колії, автомобільні дороги, внутрішні водні шляхи, повітряні лі-

нії, трубопроводи, тролейбусні, трамвайні та колії метрополітену. Довжину шляхів сполучення в Україні наведено в табл. 6.7.

Таблиця 6.7

ДОВЖИНА ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ

	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування, тис. км	22,8	22,3	22,0	21,9	21,9
Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування, тис. км	4,0	2,4	2,2	2,2	2,2
Довжина автомобільних доріг загального користування, тис. км	167,8	169,5	169,3	169,1	169,4
У тому числі з твердим покриттям	157,2	163,8	165,0	165,2	165,6
Експлуатаційна довжина тролейбусних ліній загального користування (в одноколіїному обчисленні), тис. км	4,0	4,3	4,4	4,4	4,5
Експлуатаційна довжина трамвайних колій загального користування (в одноколіїному обчисленні), тис. км	2,1	2,1	2,1	2,0	2,0
Експлуатаційна довжина метрополітенних колій загального користування (в одноколіїному обчисленні), км	62,4	91,7	101,5	101,5	101,5

Залізнична мережа України включає шість залізниць: Львівську, Південно-Західну, Донецьку, Одеську, Придніпровську, Південну. Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування становить 21,9 тис. км, з них електрифіковано 9,7 тис. км (44 % від загальної довжини). Найбільшою експлуатаційною довжиною залізничних колій загального користування відрізняються Донецька область (7,3 %), Дніпропетровська (7 %), Харківська (6,8 %). Найменша довжина колій — у Чернівецькій області, яка становить 1,9 % від загальної довжини колій.

Середня густота залізничної мережі в Україні становить 36 км/тис. км² території. Її найвищі показники мають промислово розвинуті області: Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Харківська та Запорізька, а також Львівська, Закарпатська, Чернівецька і Вінницька області, де висока щільність залізниць зумовлена, насамперед, їх вигідним прикордонним положенням, а також галузевою структурою господарства. Тут щільність залізниць коливається від 41 до 61 км/тис. км² території.

Довжина автошляхів загального користування становила у 2007 р. 169,4 тис. км, у тому числі з твердим покриттям — 165,6 тис. км. Серед останніх 8 % займають шляхи державного значення та 92 % — місцевого значення. Довжина автомобільних шляхів загального користування з цементно-бетонним та асфальто-бетонним покриттям становить 37 % від загальної довжини шляхів з твердим покриттям, а з чорним гравійним і чорним шосе — 43 %. Найбільша кількість шляхів з твердим покриттям — у Дніпропетровській та Харківській областях, найменша — в Чернівецькій. Середня густота шляхів з твердим покриттям по Україні складає 274 км/тис. км². Найвищими відповідними показниками відрізняються західні області України — близько 300 км/тис. км² і більше.

У сільській місцевості важливе значення мають автошляхи місцевого та внутрішньогосподарського підпорядкування. Загальна довжина шляхів з твердим покриттям місцевого значення становить 15,8 тис. км. Майже 30 % автошляхів місцевого підпорядкування не мають твердого покриття і в період несприятливих погодних умов стають непридатними для використання. Внаслідок цього господарський комплекс України, зокрема галузі АПК несуть великі матеріальні збитки.

Для досягнення забезпеченості України автошляхами на рівні європейських країн необхідно побудувати й модернізувати майже 200 тис. км автошляхів, у тому числі 60 % — у сільській місцевості. У міждержавних зв'язках потрібне будівництво автомагістралей світового рівня з бетонним або асфальто-бетонним покриттям і багаторядним рухом.

Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів загального користування становить 2,2 тис. км. Густота експлуатаційної довжини річкових судноплавних шляхів — 4 км на 1000 км² території. Протяжність річкових судноплавних шляхів з гарантованими глибинами — 1,0 тис. км, з освітлювальними та світло-відбиваючими знаками — 0,5 тис. км.

Довжина магістральних трубопроводів загального користування становить 43,2 тис. км, з яких 35 тис. км — газопроводи.

Оцінка роботи транспорту залежить від обсягів перевезених вантажів та кількості пасажирів, а також середньої дальності перевезень. Нині середня відстань перевезень однієї тонни вантажу становить: на залізничному транспорті — 484 км, автомобільному — 21, трубопроводному — 852, морському — 1363, на річковому — 706, повітряному — 2403 км.

З 1990 по 2007 р. обсяги перевезення вантажів в Україні різко скоротилися: з 6,3 млрд т до 2 млрд т, тобто більше ніж у 3 рази. Це зумовлено зменшенням виробництва промислової і сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральних ресурсів, а також скороченням міждержавних економічних зв'язків. Зниження перевезень відбулися на всіх видах транспорту, але найбільше — на водному, зокрема на річковому — майже в 4,4 разу, а на морському, який відіграє надзвичайно важливу роль у зв'язках з країнами Америки, Африки, Середземномор'я, Південної і Східної Азії, — майже в 6 разів. Максимальні скорочення абсолютних обсягів перевезень вантажів відбулися на автомобільному (з 4,9 млрд до 1,3 млрд т) та залізничному (з 947 млн до 514 млн т) транспорті.

Основні показники роботи транспорту наведені в табл. 6.8.

Таблиця 6.8

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РОБОТИ ТРАНСПОРТУ В 2007 р.

Вид транспорту	Перевезення вантажів		Вантажообіг		Відправлення пасажирів		Пасажирообіг	
	млн т	%	млрд тис. км	%	млн чол.	%	млрд пас. км	%
Залізничний	514	25,8	262,5	51,5	447	9,6	53,1	44,7
Автомобільний	1255	63,1	46,6	9,1	4173	90,0	56,1	47,3
Річковий	15	1,0	5,7	1,1	2	0,1	0,1	0,1
Морський	9	0,3	12,9	2,5	8	0,2	0,1	0,1
Авіаційний	0,1	0,0	0,4	0,1	5	0,1	9,3	7,8
Трубопровідний	196	9,8	182,1	35,7	—	—	—	—
Усього	1990	100,0	510,2	100,0	4635	100,0	118,7	100,0

У 2007 р. найбільший обсяг перевезень припадав на автомобільний (63,1 %), залізничний (25,8 %) і трубопровідний (9,8 %) транспорт. У вантажообігу провідну роль відігравали залізничний (51,5 %) і трубопровідний (35,7 %) види транспорту.

Транспорт також є важливим для перевезення пасажирів у середині міст, регіонів та для міжміських, міжрегіональних і міждержавних зв'язків. За 1990—2007 рр. кількість перевезених пасажирів в Україні скоротилася в 1,8 разу. Це пояснюється зменшенням як абсолютних показників чисельності населення держави, так і його мобільності, особливо в приміській зоні великих міст, в міжміському сполученні та в міждержавних зв'язках.

Найбільші скорочення спостерігалися в річковому (в 10 разів), а також у морському і авіаційному (більш ніж у 3 рази) транспорті. Суттєво знизився (у 2 рази) автомобільний транспорт.

В пасажирообігу, незважаючи на значно більшу середню дальність перевезень пасажирів залізничним транспортом, порівняно з автомобільним (119 км проти 13 км), провідне місце займає автомобільний транспорт (47,3 %), залізничний — на другому місці (44,7 %), на авіаційний припадає 7,9 %.

На розвиток і розміщення всіх видів транспорту України вплинула як галузева структура господарства та його територіальна організація, так і вигідне економіко-географічне положення країни. При цьому останнє істотно вплинуло на проходження транзитних магістралей, трубопроводів, формування транспортних вузлів змішаного типу. Рівнинний рельєф сприяє розміщенню шляхів сполучення. Вихід до узбережжя Чорного й Азовського морів, наявність зручних бухт на їх узбережжі вплинули на будівництво морських портів і розвиток морського транспорту. Наявність судноплавних річок (Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг та ін.) сприяла розвитку річкового транспорту.

У процесі виробництва продукції та обміну нею між окремими державами, регіонами, містами складаються транспортно-економічні зв'язки, які проявляються у вантажопотоках. Транспортно-економічні зв'язки розрізняють за видами транспорту, вантажами, розмірами територій. Вони можуть бути міжнародними, міжрегіональними та внутрішніми.

Безпосередньо з транспортом пов'язані зовнішня і внутрішня торгівля. Обсяг вантажообігу із закордонними країнами залежить від економічних відносин з цими країнами. У внутрішній торгівлі такий вантажообіг залежить від багатьох чинників: територіальної організації торгівлі та особливостей товарних ресурсів, розмірів і складу товарообігу, концентрації населення як споживача роздрібного товару та ін.

Великий вплив на формування транспортно-економічних зв'язків мають галузі спеціалізації районів України. Так, спеціалізація Донецького і Придніпровського економічних районів на паливній, металургійній промисловості, важкому машинобудуванні зумовлює той факт, що в структурі вантажопотоків цих районів переважають вугілля, руди чорних металів, машини. Транспортна система повинна забезпечувати тут перевезення великих обсягів вантажів. Провідна роль у ній належить залізничному транспорту.

Східний, Причорноморський, Подільський і Карпатський економічні райони спеціалізуються на машинобудуванні та метало-

обробці, що також зумовило розвиток, насамперед, залізничного транспорту. За відсутності в цих районах місцевої сировинної бази для машинобудування в них направляються потоки чорних металів, а в зворотному напрямі — готова продукція машинобудування. У зв'язку з тим, що до галузей спеціалізації даних районів належать також галузі харчової та легкої промисловості, які переробляють сільськогосподарську сировину, в їх транспортній системі велике місце займає й автомобільний транспорт.

У формуванні транспортної системи України важлива роль належить нафтовидобувній та нафтопереробній промисловості. Виникла потреба в розвитку мережі трубопроводів для перегонки сирої нафти і нафтопродуктів, а також розвитку залізничного транспорту для її транспортування.

Роль агропромислового комплексу, і перш за все сільського господарства, у формуванні транспортної системи визначається рівнем розвитку та спеціалізацією сільськогосподарського виробництва. Для районів з високорозвинутим сільським господарством є необхідною висока забезпеченість, насамперед, автомобільними шляхами і автотранспортом. Вона пов'язана з тим, що низька транспортабельність більшості видів сільськогосподарської продукції вимагає мінімальної кількості навантажувально-розвантажувальних операцій та високої маневреності транспорту. Це зумовлює необхідність розвитку автомобільного транспорту й мережі шляхів в областях з високим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. До таких областей належать Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Полтавська, Київська та Кіровоградська. Транспортно-економічні зв'язки у перевезенні більшості видів сільськогосподарської продукції мають внутрішньодержавний, а також внутрішньообласний характер. Головні потоки хлібних вантажів забезпечують зі Степових та Лісостепових районів України в Білорусь, країни Прибалтики, Росію, а також у Чорноморські порти України.

Великий вплив на обсяги і структуру перевезень мають зовнішньоекономічні зв'язки України. Набуття Україною статусу незалежної держави привело до змін транспортно-економічних зв'язків. У продуктообміні за багатьма видами вантажомістких товарів Україна переорієнтувалася на європейські країни.

Розвиток туризму, а також ділових зв'язків населення України значно збільшили обсяг пасажиропотоків у західному напрямі. Розширення зв'язків України з європейськими країнами спричинило необхідність проведення комплексу заходів щодо інтеграції транспортної системи України до загальноєвропейської системи.

На розвиток транспортної системи та формування транзитних вантажопотоків через територію України великий вплив може здійснити створення мережі міжнародних транспортних коридорів. Міжнародний транспортний коридор передбачає використання залізничного, автомобільного та водного видів транспорту. Ці шляхи сполучення не тільки виконують роль головної з'єднувальної ланки між багатьма державами світу, але й є альтернативою всієї транспортної мережі України, зокрема для перевізників, які працюють на внутрішньодержавних маршрутах.

Пріоритетними напрямками розвитку транспортного комплексу України є:

- затвердження ролі України як транзитної держави;
- розвиток мережі міжнародних транспортних коридорів;
- інтеграція транспорту України в міжнародну транспортну систему на основі створення національної нормативної бази галузі, адаптованої до міжнародної;
- забезпечення відновлення рухомого складу, основних фондів галузі з метою досягнення їх конкурентоспроможності на зовнішньому та внутрішньому ринках;
- організація безпеки роботи транспорту;
- введення ресурсозберігаючих та енергозберігаючих технологій, зменшення шкідливого впливу на довкілля;
- вдосконалення державного регулювання, структури управління і реформування галузі;
- залучення інвестицій у розвиток транспортного комплексу України.

6.2.8. Будівельний комплекс України

Будівельний комплекс — це сукупність галузей, виробництв та організацій, що характеризується тісними економічними, організаційними, технічними й технологічними зв'язками в отриманні кінцевого результату — забезпечення виробництва основних фондів господарського комплексу країни. За обсягом продукції та кількістю зайнятих він складає майже десяту частину в економіці країни.

В Україні створений потужний будівельний комплекс, який формує спільно з машинобудуванням основні фонди й виробничі потужності галузей економіки, забезпечує вдосконалення господарських пропорцій, вирівнювання техніко-економічного й соціального рівня розвитку галузей господарства країни та її регіонів,

залучення нових природних ресурсів, охорону й відтворення навколишнього середовища, створення передумов для реалізації на практиці досягнень науково-технічного прогресу. Сукупність галузей зі створення основних фондів формує інвестиційний комплекс.

Будівельний комплекс об'єднує п'ять сфер матеріального виробництва:

- проектно-дослідні організації;
- промисловість будівельних конструкцій і деталей та промисловість будівельних матеріалів;
- будівельну індустрію;
- промисловість будівельного та дорожнього машинобудування;
- матеріально-технічне забезпечення.

Будівельний комплекс як одна з найбільш капіталомістких і диференційованих виробничих систем впливає на темпи, масштаби та особливості розвитку і зосередження виробництва. Тому при розміщенні капітального будівництва враховується наявність будівельних організацій у регіоні. Водночас слабкість будівельної бази стримує промислове, житлове, сільськогосподарське будівництво, яке в нових ринкових умовах потребує великих обсягів будівельно-монтажних робіт, а також використання принципово нових важелів управління, планування та організації всіх ланок капітального будівництва.

Організація процесів регулювання та розвитку інвестиційно-будівельної діяльності вирішується на рівні регіонів з урахуванням загальнодержавних інтересів, а також особливостей і потреб регіонів.

Основне завдання регіонального органу управління при розробці стратегії і тактики розвитку регіону в сучасних умовах — створення режиму найбільшого сприяння процесу формування, розвитку й функціонування регіональних товарних ринків, у тому числі ринку нерухомості, заснованих на врахуванні як господарського права, так і всієї сукупності регіональних особливостей (демографічних, соціальних, економічних і екологічних). Щодо будівництва регіону це може означати: активний вплив на процес створення виробничої та соціальної інфраструктури регіону; формування і жорстке проведення в життя регіональної екологічної політики; регулюючий вплив на економічну політику монополій, які функціонують на території регіону, з метою обмеження всіма доступними засобами їхньої можливості щодо необґрунтованого підвищення цін на виробничі ресурси (енергетичні, водні, послу-

ги залізничного транспорту тощо); формування та проведення активної містобудівної політики в регіоні; створення сприятливих умов для формування регіонального будівельного комплексу, його складу і структури, як технологічної, так і за формами власності на засоби виробництва; активне формування інвестиційної політики на території регіону. Деякі з перелічених заходів мають загальноекономічний характер, проте, щодо будівництва, їх розробка та використання відіграють першочергову роль для регіонів.

Позитивна інвестиційно-будівельна політика регіональних властей створює передумови для залучення інвестицій і забезпечення програм стійкого розвитку регіонів.

Промисловість будівельних матеріалів. Розвитку даної галузі сприяють: постійна потреба у проведенні будівництва в усіх галузях економіки; наявність значних родовищ цементної й цементно-черепичної сировини, будівельного каменю, оздоблювальних матеріалів, а також інших видів нерудних копалин; можливість забезпечення підприємств робочою силою за рахунок місцевого населення; густа мережа залізниць, зручні водні магістралі та інші чинники. Виробництво основної номенклатури продукції галузі наведено в табл. 6.9.

Таблиця 6.9

**ВИРОБНИЦТВО ОСНОВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ПРОДУКЦІЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ**

	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Цемент, млн т	12,2	13,7	15,0
Плити і плитки керамічні, млн м ²	19,8	21,3	27,5
Блоки та цегла з цементу, штучного каменю чи бетону для будівництва, млрд шт. умовної цегли	1,8	2,0	2,2
Цегла керамічна невогнетривка будівельна, млрд. шт. умовної цегли	1,9	2,1	2,3
Елементи конструкцій збірні для будівництва з цементу, бетону або штучного каменю, млн м ³	3,2	3,7	4,6

Цементна промисловість — матеріаломістка галузь. Тому цементні заводи розміщуються в районах видобутку сировини. Сировиною можуть бути мергель, крейда, вапняк, а також шлаки металургійних комбінатів і теплових електростанцій. Найбільші центри цементного виробництва України — Амвросієвка, Крама-

торськ, Єнакієве (Донецька область), Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ (Дніпропетровська область), Здолбунів (Рівненська область), Ямниця (Івано-Франківська область), Кам'янець-Подільський (Хмельницька область), Бахчисарай (АР Крим), Ольшанка (Миколаївська область), Одеса. З виробництвом цементу тісно пов'язаний випуск азбоцементних виробів — шиферу, труб, муфт, що, як правило, організований на діючих цементних заводах.

Підприємства скляної промисловості України випускають будівельне скло в широкому асортименті, серед якого основна частина ваги належить віконному склу. Розміщення виробництва будівельного скла зумовлено наявністю відповідних запасів сировини, зокрема пісків скляних. Майже все виробництво скла зосереджено в Луганській, Донецькій та Львівській областях, причому 85 % його припадає на Луганську область. Нині модернізований і реконструйований Лисичанський склозавод. У результаті реконструкції Костянтинівського заводу «Автоскло» створені окремі підприємства «Кварцит», «Спецтехскло», «Техбудскло», «Житлобудсервіс», що дало можливість здійснити інноваційне оновлення цих підприємств. Крім листового скла, підприємства випускають багато виробів з нього — вітражі, дзеркала, стемаліт.

Промисловість стінових матеріалів. Виробництво стінових матеріалів розміщено в усіх областях України. Особливо великі обсяги його знаходять в Києві та Київській області, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській, Одеській та Львівській областях. Запаси необхідної сировини, особливо цегляно-черепичної, дозволяють функціонувати сотням підприємств понад 100 років. Структура стінових матеріалів є різноманітною і містить як дрібні штучні стінові матеріали (керамічну й силікатну цеглу, стінові блоки з природного каменю, шлакоблоки), так і великорозмірні індустріальні конструкції (стінові панелі зі збірного залізобетону, великі бетонні й силікатні блоки). Мережа підприємств з виробництва керамічної цегли налічує понад 1000 заводів, цехів і виробництв (включаючи сезонні).

Промисловість нерудних будівельних матеріалів. На балансі запасів усіх видів нерудних матеріалів, включаючи облицювальний і пильний камінь, зареєстровано близько 1000 родовищ. Видобуток та переробка цих матеріалів ведеться на 600 досить великих кар'єрах, а всього в Україні існує більше ніж 900 підприємств різних форм власності. Підприємства нерудних будівельних матеріалів випускають щебінь, гравій, бутовий камінь, будівельний пісок.

У загальному обсязі виробництва нерудних матеріалів було-щебенева продукція має найбільшу питому вагу — понад 70 %. Крім щебеню, який широко використовується як заповнювач у бетонах різноманітного призначення, а також для дорожнього покриття і баластування залізничних шляхів, будівельне каміння застосовується для обладнання тротуарів, набережних тощо.

Україна має великі можливості для виробництва високоякісних облицювальних матеріалів у зв'язку з наявністю значних запасів таких порід, як граніти, габро, лабрадорити, мармури, мармурові вапняки, пісковики. Загальна кількість розвіданих родовищ облицювальних каменів досягає в Україні 70. З них близько 40 — гранітів, інші — родовища мармуру та мармурових вапняків. Найбільша кількість родовищ знаходиться у Житомирській області.

Основний видобуток сировини сконцентрований у Головінському, Горбулевському, Сліпчицькому, Слобідському родовищах габро- і габрозитів, Коростишевському родовищі сірих гранітів, Ємельянівському та Корнінському родовищах червоних і червоно-сірих гранітів.

Видобуток будівельних пісків в Україні здійснюється на більш ніж 300 родовищах, причому їх запаси розподілені по території нерівномірно. Більше 50 % запасів зосереджено в межах Донецької, Запорізької, Миколаївської та Харківської областей. Нерівномірність розміщення їх запасів і виробництва по території України створює значний дефіцит в окремих областях. Він може бути компенсований за рахунок збільшення випуску штучного піску з відходів виробництва каменедробильних заводів.

Структурні зміни в промисловості будівельних матеріалів, які повинні відбуватися в перспективі, зумовлені, насамперед, потребами будівництва. Одним з головних напрямів розвитку цементної промисловості є модернізація діючих підприємств. Прогресивні зміни в структурі виробництва стінових матеріалів торкатимуться переважно великорозмірних стінових конструкцій, зокрема залізобетонних панелей, частка яких у загальному обсязі стінових матеріалів зменшиться за рахунок збільшення масштабів монолітного домобудування.

Удосконалення структури виробництва дрібноштучних стінових матеріалів здійснюватиметься шляхом підвищення питомої ваги ефективних видів цегли й керамічних каменів.

У промисловості нерудних будівельних матеріалів передбачається подальше підвищення технічного рівня їх видобутку й пе-

реробки за рахунок використання електрогідравлічного ефекту та лазерної техніки. Одним з напрямів розвитку галузі є збільшення випуску декоративно-облицювальних виробів з природного каменю.

Капітальне будівництво. Будівництво є галуззю господарства, яка характеризується тривалим виробничим циклом, нерухомими, територіально закріпленими об'єктами, що зводяться (промилові споруди, жилі будинки, електростанції, трубопроводи тощо), а також високою залежністю виробництва від географічних умов. У процесі спеціалізації відокремлювалися види будівництва — промислове, житлове, комунальне, сільськогосподарське, водогосподарське, транспортне, індивідуальне й ін.

Будівництво як галузь господарства може бути представлено двома підгалуззями матеріального виробництва: системою проектно-дослідних організацій та будівельною індустрією, яка, в свою чергу, є виробничою основою будівництва і включає сукупність постійно діючих будівельно-монтажних і спеціалізованих організацій. Останні містять у своєму складі виробничі підприємства, підсобні, допоміжні та обслуговуючі господарства, що здійснюють будівельно-монтажні й спеціальні роботи зі зведення об'єктів.

Під час розміщення об'єктів капітального будівництва ще на допроектній стадії враховується наявність будівельних організацій. Найважливішими чинниками, які враховуються під час вибору районів і пунктів будівництва, є трудовий, сировинний, паливно-енергетичний, водний. Значний вплив на будівництво мають кліматичні особливості різних регіонів, насамперед на сезонність відкритих робіт.

Ринкова економіка внесла принципові зміни до системи оцінювальних критеріїв кінцевої продукції будівництва. Це стосується не тільки функціонального аспекта справи, але й естетичного. В радянський період із системи критеріальних оцінок будівельної продукції естетичний аспект практично повністю виключався, що призвело до абсолютної невиразності матеріально-речового середовища міст та поселень. Естетичні критерії збереглися лише стосовно незначної кількості будівель і споруд громадянського призначення. У ринковій економіці відродження естетичної складової, як і підвищення вимог до функціональних і технологічних якостей проекту, позначається на організації всієї проектно-будівельної справи в країні. Нині відбувається інтенсивне перетворення системи проектних організацій. У першу чергу, це торкається організацій, що спеціалізуються на цивільному проектуванні. З виник-

ненням приватних архітектурних та проектних організацій інститут будівельного проектування неминуче стає повноправним учасником ринку будівельної продукції, хоч сама діяльність щодо проектування будівельних об'єктів аж ніяк не прив'язана до географічних координат. Рівень сучасного розвитку будівельної галузі показаний у табл. 6.10.

Таблиця 6.10

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ БУДІВНИЦТВА

	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Обсяг реалізованої будівельної продукції (у фактичних цінах), млн грн	51482,0	71913,8	107174,9
Основні засоби будівництва (у фактичних цінах, на кінець року), млн грн	24682	29278	35845
Середньорічна кількість найманих працівників у будівництві, тис. чол.	657,9	667,9	679,2

Слід підкреслити, що індекси виконання будівельних робіт у 2007 р. порівняно з 1990 р. (100 %) у більшості регіонів складають від 10 до 20 % і лише в Києві досягають 67,5 %.

Капітальне будівництво здійснюється в Україні підприємствами й організаціями, які входять переважно до складу корпорацій «Укрбуд», «Укрмонтажспецбуд» та «Укراгропромбуд». Першу з них можна вважати основною ланкою вітчизняного будівельного комплексу.

Найбільш вагомі зрушення відбулися у справі освоєння новітніх технологій. Наприклад, на будівельних майданчиках Києва домінує монолітно-каркасна система зведення жилих будинків, яка активно витісняє застарілі серії. Таке будівництво здійснюється також у Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

У будівництві працює великий парк спеціальних машин і механізмів — екскаватори одноковшові та багатоковшові, бульдозери, скрепери, крани баштові, гусеничні, пневмоколесні, крани автомобільні та ін. Сьогодні посідає складна проблема — оновлення цього парку, який за останні десять років практично зносився.

Практика показала, що формування матеріально-технічної бази будівництва здійснювалося на території України без належно-

го врахування її регіонального розвитку. У результаті було створено велику кількість, переважно дрібних підприємств з низькими техніко-економічними показниками. Недоліки у розміщенні підприємств зумовили великі нераціональні перевезення будівельних матеріалів і конструкцій, недовиконання виробничих фондів та високі втрати виробництва. Незважаючи на існуючі труднощі, активізація інвестиційної діяльності дозволила останнім часом нарощувати темпи капітального будівництва в усіх регіонах України. У невиробничій сфері пріоритетом залишається житлове будівництво.

Активізація будівництва в Україні супроводжуватиметься у перспективі не тільки зростанням абсолютних обсягів будівельних і монтажних робіт, але й зміною структури як капітальних вкладень, так і самих цих робіт. Підвищеними темпами збільшуватимуться обсяги будівельних і монтажних робіт у житловому та комунальному, сільськогосподарському і водогосподарському будівництві, будівництві об'єктів транспорту й зв'язку за відповідного зниження їх питомої ваги у побудові об'єктів промислового виробництва.

Перспективні зміни в структурі будівельних та монтажних робіт формуватимуться під впливом нових, прогресивних тенденцій у капітальному будівництві. До них належать, наприклад, будівництво нових типів жилих будинків, котеджів з підвищеним комфортом, зведення установ охорони здоров'я, науки й культури за новими архітектурними проектами, з найповнішим урахуванням змін демографічної структури населення, соціальних та регіональних особливостей, поліпшення умов зовнішнього середовища.

6.2.9. Соціальний комплекс

Соціальна сфера, виробляючи різноманітні послуги, сприяє розвитку людської особистості. Головна її функція — підтримка трудових та соціальних здібностей кожної людини в межах суспільно необхідних кількісних і якісних норм шляхом задоволення духовних потреб, підвищення загальноосвітнього і професійного рівня населення та поліпшення його здоров'я (табл. 6.11).

Функціонування соціальної сфери сприяє вдосконаленню структури трудових ресурсів, піднесенню їх культурно-технічного та

професійного рівня, прискоренню темпів науково-технічного прогресу, зростанню продуктивності праці.

Чим більше людина в повсякденному житті використовує речей, які забезпечують їй комфорт, гігієну та зміцнення здоров'я, тим вища якість життя. Стан матеріально-побутового комплексу соціальної сфери наведено в табл. 6.11. Тому розвиток соціальної сфери є необхідною умовою перетворення соціальної активності у важливий ресурс економічного зростання.

Таблиця 6.11

**СТАН МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО КОМПЛЕКСУ
СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ**

	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Житлові умови населення у середньому на одного жителя, м ²	22,0	22,2	22,5
Житлові умови населення у середньому на одного міського жителя, м ²	20,8	20,9	21,2
Житлові умови населення у середньому на одного сільського жителя, м ²	24,6	25,0	25,4
Обсяги послуг, наданих населенню, млрд грн	27,4	33,3	43,3
Обіг роздрібною торгівлі, млрд грн	174,4	237,8	325,1
Обіг ресторанного господарства, млрд грн	7,5	9,1	11,7
Роздрібний товарообіг підприємств, млрд грн	94,3	130,0	178,2

Соціальний комплекс охоплює соціальну сферу (сферу послуг) і виробництво товарів народного споживання (насамперед, легку промисловість). Соціальна сфера складається з двох компонентів: соціально-культурного та матеріально-побутового. До першого компонента входять: охорона здоров'я, фізична культура і спорт, соціальне забезпечення, освіта, культура, мистецтво, наука та наукове обслуговування; до другого — роздрібна торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування населення, житлово-комунальне господарство.

Житлово-комунальне господарство. Рівень забезпеченості населення житлом залежить передусім від масштабів введення в експлуатацію житлових будинків. У регіональному розрізі спо-

стерігаються значні відмінності як у містах, так і в селах. Так, найвищу забезпеченість населення житловою площею в Україні має Київська область.

В житлово-комунальній сфері ще існує багато проблем, які потребують негайного вирішення. Серед них — підвищення темпів житлового будівництва та забезпечення населення житлом. Актуальна проблема полягає в якості житлового фонду сільських населених пунктів, які за всіма параметрами є значно гіршими за міські. Комунальна інфраструктура зношена на 60 %. В аварійному стані знаходиться 33 % мереж водопостачання, 18 % теплових мереж. Усе це вимагає нових підходів до розвитку житлово-комунальної інфраструктури, формування нової житлової політики.

Поліпшенню житлового забезпечення сприятиме і всебічне стимулювання розвитку нового індивідуального та комерційного житлового будівництва, впровадження нових форм управління житлом, заснованих на колективній власності мешканців.

Побутове обслуговування населення спрямовано на задоволення його матеріальних потреб, на економію коштів громадян за рахунок продовження терміну служби побутових речей та предметів домашнього вжитку. У його розвитку спостерігається незбалансованість попиту і пропозиції. Видова структура послуг не відповідає функціональному призначенню галузі. Розв'язання цих проблем можливе лише за умов економічного зростання, підвищення грошових доходів населення, збільшення його попиту на товари й послуги. Спостерігається необґрунтована і всезростаюча диференціація рівня побутового обслуговування як між містами та селами, так і в регіональному аспекті. Особливої уваги заслуговує активізація роботи в регіонах з відродженням сільської служби побуту за рахунок нового будівництва, а також «розконсервації» свого часу закритих побутових підприємств.

Усуненню незбалансованості структурно-асортиментного попиту та пропозиції побутових послуг, підвищенню сервісу в цій сфері діяльності сприятиме активне впровадження нових форм і методів обслуговування (приймання замовлень по телефону і вдома, доставка замовлень додому, ремонт побутової техніки). З цією метою слід відродити й створити у середніх і малих містах, районних центрах, великих селах компактні приймальні пункти, підприємства побутового обслуговування з необхідною мережею приймальних пунктів.

Важливу роль у соціальному обслуговуванні населення відіграє торгівля і громадське харчування. Торгівля виконує різно-

манітні функції, основними з яких є: доведення вироблених товарів до споживачів; зміна форм вартості з товарної на грошову; задоволення потреб населення у продуктах харчування, товарах тривалого користування; надання торговельних послуг покупцям тощо. Основний показник розвитку торгівлі — роздрібний товарообіг, який здійснюється через роздрібну торговельну мережу.

Подальший розвиток торгівлі спрямований на підвищення ефективності, якості торговельного обслуговування, рентабельності торговельних підприємств. Цьому мають сприяти концентрація і спеціалізація з урахуванням різних організаційно-правових форм функціонування таких підприємств. Важливою проблемою у торговельному обслуговуванні є забезпечення доступності об'єктів торгівлі. Тому поряд з будівництвом великих підприємств повинні активного розвиватися малі підприємства (малий бізнес), максимально наближені до споживачів, здатні враховувати індивідуальні потреби, кон'юнктурні зміни, підвищувати якість торговельного обслуговування населення.

З удосконаленням транспортного обслуговування в Україні, зміцненням матеріально-технічної бази торгівлі набувають подальшого розвитку такі форми обслуговування населення, як доставка товарів за попереднім замовленням їх інтернетне обслуговування.

Громадське харчування охоплює діяльність ресторанів, кафе, барів, їдалень і має великі економічні можливості для розвитку малого й середнього бізнесу. Тому останнім часом розширюється їх мережа, особливо у великих містах.

Ще одним сегментом соціальної сфери є соціально-культурний, тобто той, що об'єднує галузі, які формують людський капітал. Його основу складає освіта. Це сфера, яка забезпечує підвищення загального рівня знань і культури населення, а галузі господарства країни — кадрами. Освіта виступає важливим елементом відтворення робочої сили.

Основним видом навчальних закладів в Україні є середня загальноосвітня школа. На початок 2008 р. в Україні функціонувало понад 21 тис. денних загальноосвітніх навчальних закладів, де навчалося 4,9 млн учнів. Поступово збільшується мережа навчальних закладів нового типу — гімназій, ліцеїв, коледжів. Актуальною сьогодні є оптимізація мережі шкіл в Україні, бо в деяких сільських школах на одного вчителя припадає максимум п'ять—шість школярів.

Кількість професійно-технічних училищ в Україні у 2007 р. становила 1022, контингент яких перевищує 454 тис. чол. Дві третини учнів поряд з професією здобувають загальну середню освіту.

У 2007/2008 навчальному році функціонували 553 вищих навчальних заклади I—II та 351 — III—IV рівнів акредитації відповідно до контингенту студентів 0,4 млн і 2,4 млн чол. Вищі навчальні заклади представлені різними рівнями акредитації та формами власності (державна й недержавна), формами навчання (денна, вечірня, заочна, екстернативна), освітньо-кваліфікаційними рівнями (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр) і галузями знань. Структура підготовки кадрів і надалі адаптуватиметься до потреб соціально орієнтованої ринкової економіки.

У перспективі необхідно розробити та реалізувати маркетингову стратегію кадрового ринку в системі «доступ — навчання — розподіл — працевлаштування» з урахуванням джерел фінансування; впровадити механізм економічного стимулювання підприємств, які створюють і бронюють робочі місця для молодих фахівців; посилити відповідальність підприємств, установ, організацій за забезпечення соціально-побутових умов для молодих фахівців, у тому числі в сільській місцевості.

Особлива увага у перспективі має бути спрямована на забезпечення доступності навчання обдарованої молоді через систему державної підтримки, що сприятиме забезпеченню країни висококваліфікованими кадрами. Державне замовлення, в першу чергу, повинно бути спрямоване на кадрове забезпечення національних, державних, галузевих програм.

Важливою галуззю соціального комплексу є культура, яка представлена клубними та бібліотечними закладами, кінотеатрами і залами з кіноустановками, музеями, театрами, концертними організаціями. В 2007 р. в Україні налічувалося майже 18,9 тис. закладів культури клубного типу, в тому числі 138 театрів, 458 музеїв, а також 20,8 тис. бібліотек, близько 3 тис. демонстраторів фільмів. Культура вже не одне десятиліття фінансується за, так званим, залишковим принципом. У результаті суттєво погіршилася її матеріально-технічна база. Все це негативно позначається на рівні обслуговування населення, на культурно-дозвільній поведінці населення.

Подальшого розвитку та вдосконалення, у тому числі структурного, потребують заклади культури та мистецтв. Значна частина музеїв знаходиться у незадовільному стані, зокрема більше

половини їх потребує капітального ремонту. Не вистачає музейних площ для демонстрації фондів.

Потребує розв'язання і проблема невідповідності між пропонуваною моделлю діяльності закладів культури та рівнем сучасних вимог людей, які сприяли б залученню основної частки мешканців міських і сільських поселень до послуг бібліотек, клубів, установ кіномережі, театрів та музеїв. Цьому має сприяти і поліпшення забезпеченості закладів культури комп'ютерами, електронними каталогами, відео- та телезалами, звукозаписом, фоно-, відео-, фільмо-іпотеками, мікрофільмами, обладнанням для фотокопіювання, вентиляторами, кондиціонерами тощо.

Охорона здоров'я включає лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. В Україні налічується 2,8 тис. лікарняних закладів, які, в свою чергу, поділяються на спеціалізовані — туберкульозні, інфекційні, для інвалідів Великої Вітчизняної війни та територіально-дільничі — районні, міські, обласні, республіканські. Лікувально-профілактичні заклади, що використовуються медичними інститутами для підготовки лікарів або медичними науково-дослідними інститутами (НДІ) з науковою метою, називають клініками. Вони можуть входити до складу медичних вузів або до науково-дослідних інститутів. У 2007 р. в них було розгорнуто 440 тис. ліжок.

У сільській місцевості основними медичними закладами є фельдшерсько-акушерські пункти (ФАП). Останнім часом тут швидко зростає мережа лікарських амбулаторій, де на відміну від ФАП тут працюють не тільки середні медичні працівники, але й лікарі.

Зміцненню здоров'я населення служить і мережа санаторно-курортних закладів. Нині в Україні налічується 642 санаторії та пансіонати з лікування і понад 2000 баз відпочинку. У санаторіях і закладах відпочинку лікувалося й відпочивало у 2007 р. 3,5 млн громадян.

Основу виробництва товарів народного споживання складає легка промисловість — галузь промисловості, підприємства якої виробляють переважно предмети масового споживання. Крім товарів народного споживання (тканин, трикотажних і швейних виробів, взуття, шкіргалантерейних виробів тощо), легка промисловість випускає засоби виробництва: бавовну-волокно, льоноволокно, шовк-сирець, шкіру та іншу сировину. Підприємства легкої промисловості виготовляють продукцію з рослинної (бавовна,

льон, коноплі, кенаф), тваринної (вовна й шкіра), хімічної (хімічне або штучне волокно, штучна шкіра тощо) сировини. Товари, які виробляє легка промисловість, належать до непродовольчих товарів народного споживання. Виробництво основної номенклатури продукції легкої промисловості наведено в табл. 6.12.

Таблиця 6.12

**ВИРОБНИЦТВО ОСНОВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ ПРОДУКЦІЇ
ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ**

	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Тканини — всього млн, м ²	113,5	99,9	114,3
у тому числі:			
бавовняні	53,0	42,7	52,1
лляні	8,3	8,1	7,0
з хімічних волокон	2,0	1,8	1,6
Светри, джемperi, пуловери, жилети та аналогічні трикотажні вироби машинного чи ручного в'язання, млн шт.	5,0	4,8	3,8
Одяг верхній трикотажний, млн шт.	4,5	6,9	4,2
Костюми чоловічі та хлопчачі, тис. шт.	1608	1344	1107
Костюми жіночі і дівчачі, тис. шт.	893	730	524
Білизна постільна, млн шт.	12,0	13,3	16,1
Взуття, млн пар	20,5	21,2	22,5

Основною галуззю легкої промисловості є текстильна промисловість, підприємства якої розміщені в усіх областях України і котра поділяється на бавовняну, вовняну, лляну й шовкову промисловість.

Бавовняна промисловість. Підприємства бавовняної промисловості розміщені в 19 з 25 областей України. Вони виробляють понад 45 % усіх тканин країни й орієнтовані переважно на імпорту сировину. Найбільші підприємства бавовняної промисловості розміщені в Херсоні, Тернополі, Донецьку, Нововолинську, Полтаві, Нікополі, Києві, Івано-Франківську, Коломиї, Коростишеві та ін.

Вовняна промисловість розміщена в 14 областях України й орієнтована на споживача. Серед підприємств з виробництва вовняної пряжі та тканин найбільші розташовані у Чернігові, Сумах, Дунаївцях, Богуславі, Луганську, Кривому Розі, Харкові, Одесі, Кременчуці, Донецьку, Лубнах.

Шовкова промисловість України використовує переважно хімічні волокна. Її підприємства розміщені, як правило, біля сировинної бази — Києва, Луцька, Черкас, Лисичанська.

Лляна промисловість України повністю орієнтується на вітчизняну сировину та складається з виробництва лляної пряжі і тканин. Її підприємства — льонопереробні заводи розміщені у Волинській, Житомирській, Івано-Франківській, Рівненській областях та у м. Києві. Переробка льоноволокна на пряжу та тканини зосереджена переважно на льонокомбінатах у Рівному і Житомирі.

Трикотажна промисловість випускає товари народного споживання у вигляді готових виробів. Для її розміщення характерне наближення виробництва до споживачів. Підприємства цієї промисловості розташовані у великих містах усіх областей України, крім Волинської.

Швейна промисловість відноситься до найбільш трудомістких підгалузей легкої промисловості. Її підприємства орієнтуються на споживача і тому зосереджені по всій території країни, майже в усіх районних і обласних центрах та у великих містах.

Шкіряна промисловість цілком орієнтується на вітчизняну сировину. Основною сировиною для неї є натуральні шкіри. Проте останнім часом широкого використання у виробництві набули штучні та синтетичні шкіри. Шкіряні підприємства розташовані як у великих, так і в малих містах.

Взуттєва промисловість орієнтується на споживача. Вона випускає валяльне, фетрове, гумове взуття, з верхом з натуральної шкіри та текстилю, штучної шкіри й інше взуття різних видів та призначення. Підприємства з виробництва взуття розміщені в кожній області України. Найбільшими виробниками є підприємства Києва, Львова, Сумської, Житомирської та Дніпропетровської областей.

Хутряна промисловість складається з виробництва натурального і штучного хутра, а також хутряних виробів. Її підприємства зосереджені в усіх областях України, крім Луганської та Сумської.

Обсяги виробництва вітчизняних товарів легкої промисловості є недостатніми. Тому сучасні потреби населення країни забезпечуються переважно за рахунок імпортованих товарів.

Загальна економічна криза в Україні спричинила проблеми, що виникли внаслідок тривалого спаду виробництва. Це зумовило втрату позицій легкої промисловості на внутрішньому ринку. Підприємства галузі не забезпечують випуск конкурентоспроможної продукції.

Типовими для більшості українських підприємств легкої промисловості є такі проблеми:

— скорочення та утримання на низькому рівні обсягів випуску продукції;

— незахищеність внутрішнього споживчого ринку від неконтрольованого припливу в Україну дешевих і переважно неякісних товарів народного споживання, зокрема продукції легкої промисловості з Туреччини, Польщі, Кореї, Китаю та інших країн;

— втрата традиційних ринків збуту;

— відсутність у підприємств, населення, держави коштів на інвестування;

— труднощі з одержанням кредитів;

— постійна нестача власних обігових коштів у підприємств унаслідок безконтрольного зростання цін на енергоносії, устаткування, первинну сировину й матеріали;

— дефіцит стратегічно важливих для галузі видів сировини у результаті порушення зв'язків з постачання сировини та матеріалів і невизначеність питань з розвитку вітчизняної сировинної бази;

— несвоєчасна сертифікація продукції;

— залишки готової продукції на складі;

— значна кількість у галузі бартерних операцій;

— високий рівень податкового тиску (зокрема, великий податок на прибуток підприємств);

— нестабільність у законотворенні і велика кількість нормативно-правових актів, їх недосконалість та суперечливість.

Для вирішення галузевих проблем, стабілізації та динамічного розвитку легкої промисловості необхідна її державна підтримка. Легка промисловість має всі передумови для подальшого збільшення обсягів, підвищення якості й конкурентоспроможності продукції завдяки наявності власних сировинних ресурсів, виробничого, науково-технічного і кадрового потенціалу, хоча докорінна модернізація галузі потребує значних витрат. Тому тут потрібні протекціоністські державні заходи для залучення іноземних інвестицій у галузь.

Перспективним напрямом розвитку галузі є збільшення обсягів виробництва та розширення асортименту товарів згідно з потребами суспільства. Задоволення потреб внутрішнього ринку можливе шляхом стабілізації та нарощування виробництва всіх підгалузей легкої промисловості і, в першу чергу, виробництва текстильної й хутряної продукції, взуття та шкіряно-галантерейних виробів, натуральних і штучних шкір, високоякісних тканин, розширення виробництва імпортно-замінної продукції.

Тема 7

ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

7.1. Стійкий розвиток регіональних соціально-економічних систем.

7.2. Особливості розвитку економічних районів України як регіональних соціально-економічних систем.

7.2.1. Донецький економічний район.

7.2.2. Придніпровський економічний район.

7.2.3. Східний економічний район.

7.2.4. Центральний економічний район.

7.2.5. Поліський економічний район.

7.2.6. Подільський економічний район.

7.2.7. Карпатський економічний район.

7.2.8. Причорноморський економічний район.

7.1. Стійкий розвиток регіональних соціально-економічних систем

Концепція стійкого (сталого) розвитку має досить тривалу історію становлення: починаючи від наукових праць В. І. Вернадського про ноосферу (на початку минулого сторіччя), декларації першої конференції ООН з навколишнього середовища (Стокгольм, 1972 р.), де було зазначено зв'язок економічного та соціального розвитку з проблемами навколишнього середовища, наукових доповідей Римського клубу (1972 р.), у яких формулювалися ідеї переходу цивілізації до стану «глобальної динамічної рівноваги», до звіту Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища й розвитку в 1987 р., конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), Всесвітнього самміту з питань сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.) і до сьогодення.

Виникнення терміна «стійкий розвиток» (англ. — *sustainable development*) пов'язують з ім'ям прем'єр-міністра

Норвегії Гру Харлем Брундланд, яка сформулювала його в звіті «Наше спільне майбутнє», що був підготовлений для ООН і опублікований у 1987 р. Міжнародною комісією з навколишнього середовища й розвитку. Стійкий розвиток, за визначенням ООН, — це розвиток суспільства, що дозволяє задовольняти потреби нинішнього покоління, не завдаючи при цьому шкоди можливостям майбутніх поколінь для задоволення їхніх власних потреб.

Першопричиною виникнення проблеми стійкого розвитку є глобальна екологічна криза, що призвела до порушень у кругообігу біогенних речовин біосфери та нормальному механізмі її функціонування. Неконтрольоване зростання економіки й споживання природних ресурсів не забезпечують комплексного вирішення соціальних та економічних питань, у результаті чого екологічна криза ускладнюється соціально-економічними проблемами.

Перехід до стійкого розвитку — це глобальний процес, в якому кожна країна повинна скоординувати з усім світовим співтовариством заходи, вжиті в напрямі реалізації цілей і принципів нової цивілізаційної моделі. У довгостроковому плані успішне вирішення задачі стійкого розвитку залежатиме від нових підходів, що призведуть до зміни звичної практики на всіх рівнях як офіційного, так і приватного життя суспільства.

Основу стійкого розвитку на національному рівні складають: продумана екологічна, соціальна й економічна політика, демократичні інститути, що відповідають потребам людей, правопорядок, заходи для боротьби з корупцією, вирішення гендерного питання і створення сприятливих умов для інвестицій.

У грудні 1999 р. Верховною Радою України було прийнято постанову «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів», затверджену в якості основи для розробки нормативно-правових актів, програм та проектів щодо регулювання планування і забудови, стимулювання інвестиційної діяльності, вдосконалення податкової політики, наповнення і раціонального використання місцевих бюджетів для забезпечення соціально-економічного розвитку населених пунктів. Згідно з Концепцією стійкий розвиток населених пунктів тлумачиться як соціально, економічно й екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелек-

туальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження й збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини.

Положення даної Концепції відповідають принципам, проголошеним у Порядку денному на XXI століття, у заключних документах Конференції Організації Об'єднаних Націй з населених пунктів (ХАБІТАТ-II), яка відбулася в 1996 р. у м. Стамбулі (Туреччина), та рекомендаціям Європейської економічної комісії ООН.

В Концепції коротко охарактеризовано сучасний стан розвитку населених пунктів і визначено основні напрями державної політики та заходи щодо забезпечення стійкого розвитку населених пунктів. Серед основних причин, що перешкоджають забезпеченню збалансованого стійкого розвитку населених пунктів, визначено, насамперед, такі: нестабільність соціально-економічних умов у державі на перехідному етапі, відсутність науково обґрунтованої, чітко визначеної стратегії її стійкого розвитку, ефективного реформування економіки та її державного регулювання, недосконалість законодавчого і нормативного забезпечення формування адекватного умовам ринку фінансового, правового, інформаційно-комунікаційного простору, недосконалість правових, організаційних, економічних засад діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб щодо створення повноцінного життєвого середовища.

У квітні 2003 р. постановою Кабінету Міністрів України було прийнято також «Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому самміті зі сталого розвитку на 2003—2015 рр.», якою визначаються стратегія та шляхи розв'язання глобальних і загальносуспільних проблем в Україні з метою забезпечення стійкого розвитку. Серед основних завдань Програми визначено ліквідацію бідності, впровадження моделей стійкого виробництва та споживання, спрямованих на забезпечення життєдіяльності людства, охорону і раціональне використання природних ресурсів, оптимізацію ресурсної бази економічного та соціального розвитку.

Однак, незважаючи на вищезазначене, в Україні досі не завершена підготовка надзвичайно важливого документа — Стратегії стійкого розвитку України, хоч вітчизняними вченими фундаментально досліджено широке коло теоретичних, концептуальних,

методологічних і практичних аспектів стійкого розвитку та формування економіки на засадах екологічної безпеки.

Соціально-економічний розвиток регіонів має ґрунтуватися на принципах урахування можливостей природних комплексів витримувати антропогенні навантаження і забезпечувати нормальне функціонування біосфери й локальних екосистем. Від цього вирішальною мірою залежать їх корисна продуктивність, якість і комфортність життєвого середовища, екологічне та економічне благополуччя населення того чи іншого регіону.

Внаслідок погіршення демографічних показників, що значно зумовлено несприятливою екологічною ситуацією, насамперед, зменшення приросту та підвищення рівня захворюваності населення відбувається його постаріння і тимчасово втрачається працездатність, зростають витрати на медичне обслуговування. А це значною мірою послаблює трудовий потенціал держави й негативно позначається на відтворювальних процесах як в економіці, так і в суспільстві.

У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що екологічна проблема є не стільки природоохоронною, скільки соціально-економічною. Адже йдеться про нормальні умови життя та здоров'я людини. Тому потрібно вживати рішучих і невідкладних заходів на всіх рівнях управління — загальнодержавному, регіональному та локальному. Глобальна за своєю суттю ресурсно-екологічна проблема має розв'язуватися кожною державою, насамперед, на локальному та регіональному рівні, залежно від її природно-екологічних і соціально-економічних особливостей.

Перехід до стійкого розвитку регіонів має відбуватися у тісному взаємозв'язку з радикальною структурною і техніко-технологічною перебудовою суспільного виробництва на основі прискорення темпів НТП, зокрема у напрямі всебічної екологізації не тільки базових галузей економіки, але й усіх сфер людської діяльності. Все це має бути враховано в розроблюваній Національній стратегії стійкого розвитку. В основу розробки нової стратегії розвитку економіки регіонів на принципах стійкого функціонування слід покласти:

- пріоритет ресурсно-екологічних критеріїв, показників і вимог над економічними;
- раціональне поєднання ринкових і державних економічних та адміністративних інструментів і важелів регулювання ресурсно-екологічних відносин, тобто взаємин між суспільством і природою;

- оптимальне та взаємоузгоджене застосування методів галузевого і територіального управління природокористуванням й охороною навколишнього природного середовища, перенесення центру ваги та відповідальності за розв'язання ресурсно-екологічних проблем на місцеві й регіональні органи влади;

- інтеграцію ресурсно-екологічного та економічного підходів до розвитку і розміщення продуктивних сил у єдиний еколого-економічний підхід шляхом розробки та застосування у господарській діяльності еколого-економічних нормативів, показників, стандартів і вимог.

У найближчій перспективі стратегічною метою стійкого розвитку України повинно бути забезпечення економічної та соціальної стабільності, розбудова соціально орієнтованої ринкової економіки та демократичного громадського суспільства. З метою переходу України на модель стійкого розвитку необхідно забезпечити досягнення:

- 1) екологічної безпеки: збереження й відновлення природних екосистем, стабілізація та поліпшення якості навколишнього середовища, зниження викидів шкідливих речовин і т. д.;

- 2) економічної стабільності: створення соціально й екологічно ефективної економіки, що забезпечує гідний рівень життя громадян та конкурентоспроможність продукції на світовому ринку;

- 3) соціального благополуччя: його основною метою є зростання народжуваності та збільшення середньої тривалості життя населення, раціоналізація особистого споживання, поліпшення середовища існування людини, розвиток його соціальної активності, забезпечення рівних можливостей в одержанні медичної допомоги, соціальний захист уразливих груп населення.

7.2. Особливості розвитку економічних районів України як регіональних соціально-економічних систем

7.2.1. Донецький економічний район

1. Місце і роль Донецького економічного району в економіці України.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.

3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Донецького економічного району.

1. Місце і роль Донецького економічного району в економіці України

Донецький економічний район включає Донецьку й Луганську області. Площа району — 53,2 тис. км², населення — 6,9 млн осіб (2007 р.). Регіон має досить вигідне економіко-географічне положення: межує з економічно розвинутими Східним і Придніпровським економічними районами України, а на сході — з Російською Федерацією. На півдні він має вихід до Азовського моря. Прикордонне розміщення та вихід до Азовського моря сприяє формуванню тут спеціальних (вільних) економічних зон, розвитку прикордонного співробітництва і прямих міждержавних економічних зв'язків.

Багатство вугільних ресурсів та близькість джерел сировини і ринків збуту готової продукції, розвинута мережа транспортних комунікацій та висока щільність населення сприяли формуванню потужного багатогалузевого міжрегіонального територіально-виробничого комплексу.

Сучасний Донецький економічний район є одним з найпотужніших в економічному відношенні регіонів України. Займаючи 8,8 % території і зосереджуючи 15,2 % населення, регіон виробляє майже 25,0 % обсягу промислової та 8,0 % обсягу сільськогосподарської продукції країни. Його економічний потенціал — індустріально-аграрний господарський комплекс з переважним розвитком галузей важкої промисловості. В територіальному поділі праці район виділяється вугільною промисловістю, електроенергетикою, чорною металургією, машинобудуванням, хімічною та нафтохімічною промисловістю. Ці галузі спеціалізації району мають не тільки міжрегіональне, але й міжнародне значення (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ДОНЕЦЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.**

Показники	Україна	Донецький район		Донецька область		Луганська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	53,2	8,8	26,5	4,4	26,7	4,4
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	6894	14,9	4539	9,8	2355	5,1
міського	31 668,8	6142	19,4	4104	13,0	2038	6,4
сільського	14 703,9	752	5,1	435	3,0	317	2,1
відсоток міського	68,3	89,2	130,5	90,4	132,4	86,5	126,6
щільність, осіб на 1 км ²	77	130	168	171	222,0	88	114,3
Валовий регіональний продукт, млн грн	544 153	96 520	17,7	72 361	13,3	24 159	4,4
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	12 905	111,0	15 725	135,2	10 085	86,7
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	129 808	10,9	87 553	7,4	42 255	3,5
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	14 619	29,7	10 655	21,6	3964	8,1
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	5936	9,8	4451	7,3	1485	2,5
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	433	4,8	399	4,4	34	0,4
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	471	9,5	376	7,5	95	2,0

Закінчення табл. 7.1

Показники	Україна	Донецький район		Донецька область		Луганська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. на кінець 2007 р.	29 489,4	1716	5,8	1407	4,8	309	1,0
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 чол. наявного населення	10,2	8,8	86,3	8,9	87,3	8,6	84,3
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	17,9	109,1	18,0	109,8	17,7	107,9
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-9,1	146,8	-9,1	146,8	-9,1	146,8
Сальдо міжрегіональної міграції, осіб	—	-4325	100,0	-992	22,9	-3333	77,1
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	-601	—	902	—	-1503	—
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	660,3	202	14,2	126	8,9	76	5,3
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1429	105,8	1535	113,6	1323	97,9

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. Район має потужний природно-ресурсний потенціал (21 % від природно-ресурсного потенціалу України), який відіграє важливу роль у формуванні економіки району. В його структурі особливо виділяються мінерально-сировинні й земельні ресурси. Водні і лісові ресурси досить обмежені.

Рельєф і клімат Донецького економічного району в цілому сприятливі для активного сільськогосподарського та промислового освоєння його території. Рельєф району — переважно рівнинний, слабо розчленований долинами річок. Клімат — помірно-континентальний, з відносно холодною і малосніжною зимою та теплим літом. Вегетаційний період коливається від 200 діб на півночі до 210—215 діб на півдні району. Недостатньою в районі є кількість опадів — від 550 мм на північному заході до 375 мм на південному сході. Грунтовий покрив — різноманітний, але переважають родючі, середньогумусні чорноземи.

За потужністю і різноманітністю *мінеральної бази* район є одним з найбагатших у Європі й характеризується високим рівнем зосередження ресурсів. Саме мінерально-ресурсна база стала основною передумовою розвитку економіки Донецького економічного району. В її структурі найбільше значення має кам'яне вугілля, промислові запаси якого складають 48 млрд т, у тому числі 16 млрд т — коксівне вугілля. Велика глибина видобутку вугілля (понад 1200 м) та мала потужність шарів (до 1 м) негативно впливають на його собівартість і обсяги видобутку.

Відкриті запаси нафти й природного газу є незначними і мають місцеве значення. Серед рудних корисних копалин виділяються запаси ртуті (Микитівське родовище). Розвідані запаси малопотужних залізних руд, які не розробляються. Виявлені, але ще недостатньо досліджені запаси мідних, алюмінієвих і поліметалевих руд.

Донецький економічний район багатий на різноманітні нерудні корисні копалини. Особливе місце серед них займає хімічна сировина — великі поклади кам'яної солі поблизу Артемівська й Слов'янська та значні родовища крейди для виробництва соди, фарбувальної сировини.

Регіон має достатні запаси допоміжної сировини для розвитку металургійного комплексу: вогнетривкі глини, флюсові вапняки,

формувальний пісок, доломіти, кварцити, графіт і каолін. Для розвитку будівельної індустрії тут є потужні ресурси цементної сировини — мергелю (Амвросіївське родовище), піску та будівельного каменю, керамзитової, черепичної, скляної сировини.

Більшість корисних копалин регіону характеризуються не тільки шарокою якістю, але й великими запасами та високою транспортною доступністю для освоєння.

Земельні ресурси Донецького економічного району характеризуються значною освоєністю як у сільськогосподарському відношенні, так і великою зайнятістю під об'єктами промисловості, транспорту та ін. У структурі сільськогосподарських угідь переважають орні землі, площі яких складають 81 %, тоді як площі під сіножатями і пасовищами — лише 19 %.

З метою підвищення ефективності використання земельних ресурсів району й запобігання негативним процесам антропогенного порушення земель необхідно переходити до ресурсозберігаючого природно адаптованого землекористування, зменшуючи екстенсивне використання земельного фонду, і за допомогою інтенсивних технологій здійснювати збільшення агровиробничого потенціалу.

Лісові ресурси району представлені зеленими зонами навколо великих міст та полезахисними смугами, які не мають промислово-експлуатаційного значення. У видовому складі лісів переважають листяні породи — дуб, липа, зрідка зустрічаються хвойні — сосна, ялина. Ліси регіону потребують відновлення та розробки загальнодержавної програми їх охорони.

Водні ресурси Донецького економічного району дуже обмежені. Основою їх формування є річковий стік Сіверського Донця і Кальміусу, який зарегульований численними ставками і водосховищами. За обсягами споживання води (2824 млн м³) район поступається лише Придніпровському економічному району (3186 млн м³). Вирішення проблеми прісної води здійснюється шляхом її повторного використання після п'ятикратної очистки, перекидання в Донбас води з Дніпра каналом Дніпро — Донбас та опріснення води Азовського моря.

Рекреаційні ресурси представлені ресурсами узбережжя Азовського моря, лікувальними грязями, мінеральними водами різних типів у центральних районах Донецької області. Найбільшими центрами морської кліматології є Маріуполь і Новоазовськ.

Демографічний потенціал. Чисельність населення Донецького економічного району на початок 2008 р. становила 6894 тис. осіб (14,9 % від загальної чисельності населення України, зай-

маючи 8,8 % площі території України). Починаючи з 1995 р., в Донбасі спостерігається тенденція до скорочення чисельності населення регіону, яка за останні 12 років зменшилася на 1,1 млн осіб (майже на 14 %), унаслідок зростання смертності та зниження народжуваності населення.

Густина населення району на початок 2008 року становила 130 осіб на 1 км² проти 77 осіб на 1 км² в середньому по Україні. Це — найвищий показник серед усіх економічних районів України.

Відтворення населення. Показники народжуваності, смертності та природного приросту населення Донецького економічного району є гіршими за середньоукраїнські і складають відповідно 8,8 ‰, 17,9 та мінус 9,1 ‰. Це зумовлено, передусім, соціально-економічними, екологічними причинами, постарінням населення, поширенням міського способу життя. Показник дитячої смертності у Донбасі становить 13,8 ‰ і є вищим, ніж у середньому в Україні.

Загальний коефіцієнт народжуваності у Донецькій області протягом 1990—1999 р. знизився з 10,9 до 6,1 ‰, у Луганській області — з 11,6 до 6,1 ‰. З початку нового тисячоліття ці показники поступово зростали: в Донецькій області — до 8,9 ‰ у 2007 р., в Луганській області — до 8,6 ‰, проте вони не змогли вийти на рівень початку 1990-х рр., залишаючись одними з найнижчих в Україні.

Загальний коефіцієнт смертності у Донецькій області у 1990—1995 рр. поступово зростав — відповідно з 12,1 до 17,1 ‰. В подальші роки відбувалися його коливання з 15,3 ‰ у 1998 р. до 18 ‰ у 2005 і 2007 рр. У Луганській області він підвищувався в період з 1990 по 1996 рр. (відповідно з 12,2 до 17,3 ‰), а в подальші роки коливався від 15,5 ‰ у 1998 р. до 18,3 ‰ у 2005 р. У 2007 р. його значення досягли 17,8 ‰. Наслідком зміни народжуваності та смертності стало різке зростання від'ємних коефіцієнтів природного приросту у 1990-х рр. та їхні незначні коливання протягом 2000-х рр.

Вікова структура. Спостерігається постаріння населення. Питома вага населення старше працездатного віку в загальній чисельності збільшилася з 21,1 % у 1990 р. до 25,8 % у 2007 р. У віковій структурі частка осіб працездатного віку у 1990 р. становила 56,8 %, у 2007 р. — 61,4 %, але надалі це співвідношення зменшуватиметься на користь населення старше працездатного віку.

Трудовий потенціал. Чисельність зайнятого населення у Донецькому економічному районі у I півріччі 2008 р. складала 3196,7 тис. осіб: у Донецькій області — 2134,2 тис. осіб (60,6 %

відповідного віку), у Луганській області — 1062,5 тис. осіб (57,7 %). У структурі зайнятості регіон має одну з найбільших у державі питому вагу зайнятих у сфері матеріального, і насамперед промислового виробництва.

З 1995 по 2000 р. чисельність зайнятих у всіх сферах економічної діяльності району скоротилася на 16,5 %. Структурні зміни в економіці зумовили зменшення попиту на робочу силу, зростання безробіття. У 2000 р. пропозиція робочої сили у 7 разів перевищувала попит на неї, хоч надалі спостерігається зближення цих показників.

Показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в Донецькому економічному районі становили: у Донецькій області — 5,3 %, в Луганській області — 6,9, за середнього рівня в Україні — 6,2 %. Частка зареєстрованих безробітних була нижчою за середній показник в Україні.

Специфічною проблемою Донбасу є значне вивільнення працівників з об'єктів паливно-енергетичного комплексу, зумовлене закриттям нерентабельних шахт. Тому проблема подолання безробіття, спричиненого цими проблемами, в регіоні залишається надто гострою.

Виробничий потенціал. Донецький економічний район — це старопромисловий район, де більше двох століть формується виробничий потенціал, у структурі якого різко переважають галузі важкої індустрії. Зокрема, у структурі основних фондів найбільшу питому вагу займають галузі матеріального виробництва: промисловість — 51,3 %, транспорт та зв'язок — 11,1, сільське господарство — 4,5, будівництво — 1,5 %. В основних галузях соціальної сфери питома вага основних фондів незначний: в освіті — 2,9 %, охороні здоров'я і соціальній допомозі — 1,0, у роздрібній торгівлі — 2,0 %. Ці дані показують не стільки високий рівень розвитку галузей матеріального виробництва, скільки недостатній рівень розвитку соціальної інфраструктури.

Науково-технічний потенціал. Основою науково-технічного потенціалу району є науково-дослідні установи галузевого та академічного підпорядкування, вищі навчальні заклади III і IV рівнів акредитації, а також 15 наукових установ, в яких досліджуються проблеми розвитку і розміщення вугільної промисловості. В економіці та галузях соціальної сфери працюють понад 730 докторів та майже 5,8 тис. кандидатів наук.

У регіоні діє Донецький науковий центр НАН України, до складу якого входять п'ять науково-дослідних інститутів Донецька, а також філії академічних установ у Горлівці, Макіївці, Лу-

ганську. Науково—дослідною базою Донбасу є 91 дослідне виробництво, основними напрямками дослідження яких виступають гірничовидобувні технології, вуглехімія, інформаційні системи, прикладна математика, економіка промисловості тощо.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

За рівнем економічного розвитку Донецький економічний район займає провідне місце серед регіонів України. В загальному обсязі валової доданої вартості (ВДВ) в регіоні зосереджено 44,7 % добувної та 25,4 % обробної промисловості України. Питома вага інших галузей матеріального виробництва дещо нижча за середні показники по країні, в тому числі сільського господарства — майже в 2 рази.

Частка Донецького економічного району в цілому у валовій доданій вартості України складає 16,5 %, з якої майже половина припадає на промисловість. Значне місце в структурі господарства району займають також сільське господарство, транспорт і зв'язок та галузі сфери обігу.

Промисловий комплекс Донецького економічного району спеціалізується на випуску продукції важкої промисловості, зокрема паливно-енергетичного й металургійного комплексів, які становлять відповідно по 40 % від загального виробництва цих комплексів в Україні. Галузями спеціалізації району є також важке машинобудування і металообробка, представлені виробництвом гірничо-шахтного та металургійного устаткування, верстатом і приладобудування, транспортне машинобудування, виробництво обладнання для переробних галузей АПК і легкої промисловості та промисловості будівельних матеріалів (цементної і скляної). Тут розвинуті також хімічна та нафтохімічна промисловість, які представлені виробництвом мінеральних добрив і іншої продукції неорганічної хімії та гумотехнічною промисловістю.

Паливно-енергетичний комплекс. У базовій галузі економіки району — *кам'яновугільній* функціонує більше 200 підприємств з видобутку та близько 60 підприємств зі збагачення вугілля. Значна частина вугільних шахт морально і матеріально застаріли і підлягають закриттю або ж модернізації. На власному енергетичному вугіллі та довізному мазуті й газі розвивається *теплоелектроенергетика*, яка представлена потужними ДРЕС: Вуглегірською, Слов'янською, Луганською, Зуєвською, Старобешівською, Курахівською, Лисичанською.

За обсягом товарної продукції провідне місце в економіці Донбасу займає *чорна металургія*, яка дає 47 % обсягів промислового комплексу, а також 46 % загальнодержавного виробництва металургії. Ця галузь сформувалася і розвивається близько 200 років на базі місцевого коксівного вугілля та довізній залізній і марганцевій руді з Придніпров'я. В регіоні існує 13 металургійних заводів, зосереджених у двох металургійних районах: Донецькому і Приазовському. В першому районі сформувалися шість великих металургійних вузлів: Донецько-Макіївський, Єнакіївський, Алчевсько-Алмазніанський, Харцизький, Стахановський, Луганський та окремі центри чорної металургії — Краматорськ і Костянтинівка. До складу металургії Приазов'я входять два металургійних комбінати в м. Маріуполі.

Донецький регіон — один з основних виробників труб в Україні. Центрами цього виробництва є Макіївка, Маріуполь, Харцизьк.

На відміну від чорної *кольорова металургія* району менш розвинута і представлена ртутною (Микитівка) та цинковою (Костянтинівка) промисловістю. На території району діють Донецький завод алюмінієвих профілів та Артемівський завод з обробки кольорових металів.

Наявність чорних металів та ринку машин сприяє розвитку *машинобудування*, яке займає третє місце в структурі промисловості і дає близько 15 % виробництва його товарної продукції в Україні. Машинобудування має багатогалузеву структуру, в якій переважають металомісткі галузі, зокрема виробництво обладнання для вугільної, металургійної, гірничорудної промисловості. Основні центри — Донецьк, Макіївка, Горлівка, Луганськ, Краматорськ, Северодонецьк і Маріуполь. Тут розвинуто також енергетичне й транспортне машинобудування, як-то виробництво тепловозів (Луганськ), а також сільськогосподарське машинобудування та виготовлення обладнання для легкої і харчової промисловості, верстатобудування, приладобудування, виробництво обчислювальної техніки та електронна промисловість.

Потужна сировинна база (кам'яна сіль, вапно, коксівні гази) стала передумовою розвитку в Донбасі *гірничо-хімічної, хімічної та коксохімічної промисловості*. Регіон є одним з провідних в Україні за виробництвом соди, мінеральних (азотних і фосфатних) добрив, кислот, синтетичних смол, пластмас, гумотехнічних виробів, хімічних реактивів, лакофарбових виробів та ін. Основні центри — Лисичанськ, Северодонецьк, Донецьк, Маріуполь та тощо.

Розвиток економіки району не можливий без *будівельної індустрії*. Міжрегіональне значення в районі має виробництво вікон-

ного скла, цементу, облицювальної плитки. В усіх великих містах зосереджено виробництво залізобетонних виробів, стінових матеріалів, бетонних блоків та кровельних матеріалів.

На імпорتنій сировині з Росії розвинута *деревообробна промисловість*, а також меблеве виробництво (Донецьк і Луганськ).

На місцевий ринок орієнтується *легка промисловість*, яка представлена виробництвом бавовняних тканин, а також трикотажних і швейних виробів та взуття. Основні центри — Донецьк, Макіївка, Маріуполь, Луганськ.

Агропромисловий комплекс (АПК). В Донецькому економічному районі розвиваються всі ланки АПК, але рівень розвитку їх різний і в цілому значно відстає від рівня розвитку промисловості. Особливо недостатній рівень розвитку ланки, яка забезпечує АПК засобами виробництва. Ця ланка представлена лише виробництвом мінеральних (азотних і фосфатних) добрив, засобів захисту рослин, технологічного обладнання для переробних галузей АПК та запасних частин для сільськогосподарських машин.

Дещо ефективніше в районі розвинуто сільське господарство, яке дає 8,0 % валової доданої вартості сільського господарства України і має переважно приміський напрямок спеціалізації: виробництво овочів, кормів для тваринництва, садівництво, молочне скотарство, птахівництво й свинарство.

В структурі посівних площ переважають зернові (озима та яра пшениця, кукурудза на зерно), частка яких становить майже 50 % посівів регіону, технічні культури (соняшник). В загальнодержавному виробництві сільськогосподарської продукції виділяються лише виробництво соняшникового насіння (біля 20 %), овочів (близько 12 %) та яєць (14 %). Питома вага виробництва зерна, картоплі і молока не перевищує 6 %, а м'яса 8 % загальнодержавного виробництва і не відповідає потребам району.

Переробна ланка АПК регіону представлена підприємствами *харчової промисловості*, які об'єднують 16 галузей, провідними серед яких є м'ясна, молочна, борошномельно-круп'яна, рибна, олійно-жирова, солевидобувна, хлібопекарська та кондитерська. В районі сформувалися і функціонують спеціалізовані АПК, зокрема зерно-продуктовий, олійно-продуктовий, м'ясо- та молоко-продуктовий.

Транспортний комплекс. Ефективний розвиток економіки та її раціональна територіальна організація, реалізація міжрегіональних зв'язків регіону не можливі без добре розвинутої транспортної системи. Вигідне географічне положення, галузева структура

господарства, висока густота населених пунктів як центрів територіальної організації виробництва, вихід до узбережжя Азовського моря та інші фактори сприяють інтенсивному розвитку тут усіх основних видів транспорту: залізничного, автомобільного, трубопровідного й морського. Розвиваються також річковий та повітряний види транспорту.

Провідну роль у транспортній системі регіону займає залізничний транспорт. Загальна протяжність залізниць становить 2832 км. У регіоні є крупні залізничні вузли, які обслуговують великі промислові вузли і центри: Дебальцево, Донецьк, Луганськ, Волноваха та ін. Через Донецький економічний район проходять важливі транснаціональні залізничні магістралі: Москва—Донецьк, Київ—Північний Кавказ, Київ—Чорноморське узбережжя Кавказу.

Загальна протяжність автомобільних шляхів загального користування з твердим покриттям складає 13,7 тис. км, або 99 % від їх загальної довжини. Автотранспорт взаємодіє із залізничним, морським, річковим та повітряним видами транспорту і забезпечує їх ефективну роботу. Головні автомагістралі міжнародного значення — це Київ—Баку, Кишинів—Одеса—Ростов-на-Дону—Баку, Харків—Слов'янськ—Ростов-на-Дону, Донецьк—Луганськ, Донецьк—Маріуполь, Донецьк—Дніпропетровськ тощо.

Трубопровідний транспорт представлений переважно транзитним газопроводом — Оренбург—Західний кордон, нафтопроводами — Самара—Слов'янськ і Грозний—Лисичанськ, по яких у регіон надходять природний газ нафта й нафтопродукти з Росії.

Єдиний морський порт на Азовському морі — Маріуполь, який є великим транспортним вузлом і базою для суден Азовського морського пароплавства.

Повітряний транспорт забезпечує міжрегіональні перевезення пасажирів. У містах Донецьку, Луганську, Лисичанську та Сєвєродонецьку діють аеропорти, які мають міжнародний статус.

Зовнішньоекономічна діяльність. Потужний економічний потенціал Донецького економічного району, високий рівень його спеціалізації в багатьох галузях сприяли тісному залученню району до зовнішньоекономічної діяльності.

Обсяги експорту товарів у 2007 р. становили 14,6 млрд дол., імпорту — 5,8 млрд дол., що відповідно дорівнювало 29,6 і 9,7 % від загальних показників в Україні. Особливо виділяється Донецька область, яка дає 21,6 % всього експорту держави і займає за цим показником перше місце серед областей України. До найбіль-

ших експортерів регіону відносяться, в першу чергу, підприємства металургійного комплексу та хімічної промисловості.

Товарна структура як експорту, так і імпорту регіону має переважно сировинну й паливно-енергетичну орієнтацію. До основних видів експортної продукції належать чорні метали та вироби з них, продукція хімічної промисловості та важкого і транспортного машинобудування, а в імпорті переважають, насамперед, природний газ, нафта й нафтопродукти. Така залежність металургійного комплексу регіону від зовнішнього ринку чорних металів, антидемпінгові операції, які проводяться проти підприємств регіону компаніями-конкурентами із США, Європи, Китаю і Росії, значно гальмує розвиток зовнішньоекономічних зв'язків та досить часто перетворює їх на проблемні.

Головним зовнішньоекономічним партнером регіону традиційно залишається Російська Федерація. Зростає питома вага країн Південно-Східної Азії, Європейського Союзу, США, Туреччини й інших країн СНД.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Донецького економічного району

З метою трансформації економіки Донецького економічного району в ринкову необхідно здійснити наступне:

- вдосконалити галузеву структуру господарського комплексу через збалансування розвитку основних галузей спеціалізації (вугільної, металургійної та хімічної) з потребами України, впровадити сучасні технології та нову техніку, безвідходні виробництва, сприяти випереджальному розвитку галузей, пов'язаних із задоволенням потреб населення;

- реформувати структуру металургійного комплексу, скоротивши виробництво чавуну, нерафінованої сталі, вогнетривів; збільшити виробництво електросталі, тонколистової продукції, розширити виробництво вторинної і переробної кольорової металургії, налагодити випуск нових видів напівпровідників;

- удосконалити структуру машинобудівного комплексу, зокрема перепрофілювання частини підприємств воєнно-промислового комплексу на виготовлення технічно-складної цивільної продукції, товарів народного споживання;

- поліпшити екологічну ситуацію за рахунок перепрофілювання окремих виробництв, технічного переоснащення підприємств, здійснення комплексу природоохоронних заходів;

- підвищити інтенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва, зокрема тваринництва м'ясо-молочного напрямку;
- забезпечити ефективну зайнятість населення шляхом диверсифікації виробництва та створення нових робочих місць.

7.2.2. Придніпровський економічний район

1. Місце і роль Придніпровського економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.
3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Придніпровського економічного району.

1. Місце і роль Придніпровського економічного району в економіці України

Придніпровський економічний район займає частину центральної та південно-східної території України. До його складу входять Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області. Район має вигідне економіко-географічне положення: межує з високорозвинутими районами України (Донецьким, Центральним та ін.); має вихід до Азовського моря, його територію перетинають важливі транспортні магістралі, тут знаходиться нижня течія судноплавного Дніпра.

Площа району становить 83,7 тис. км (13,9 % території України), де проживає майже 6,3 млн чол. (13,5 % загальної чисельності населення). Район характеризується високою густотою населення (75 чол./ км²) та питомою вагою міського населення — майже 78 % проти 68 % у середньому по Україні. Він має досить високий рівень господарського освоєння території. На його долю припадає близько 19 % загального виробництва товарів і послуг та майже 16 % валового регіонального продукту країни.

На території Придніпровського економічного району зосереджені різноманітні та унікальні мінерально-сировинні ресурси, потенціал запасів яких є найбільш вагомим в Україні. Особливо виділяються запаси руд чорних металів (залізних і марганцевих). Господарський комплекс району забезпечений власними енерго-ресурсами та паливними ресурсами Донбасу, з яким він має тісні виробничі зв'язки. Район має високий потенціал ґрунтових і агрокліматичних ресурсів (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПРИДНІПРОВСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.

Показники	Україна	Придніпровський район		Дніпропетровська область		Запорізька область		Кіровоградська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	83,7	13,9	31,9	5,3	27,2	4,5	24,6	4,1
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	6271,0	13,5	3398,4	7,3	1832,9	4,0	1039,7	2,2
— міського	31 668,8	4877,2	15,4	2836,2	9,0	1403,3	4,4	637,7	2,0
— сільського	14 703,9	1393,8	9,5	562,2	3,9	429,6	2,9	402,0	2,7
— відсоток міського	68,3	77,8	113,9	83,5	122,3	76,6	112,2	61,3	89,8
— щільність, осіб на 1 км ²	77	75	97,3	106	137,7	67	87,0	42	54,5
Валовий регіональний продукт, млн грн	544 153	85 321	15,7	52 347	9,6	24787	4,6	8187	1,5
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	13 606	117,0	15 239	131,0	13 369	115,0	7723	66,4
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	166 064	14,0	96 588	8,1	46 207	3,9	23 269	2,0
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	14 416,5	29,2	9819,2	19,9	4324,8	8,8	272,5	0,5
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	8902,5	14,7	5309,9	8,8	3414,0	5,6	178,0	0,3
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	415,7	4,6	243,4	2,7	156,0	1,7	16,3	0,2

Закінчення табл. 7.2

Показники	Україна	Придніпровський район		Дніпропетровська область		Запорізька область		Кіровоградська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	426,5	8,6	316,5	6,4	104,9	2,1	5,1	0,1
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. на кінець 2007 р.	29 489,4	3678,1	12,5	2924,2	9,9	698,4	2,4	55,5	0,2
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 осіб наявного населення	10,2	9,8	96,1	10,1	99,0	9,6	94,1	9,6	94,1
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 осіб наявного населення	16,4	17,5	106,7	17,5	106,7	16,7	101,8	18,4	112,2
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 осіб наявного населення	-6,2	-7,7	124,2	-7,4	119,4	-7,1	114,5	-8,8	141,9
Сальдо міжрегіональної міграції, осіб	—	-4607	100,0	718	—	-1124	24,4	-4201	91,2
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16838	359	2,1	115	0,7	243	1,4	1	0,0
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	660,3	82,8	12,5	35,3	5,3	26,6	4,0	20,9	3,2
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1301	96,3	1455	107,7	1394	103,2	1054	78,0

У Придніпровському економічному районі зосереджений значний науково-технічний потенціал держави. Наукові школи Придніпров'я працюють над формуванням та реалізацією космічної програми України, над створенням енергозберігаючих технологій у гірничій справі, металургійній, хімічній промисловості, будівництві і сільському господарстві.

Придніпров'я — індустріально розвинутий район. Тут зосереджено до 18 % основних фондів промисловості та виробляється майже чверть промислової продукції України. Територіальна концентрація промислового виробництва в районі майже в 2 рази вища, ніж у середньому по Україні. Особливо це стосується чорної і кольорової металургії, електроенергетики та машинобудування.

Район є одним з провідних виробників продукції чорної металургії в Україні — на його долю припадає три четверти виробництва металевих труб в Україні, більше половини готового прокату, майже половина чавуну і сталі, близько 90 % видобутку залізної руди, 100 % марганцевої руди. Тут виробляється третина автомобілів, чверть цементу та ін.

У розвитку сільського господарства Придніпров'я провідними галузями є: а також зернових, олійних, овочевих і плодово-ягідних культур, виробництво продукції молочно-м'ясного скотарства, птахівництва, свинарства та тонкорунного вівчарства, які зумовлюють його спеціалізацію в загальнодержавному поділі праці.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. У Придніпровському економічному районі нині зосереджена п'ята частина природно-ресурсного потенціалу, з них третина — мінерально-сировинні ресурси країни. За рівнем концентрації і різноманітності природних ресурсів район посідає перше місце в Україні. Тут знаходяться близько 300 родовищ корисних копалин, майже 80 % загальних запасів бурого вугілля (Дніпровський буровугільний басейн), чверть запасів кам'яного вугілля (Західний Донбас), 80 % залізної руди (Криворізький залізоруд-

ний басейн і Білозерський залізорудний район), значні запаси руд кольорових металів, каоліну, вогнетривких глин, рідкісних металів.

У Придніпровському економічному районі зосереджено майже 14 % загальної земельної площі України. В ґрунтовому покритті переважають чорноземи (майже половина площі сільськогосподарських земель) та сірі лісові ґрунти.

Демографічний потенціал. Чисельність населення Придніпровського економічного району на початок 2008 р. становила 6271,0 тис. осіб (13,5 % загальної чисельності населення України, займаючи 13,9 % площі території держави). За період з 1995 по 2007 рр. кількість населення району скоротилася на 12,5 %, у тому числі за рахунок сільського населення — на 194,7 тис. осіб, міського — на 699 тис. осіб. Зменшення чисельності населення району відбувалося, передусім, через зростання смертності та зниження народжуваності.

Густина населення району на початок 2008 р. становила 75,9 тис. осіб на 1 км² (в Україні — 77 осіб на 1 км²).

Відтворення населення. Показники народжуваності, смертності й природного приросту населення Придніпровського економічного району є гіршими за середньоукраїнські і складають відповідно 9,9 ‰, 17,5 та мінус 7,6 ‰. Показник дитячої смертності тут дорівнює 11,8 ‰ і є вищим, ніж у середньому в Україні.

Загальний коефіцієнт народжуваності у Дніпропетровській області протягом 1990—1999 рр. знизився з 12,3 до 7,1 ‰, у Запорізькій області — з 12,4 до 7 ‰, а в Кіровоградській області — продовжував зменшуватися до 2001 р. з 12,6 до 7,6 ‰. У цих областях коефіцієнти народжуваності почали зростати з початку нового тисячоліття відповідно до 10,1, 9,6 і 9,6 ‰, проте всі вони були нижчими за середній показник в Україні.

Загальний коефіцієнт смертності у Дніпропетровській області у 1990—1995 рр. поступово зростав з 11,8 до 15,8 ‰. У подальші роки відбувалися його коливання з 14,8 ‰ у 1998 р. до 17,5 ‰ у 2007 р. У Запорізькій області за цей період він збільшення з 11,9 до 15,4 ‰, а в подальші роки змінювався від 14,4 ‰ у 1998 р. до 16,7 ‰ у 2007 р. У Кіровоградській області коефіцієнт смертності підвищився з 14,5 ‰ у 1990 р. до 17,7 ‰ у 1995 р. Потім він коливався з 16,5 ‰ у 1998 р. до 18,4 ‰ у 2007 р.

Вікова структура. Спостерігається процес постаріння населення Придніпровського економічного району. Питома вага на-

селення старше працездатного віку в загальній чисельності зростала з 23,6 % у 1990 році до 25,2 % у 2007 р. У віковій структурі населення частка осіб працездатного віку у 1990 р. становила 58,3 %, у 2007 р. — 60,1 %, але надалі частка населення похилого віку буде зростатиме, а частка населення працездатного віку (й особливо дітей) зменшуватиметься.

Трудовий потенціал. Чисельність економічно активного населення віком 15—70 років у Придніпровському економічному районі в I півріччі 2008 р. становила 3090,5 тис. осіб (або 13,8 % зайнятого населення України): у Дніпропетровській області — 1678 тис. осіб (63,6 % всього населення відповідного віку), у Запорізькій — 909,5 тис. (63,6 %), у Кіровоградській — 503 тис. осіб (64,1 %). У структурі зайнятості регіон має одну з найбільших у державі питому вагу зайнятих у сфері матеріального виробництва й у галузі, промисловості, зокрема.

Починаючи з 1992 р., у Придніпров'ї зростала чисельність безробітних. На кінець 2000 р. вона становила 161 тис. осіб, або — 4,2 % (в Україні — 4,3 %). Надалі кількість безробітних почала скорочуватися. Частка зареєстрованих безробітних у I половині 2008 р. у Дніпропетровській та Запорізькій областях була нижчою за середній показник в Україні (відповідно 2,1 і 2,9 %), у Кіровоградській області — вищою (4,1 %).

Показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в Придніпровському економічному районі приблизно відповідали середньому показникові в Україні: у Дніпропетровській та Запорізькій областях частка безробітних була дещо нижчою за середній рівень по Україні і складала відповідно 4,9 та 5,7 %, в Кіровоградській області — дещо вищою — 7,5 %.

Виробничий та науково-технічний потенціал. Район має потужний виробничий потенціал. На його долю припадає майже 18 % основних фондів України, в тому числі близько чверті основних фондів промисловості, 12 % — сільського господарства, майже 13 % — транспорту і зв'язку.

У Придніпровському економічному районі зосереджений потужний науково-технічний потенціал, який включає понад 160 організацій, у тому числі понад 80 вищих навчальних закладів. На базі науково-технічного потенціалу Придніпров'я вирішуються комплексні проблеми, пов'язані з використанням мінеральних ресурсів на основі їх глибокої переробки, металургійного й машинобудівного виробництва, охорони здоров'я населення та оздоровлення екологічного стану району.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

Галузева структура економіки Придніпровського економічного району має низку особливостей. Тут сформувався господарський комплекс зі значною перевагою промисловості над сільським господарством. У структурі господарського комплексу району на долю промисловості припадає понад 60 %, сільського господарства — близько 10 %, будівництва — більше 3 %, транспорту і зв'язку — майже 7 % загального виробництва товарів та послуг. Створення валової додаткової вартості відбувається завдяки промисловості — на майже 50 %, а сільському господарству — на 11 %.

Основною галуззю господарського комплексу району залишається промисловість. Нині в ній зайнято майже 31 % працюючих в економіці й зосереджена чверть основних фондів району.

В територіальному поділі праці район виділяється електроенергетикою, чорною і кольоровою металургією, машинобудуванням, промисловістю будівельних матеріалів, харчовою промисловістю, сільським господарством і транспортом.

В галузевій структурі *промисловості* району провідне місце належить чорній металургії, машинобудуванню та харчовій промисловості. В структурі металургії значну перевагу становить *чорна металургія*, для розвитку якої район має всі необхідні передумови: ринок чорних металів, багату сировинну базу, наявність прісної води (р. Дніпро). Сировинна база чорної металургії представлена великими запасами залізної (Криворізький басейн — 18—19 млрд т, Білозерський район — 2,5 млрд т) і марганцевої руди (Нікопольський і Токмацький басейни). Основними центрами чорної металургії в районі є Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Нікополь та Новомосковськ.

Серед галузей *кольорової металургії* найбільш розвинута алюмінієва і титаново-магнієва промисловість (Запоріжжя).

У структурі *машинобудування* виділяється авіаційна (Дніпропетровськ), автомобільна промисловість (Запоріжжя), сільськогосподарське і тракторне машинобудування (Дніпропетровськ, Кіровоград), виробництво електровозів (Дніпропетровськ) та вантажних вагонів (Дніпродзержинськ), верстатобудування (Дніпропетровськ), електротехнічна промисловість (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Бердянськ, Кіровоград, Жовті Води) та важке машинобудування (Кривий Ріг, Запоріжжя, Дніпропетровськ).

Паливно-енергетичний комплекс району представлений електроенергетикою (Запорізька АЕС, Дніпровська, Запорізька і Криворізька ТЕС, Дніпровська ГЕС), вугільною (Дніпровський буровугільний басейн, Західний Донбас), нафтопереробною та газовою промисловістю.

В *промисловості будівельних матеріалів* виділяються цементна промисловість (Кривий Ріг, Дніпродзержинськ), виробництво залізобетонних виробів і конструкцій (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кіровоград, Кривий ріг, Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Нікополь).

У *легкій промисловості* найбільшого розвитку набули швейна і трикотажна промисловість (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кіровоград, Нікополь, Бердянськ).

Основу *агропромислового комплексу* району складає сільське господарство, де зайнято майже 20 % усіх працюючих. У територіальному поділі праці ця галузь спеціалізується на виробництві зерна (пшениця, кукурудза, ячмінь, просо), вирощуванні технічних (соняшнику, цукрових буряків) та овочевих культур. Основною галуззю спеціалізації тваринництва є молочнорізне скотарство, свинарство і птахівництво.

У галузевій структурі *харчової промисловості* Придніпров'я виділяються олійно-жирова, хлібопекарська, борошномельно-круп'яна, м'ясна й молочна галузі промисловості.

В Придніпровському економічному районі розвинуті всі види *транспорту*: авіаційний, залізничний, автомобільний, трубопровідний і річковий. Територію району перетинають найважливіші залізниці, які з'єднують найбільші сировинні бази країни — кам'яновугільний Донбас, залізорудне Криворіжжя та Нікопольський марганцеворудний басейн.

В Придніпров'ї розвинута мережа автомобільних шляхів, переважна більшість яких мають тверде покриття. Основними автомобільними трасами є: Київ—Дніпропетровськ—Запоріжжя—Сімферополь, Київ—Дніпропетровськ—Донецьк та ін.

Водний транспорт району представлений річковим (Дніпро) і морським транспортом (Азовське море). Найбільші річкові порти знаходяться у Дніпропетровську, Запоріжжі, Дніпродзержинську, морські — у Бердянську.

В галузях *соціальної сфери* зосереджено понад 30 % основних фондів та трудових ресурсів району. В її складі понад 60 % припадає на матеріально-побутові галузі (торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, побутове обслугову-

вання населення) і близько 40 % — на соціально-культурні галузі (освіту, охорону здоров'я, культуру, мистецтво, науку та ін.).

Велика увага в районі приділяється *зовнішнім економічним зв'язкам*. Основні експортноорієнтовані галузі Придніпров'я — це металургія, обробка металів, виробництво машин і обладнання. В структурі експорту високу питому вагу займають прокат чорних матеріалів, труби, феросплави, алюміній, титан, магній, продукція машинобудування (верстати, автомобілі, вантажні вагони, бурякозбиральні комбайни, трансформатори, цемент тощо), продукція сільського господарства (зерно, соняшник, овочі, фрукти), продукція харчової промисловості (сири, масло, олія, м'ясні консерви).

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Придніпровського економічного району

Аналіз сучасного стану економіки Придніпровського економічного району свідчить про наявність диспропорцій в її розвитку: зменшення обсягів видобутку основних корисних копалин; небезпечні еколого-економічні тенденції в землекористуванні; дефіцит паливних, водних і лісових ресурсів; недостатній рівень розвитку соціальної сфери; посилення дезінтеграції економічного простору; недосконалість внутрішньогалузевої структури економіки, окремих її сфер та галузей; необґрунтоване посилення сировинної спрямованості структури господарського комплексу; порушення пропорцій між виробничою і невиробничою сферами; розбалансованість пропорцій між сферами АПК; загострення екологічних проблем.

Основними напрямками стабілізації виробництва Придніпров'я є:

- підвищення ефективності районного виробництва через структурну перебудову промисловості, зменшення її ресурсомісткості;
- фінансове оздоровлення економіки району за допомогою важелів, які впливають на платоспроможність підприємств і населення;
- підтримка реального сектора економіки через державне фінансування й пільгове кредитування розвитку пріоритетних галузей;
- стимулювання інвестиційної діяльності, зокрема прямих іноземних інвестицій у базові галузі промисловості і сільського господарства;

- послаблення залежності від паливно-енергетичних ресурсів у результаті зниження рівня енергомісткості та матеріаломісткості продукції;

- створення необхідної законодавчої та нормативної бази щодо стимулювання експорту готової високотехнологічної продукції на противагу вивозу гірничо-рудної сировини;

- прискорений розвиток соціальної сфери і суттєве поліпшення життєвого рівня населення (збільшення реальних доходів, підвищення рівня охорони здоров'я населення);

- поліпшення екологічної ситуації за рахунок створення ефективних очисних комплексів, рекультивації порушених природних ландшафтів, впровадження системи екологічного моніторингу;

- використання науково-технічного й виробничого потенціалу району для створення технопарків;

- прискорений розвиток малих і середніх міст та обмеження зростання великих міст.

Придніпровський економічний район збереже своє значення потужного індустріального регіону України і перейде на новий рівень розвитку на основі інноваційного оновлення всіх сфер життєдіяльності.

7.2.3. Східний економічний район

1. Місце і роль Східного економічного району в економіці України.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.

3. Галузева і територіальна структура господарства району.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Східного економічного району.

1. Місце і роль Східного економічного району в економіці України

Східний економічний район — це промислово-аграрний регіон, спеціалізацією якого в загальнодержавному поділі праці є машинобудування й металообробка, хімічна, нафтова і газова промисловість. До його складу входять Полтавська, Сумська і Харківська області. Площа району — 84,0 тис. км², що становить 13,9 % території України (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
СХІДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ ТА ЙОГО ОБЛАСТЕЙ У 2007 р.

Показники	Україна	Східний район		Полтавська область		Сумська область		Харківська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	84,0	13,9	28,8	4,8	23,8	3,9	31,4	5,2
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	5517,6	11,9	1524,9	3,3	1196,8	2,6	2795,9	6,0
— міського	31 668,8	3945,0	12,4	920,5	2,9	797,1	2,5	2227,4	7,0
— сільського	14 703,9	1572,6	10,7	604,4	4,1	399,7	2,7	568,5	3,9
— відсоток міського	68,3	71,5	104,7	60,4	88,4	66,6	97,5	79,7	116,7
— щільність, осіб на 1 км ²	77	66	85,7	53	68,8	50	64,9	89	115,6
Валовий регіональний продукт, млн грн	544 153	63 768	11,7	22 179	4,1	9566	1,7	32 023	5,9
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	11 557	99,4	14 330	123,2	7848	67,5	11 353	97,6
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	130 688	11,0	35 178	3,0	22 855	1,9	72 655	6,1
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	3968,1	8,0	2143,1	4,3	682,0	1,4	1143,0	2,3
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	3539,4	5,8	899,5	1,5	374,5	0,6	2265,4	3,7
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	321,4	3,5	29,9	0,3	50,0	0,5	241,4	2,7

Закінчення табл. 7.3

Показники	Україна	Східний район		Полтавська область		Сумська область		Харківська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	471,6	9,5	99,8	2,0	103,8	2,1	268,0	5,4
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. на кінець 2007 р.	29 489,4	1825,9	6,2	363,0	1,2	181,0	0,6	1281,9	4,4
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 чол. наявного населення	10,2	8,8	86,3	8,7	85,3	8,4	82,4	9,0	88,2
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	17,2	104,9	18,5	112,8	18,6	113,4	16,2	98,8
Чисельність природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-8,4	135,5	-9,8	158,1	-10,2	165,4	-7,2	116,1
Сальдо міграційної міграції, осіб	—	-135	100,0	-639	в 4,7 раз	-2216	в 16,4 раз	2720	—
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	1275	7,5	70	0,4	-106	—	1311	7,8
Кількість зареєстрованих безробітних, тис. чол.	660,3	167,3	11,8	48,8	3,4	44,3	3,1	74,2	5,3
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1217	90,1	1243	92,0	1098	81,3	1251	92,6

Природно-географічні умови району в цілому сприятливі для розвитку його продуктивних сил. Висока густота населення, розгалужені транспортні зв'язки сприяли розвитку промисловості. За обсягом та різноманітністю продукції машинобудування Східний економічний район є провідним в Україні.

Серед трьох найбільших обласних систем розселення в Україні поряд з Донецькою та Дніпропетровською існує Харківська система. Найбільші міста у Східному економічному районі — це Харків, Суми, Полтава, Кременчук. Особливо вирізняється Харківська міська агломерація з ядром у Харкові, навколо якої зосереджено багато міст і селищ міського типу.

Харків — найбільш багатогалузевий центр району. Навколо нього сформувався великий промисловий вузол, де сконцентровано дві третіх міського населення Харківської області і виробляється чотири п'ятих її промислової продукції.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. Східний економічний район багатий на корисні копалини. Із паливно-енергетичних ресурсів найбільше значення мають природний газ і нафта, основні запаси яких зосереджені в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Кегичевське, Мелехівське, Єфремівське та інші родовища), Полтавській (Глинсько-Розбишівське, Радченківське, Сагайдацьке, Зачепилівське, Новогригоріївське родовища) і Сумській областях (Качанівське, Рибальське родовища). На території району знайдено кам'яне вугілля (Харківська, Полтавська та Сумська області), а також торф (Полтавська і Сумська області).

Регіон має значні запаси високоякісних залізних руд (їх загальні запаси складають 4,5 млрд т), які зосереджені у Кременчуцькому залізорудному районі (Полтавська область), родовища титанових руд (Краснокутське Харківської області) та мідних (Картамиське, Беритянське Харківської області).

У Харківській і Сумській областях відкриті родовища фосфоритів. Є поклади кам'яної солі (Сумська область), каоліну, кварцевих та скляних пісків, гіпсу, крейди, мергелю, вапняків та інших будівельних матеріалів. Відомі джерела мінеральних вод у Полтавській (Миргородське, Гоголівське) і Харківській областях (Березівське).

Найбільше водогосподарське значення має Дніпро. Водними ресурсами забезпечена господарська діяльність Полтавської та Сумської областей. У Харківській області запаси води недостатні. Земельний фонд району визначається великою часткою в його структурі сільськогосподарських угідь та ріллі. Високоякісні чорноземні ґрунти є важливим природним ресурсом району. Ліси в районі займають 10 % території, причому переважають змішані ліси. Район має значний рекреаційний потенціал, основу якого становлять сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, мінеральні води тощо. Природно-географічні умови тут у цілому сприятливі для розвитку продуктивних сил.

Демографічний потенціал. Чисельність населення. У Східному економічному районі склалася несприятлива демографічна ситуація. В усіх трьох областях району чисельність населення скорочується значними темпами, відповідно зменшується кількість трудових ресурсів. За період 1995—2008 рр. чисельність наявного населення регіону знизилася на 733,4 тис. осіб (на 11,4 %) — відповідно з 6225,4 тис. до 5517,6 тис. осіб на початок 2008 р.

Густина населення району поступово зменшується. Якщо на кінець 1995 р. вона становила 74 чол. на 1 км², то на кінець 2007 р. — 66 чол. на 1 км² (була нижчою, ніж середня густина населення в Україні). Лише в Харківській області у 2007 р. цей показник був вищим за середній в Україні — 89 чол. на 1 км², в Полтавській та Сумській областях — нижчим — відповідно 53 і 50 чол. на 1 км².

Відтворення населення. На кінець 2007 р. показники народжуваності, смертності та природного приросту населення Східного економічного району були гіршими за середньоукраїнські й становили відповідно 8,8, 17,2 і мінус 8,4 ‰. Показник дитячої смертності у районі складова 9,7 ‰ і був нижчим, ніж у середньому в Україні.

Загальний коефіцієнт народжуваності у Полтавській області протягом 1990—2001 рр. знизився з 11,8 до 6,8 ‰, у Харківській області — з 11,4 до 6,7 ‰, а в Сумській області — продовжував зменшуватися до 2002 р. (відповідно з 11,5 до 6,7 ‰). У перших двох областях ці коефіцієнти почали зростати з 2002 р., а в Сумській області — з 2003 р. відповідно до 8,7, 9 та 8,4 ‰. Проте всі вони були значно нижчими за середні показники в Україні і відставали від аналогічних показників початку 1990-х р.

Загальний коефіцієнт смертності у Полтавській області у 1990—1995 рр. поступово зростав — відповідно з 14,3 до 17,2 ‰,

а в подальші роки відбувалися його коливання — з 16,6 % у 1998 р. до 18,5 % у 2007 р. В Сумській області цей показник за період 1990—1995 рр. збільшився відповідно з 14,6 до 17,3 %, а в подальші роки коливався від 16,9 % у 1998 р. до 18,6 % у 2007 р. В Харківській області коефіцієнт смертності зріс з 12,8 % у 1990 р., до 16,5 % у 1995 р., у 1998 р. знизився до 14,6 %, а в 2007 р. підвищився до 16,2 %.

Вікова структура. Спостерігається значне постаріння населення Східного економічного району. Питома вага населення старше працездатного віку в загальній чисельності зросла з 24,9 % у 1990 р. до 25,7 % у 2007 р. У віковій структурі населення району частка осіб працездатного віку за період 1990—2007 рр. збільшилася з 57,8 до 61,0 %.

Трудовий потенціал. Чисельність економічно активного населення віком 15—70 р. у Східному економічному районі в І півріччі 2008 року становила майже 2,7 млн осіб (або 12,2 % від кількості всього зайнятого населення в Україні): у Полтавській області — 745,3 тис. осіб (64,2 % до всього населення відповідного віку), у Сумській — 589,2 тис. (64,4 %), у Харківській області — 1402,2 тис. осіб (63,9 %).

У районі сформувався регіональний ринок праці, диференційований за основними показниками і тенденціями розвитку. Зокрема, для ринку праці Сумської області характерні певні ознаки трудодепресивності, для ринків праці Харківської і Полтавської областей — висока мобільність робочої сили, достатній рівень пропозицій робочої сили, достатня місткість ринку.

Показники безробіття, за методологією МОП, у І половині 2008 р. в районі були такими: у Полтавській та Сумській областях частка безробітних була дещо вищою за середньоукраїнський показник (4,9 та 5,7 %), в Харківській області — нижчою (5,6 %). Це ж стосується і частки зареєстрованих безробітних (відповідно 4 і 3,9 % та 2,7 %).

Виробничий потенціал. У промисловості району зосереджено 44 % основних виробничих фондів, у сільському господарстві — 26,9 %. Вартість основних промислово-виробничих фондів Східного економічного району становить 11,7 % від відповідного показника по Україні. Фондовіддача в районі дещо вища за середньоукраїнську, а фондоозброєність поступається загальнодержавній.

Науково-технічний потенціал. Серед усіх економічних районів України саме науково-технічний потенціал Східного економічного району вирізняється своєю потужністю та спроможні-

стю виконання великих обсягів науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт. Головним завданням наукової сфери району є забезпечення підприємств високими технологіями для підвищення обсягів, якості, асортименту й конкурентоспроможності продукції національного товаровиробника.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

Східний економічний район має один з найпотужніших індустріально-аграрних господарських комплексів України. Провідне місце в ньому посідає промисловість (75 % валового внутрішнього продукту). Головні галузі спеціалізації — машинобудування, нафтогазова, хімічна, харчова промисловість.

Паливно-енергетичний комплекс. У регіоні є значний комплекс паливних галузей: газо-і нафтовидобувної, а також торф'яної галузі. Обсяг продукції паливної промисловості становить 30 % від загальноукраїнського.

Видобуток природного газу в районі складає понад 80 % від видобутку в Україні. За масштабами видобутку газу вирізняється Харківська область. В Шебелинці працює газопереробний завод.

У нафтовидобувній галузі виділяється Сумська область, на частину якої припадає близько 20 % запасів нафти України. Але розвиток видобутку нафти не відбувається через складні умови видобутку та вкрай незадовільні економічні умови.

Значні балансові запаси нафти має також Полтавська область (близько 10 % запасів України), але видобуток тут не зростає з аналогічних причин. Провідне місце в паливно-енергетичній галузі належить також нафтопереробці. Один з найбільших в Україні є Кременчуцький нафтопереробний завод, який і нині виробляє значну кількість нафтопродуктів. Важливими елементами паливно-енергетичного комплексу є Зміївська ДРЕС і Кременчуцька ГЕС.

Машинобудування й металообробка є провідними галузями, де зайнято понад 60 % усього промислово-виробничого персоналу району. Місто Харків і область зосереджують близько 20 % машинобудування України.

Енергетичне та електротехнічне машинобудування розміщено в Харкові (парові турбіни для теплових і атомних електростанцій, потужні турбогенератори, електродвигуни тощо), Полтаві (заводи електротехнічних виробів, газорозрядних ламп тощо), Глухові

(електронні й агрегатні вузли), Сумах (важке компресоробудування, електропомпи), Свесі (помпи).

Транспортне машинобудування розвинуто у Кременчуці (вантажні автомобілі, різні види вагонів), Харкові (велосипеди, мотоцикли), Ромнах (транспортні запчастини). У Харкові виробляють пасажирські і транспортні літаки.

Верстатобудування розвивається у Харкові, де випускають верстати загального та спеціального призначення, автоматичні лінії, верстати з програмним управлінням, і в Лубнах. Прилади, точні машини, інструменти та механізми випускають у Харкові, Сумах, Полтаві. Приладобудування зосереджено також у Лубнах і Червонозаводську.

У Східному економічному районі розміщено виробництво устаткування для різних галузей промисловості. У Харкові випускають гірничі і металургійне устаткування, обладнання для легкої, харчової, поліграфічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів, у Полтаві — для хімічної, харчової промисловості, у Кременчуці — шляхові машини, у Лубнах — устаткування для харчової і деревообробної промисловості. У Ромнах знаходяться також підприємства поліграфічного машинобудування, у Сумах — хімічного машинобудування. Харків — важливий центр виробництва важкої військової техніки.

Хімічна промисловість забезпечує країну мінеральними добривами, дубильними речовинами, пластмасами, хімреактивами. У районі зосереджено практично все виробництво кінофотоматеріалів (Шостка). Технічний вуглець виробляють у Кременчуці. В Сумах здійснюється випуск фосфатних добрив, сірчаної кислоти, отрутохімікатів, лакофарбової продукції тощо. Шебелинка є центром виробництва хімічних реактивів. У найбільшому центрі хімічної промисловості — Харкові виготовляють пластмаси, лаки, фарби, хімреактиви, побутову хімію, фармацевтичні препарати.

В районі є деякі ланки *металургійного комплексу*. Поблизу міста Комсомольська відкритим способом видобувають залізну руду. Тут знаходиться Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат. Чорна металургія представлена Кременчуцьким та Полтавським ливарно-механічними заводами.

Потужна галузь району — *будівельна індустрія*. Цементна промисловість розвинута в Балаклії (Харківська область). Залізобетонні конструкції випускають у Кременчуці, вироби зі скла — у Полтаві й Мерефі (Харківська область), порцеляно-фаянсові вироби — в Полтаві та Будах (поблизу Харкова).

Деревообробна і меблева промисловість зосереджена, як правило, у великих промислових центрах — Харкові, Полтаві, Су-

мах, Кременчуці. Її підприємства знаходяться також у середніх містах, зокрема у Лубнах.

Східний район має потужний *агропромисловий комплекс (АПК)*. Основу його становить сільське господарство. За вартісними показниками валового випуску продукції сільського господарства район посідає третє місце в країні. Посівні площі сягають 50 % усієї території району. Сільськогосподарські підприємства переважно спеціалізуються на вирощуванні зернових культур, цукрових буряків, соняшнику. Поблизу великих міст, особливо Харкова, розташовані овочево-молочні господарства приміського типу. Розвинуті також садівництво та ягідництво. Тваринництво представлено розведенням великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці.

Харчова промисловість за обсягом виробництва посідає друге місце після машинобудування. Найбільш ефективними є цукрова, маслобобна, сироварна й інші галузі харчової промисловості. В районі виробляють п'яту частину цукру в країні.

За вартістю продукції *легка промисловість* посідає в районі третє місце. Тут виробляють бавовняні та вовняні тканини, розвинуті конопле-джутова, хутрова, взуттєва галузі. Найбільшим центром легкої промисловості є Харків, де зосереджені швейна, панчішно-шкарпеткова, суконна галузі, знаходяться найкрупніше в Україні хутрове об'єднання, канатний завод тощо. У Полтаві розміщені бавовнопрядильна, трикотажна, швейна фабрики, шкіряно-взуттєвий комбінат, у Сумах — швейна, суконна і шкіряно-взуттєва фабрики.

У районі функціонують усі види *транспорту*. Основна частина вантажних перевезень припадає на залізничний транспорт, пасажирських — на автомобільний. Найгустіша мережа всіх видів транспорту, крім річкового, розташована в Харківській області. Найбільшими залізничними вузлами є Харків (найпотужніший у країні), Лозова, Ворожба, Конотоп, Суми, Кременчук, Гребінка, Полтава. Автомобільний транспорт широко використовується для внутрішньообласних перевезень. Район перетинають автошляхи загальнодержавного і міжнародного значення. Для транспортних зв'язків використовується Дніпро з його притоками. На ньому розташований великий річковий порт — Кременчук. Через територію району проходять магістральні газопроводи «Оренбург—Західний кордон», «Уренгой—Помари—Ужгород», «Шебелинка—Полтава—Київ», нафтопроводи «Мічуринськ—Кременчук», «Гнідинці—Кременчук» тощо. Авіаційний транспорт представлений у всіх областях району.

Через особливості економіко-географічного положення, господарської спеціалізації Східний економічний район має чи не найбільш розвинуті економічні зв'язки із зарубіжними країнами серед економічних районів України. Тут зосереджено значну кількість підприємств, діяльність яких спрямована на експорт. Позитивним чинником при цьому є той факт, що в структурі продукції, яка вивозиться за межі району, досить високу частку становлять високотехнологічні вироби, у тому числі продукція машинобудівного комплексу.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Східного економічного району

Перед економікою Східного економічного району стоять складні завдання. Район має всі передумови для налагодження випуску засобів виробництва (машин, обладнання) для різних галузей економіки України та експортних потреб.

Важливим напрямом є розвиток паливно-енергетичного комплексу, оскільки Східний економічний район став домінуючим у видобутку нафти й газу в Україні. Від розвитку цієї галузі залежить нормалізація функціонування паливно-енергетичного комплексу всієї країни.

В галузях АПК необхідно зосередити увагу на забезпеченні виробництва сільськогосподарських культур необхідним обладнанням, посівним матеріалом, мінеральними добривами, фінансовими ресурсами. Актуальним є збереження і підвищення природної родючості землі.

Головна позитивна передумова розвитку району — багатий людський капітал висококваліфікованої робочої сили Харківщини, промислових районів Сумщини та Полтавщини. Високий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки фахівців, наявність достатньої кількості різнопрофільних спеціалістів практично в усіх галузях господарства, подальше нарощування чисельності працівників з вищою освітою за умови створення належних умов відтворення робочої сили спроможні стати каталізаторами позитивних зрушень у науково-технічному забезпеченні стійкого зростання виробництва.

Основними пріоритетами розвитку господарства, які сприятимуть прискореному відродженню економіки регіону та її ефективному функціонуванню, мають бути:

- заходи з попередження структурної кризи, зорієнтовані на подальшу реструктуризацію господарського комплексу району в напрямі зміцнення інвестиційно-інноваційних потоків з матеріа-

ло- та енергомістких сировинно-добувних у високотехнологічні й наукомісткі обробні і переробні галузі промисловості, в розвиток багатуукладного сільського господарства, АПК в цілому та виробничої, соціальної і ринкової інфраструктури;

- державна підтримка прискореного відродження або введення в дію найважливіших конкурентоспроможних високотехнологічних виробничих потужностей: радіоелектронної промисловості, приладобудування та оборонного машинобудування. У такому разі економічний ефект поєднується із соціальним, зокрема з продуктивним забезпеченням зайнятості, підвищенням загальноосвітнього і професійно-кваліфікаційного рівня працівників;

- формування міжгалузевих фінансово-промислових груп з міжнародною участю з метою створення кінцевих видів конкурентоспроможної на національному й світових ринках машинобудівної продукції;

- обов'язкове поєднання ресурсовикористання з відповідними природовідновлювальними заходами, що особливо актуально для високоурбанізованих територій із зниженим еколого-економічним потенціалом розвитку;

- впровадження більш досконалих та глибоких технологій переробки сировини (з доведенням глибини нафтопереробки до 80 %), подальше поширення і розвиток технології видобутку, переробка та обробка сировини, що забезпечують комплексне, найповніше та найефективніше використання її;

- розвиток галузей з виробництва конструкційних (у тому числі будівельних) матеріалів на основі сучасних технологічних циклів (розвиток спецелектрометалургії, порошкової металургії і виробництва композитів) з поліпшеними службовими якостями, комплексними властивостями та гарантованою якістю, а також впровадження високоефективних методів одержання конструкційних з'єднань із заданими властивостями з інтенсифікацією відповідних пошукових розробок у наукомістких виробництвах;

- розробка технологій високоефективної утилізації відходів основного виробництва та житлово-комунального господарства міських агломерацій, залучення в господарський обіг техногенних родовищ;

- створення прогресивних організаційних форм територіальної інтеграції бізнесу, освіти, науки й виробництва технополісного та агрополісного типу. Враховуючи чи не найзначніший в Україні потенціал сфери вищої і середньої освіти Харківщини, в цьому регіоні може бути створена мережа технопарків на базі закладів освіти, науково-дослідних організацій та комерційних структур.

7.2.4. Центральний економічний район

1. Місце і роль Центрального економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного та виробничого потенціалу району.
3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Центрального економічного району.

1. Місце і роль Центрального району в економіці України

До складу Центрального економічного району входять Київська й Черкаська області та місто Київ. Його площа становить 49,8 тис. км² (8,3 % від площі України).

Район розташований у зоні Полісся і Лісостепу. Його територія характеризується невеликою заболоченістю, помірно-континентальним кліматом, високою природною родючістю ґрунтів. Район знаходиться на перехресті важливих залізничних та автомобільних магістралей. Тут протікає Дніпро — головна водна артерія України.

За даними Держкомстату України, на території Центрального району станом на 01.01.2008 р. проживало 5,8 млн чол. (12, 4 % населення України). Район відноситься до високоурбанізованих, оскільки міське населення в ньому складає 78 %, тоді як в Україні — в цілому 68,3 %. Валовий регіональний продукт регіону дорівнює 23 % від загального по Україні, а в розрахунку на одну особу перевищує середнє значення по країні, становлячи понад 186 % до її загального показника.

Експорт товарів з регіону у 2007 р. становив 13,8 % від загального по Україні, а імпорт — 44,2 %. Експорт послуг сягав 48,6 %, а їх імпорт — 38,7 %. Прямі іноземні інвестиції на кінець року склали 6,5 млрд дол., тобто 30,9 % від загального обсягу цих інвестицій в Україні.

Економічним і соціальним ядром району є місто Київ — столиця України. При загальній території міста — 0,1 % від площі України в ньому проживає 8,7 % міського населення країни, виробляється 17,5 % валового регіонального продукту, що в 3 рази перевищує показник на душу населення порівняно із загальним показником по країні (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.**

Показники	Україна	Центральний район		Київська область		Черкаська область		м. Київ	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	49,8	8,3	28,1	4,7	20,9	3,5	0,8	0,1
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	5793,0	12,4	1737,3	3,7	1315,5	2,8	2740,2	5,9
— міського	31 668,8	4519,0	14,3	1048,8	3,3	730,0	2,3	2740,2	8,7
— сільського	14 703,9	1274,0	8,7	688,5	4,7	585,5	4,0	—	—
— відсоток міського	68,3	78,0	114,2	60,4	88,4	55,5	81,3	100,0	—
— щільність, осіб на 1 км ²	77	117	151	62	81	63	82	3279	в 43 рази
Валовий регіональний продукт, млн грн, 2006 р.	544 153	125 412	23,0	19 188	3,5	10957	2,0	95 267	17,5
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	21 649	186,1	10 918	93,9	8209	70,6	35 210	302,8
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	287 603	24,0	45 333	3,8	26 821	2,2	215 449	18,0
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	6783,5	13,8	755,6	1,5	690,6	1,4	5337,3	10,8
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	26 818,3	44,2	2597,1	4,3	494,9	0,8	23 726,3	39,1
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	4388,6	48,6	118,9	1,3	10,0	0,1	4259,7	47,1
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	1929,3	38,7	130,1	2,6	15,2	0,3	1784,0	35,8

Закінчення табл. 7.4

Показники	Україна	Центральний район		Київська область		Черкаська область		м. Київ	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Прямі іноземні інвестиції в регіони України, на кінець року, млн дол.	29 489,4	11012,3	3739	107850	3,7	174,9	0,6	9496,7	32,3
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 наявного населення	10,2	10,1	99,0	10,6	103,9	8,9	87,3	10,4	102,0
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	15,0	91,5	18,1	110,4	18,2	111,0	11,4	69,5
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-4,9	79,0	-7,6	119,4	-9,3	150,0	-1,0	16,1
Сальдо міжрегіональної міграції, осіб	—	24371	100,0	1245	5,1	-493	—	22633	92,9
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	2897	17,1	521	3,1	206	1,2	2170	12,8
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	642,3	55,3	8,6	20,5	3,2	29,7	4,6	5,1	0,8
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1582	117,1	1362	100,8	1085	80,3	2300	170,2

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного та виробничого потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. Клімат і ресурси Центрального економічного району досить сприятливі для розміщення промислових підприємств, розвитку шляхів сполучення, а рівнинний характер рельєфу — для механізованого сільського господарства. Природно-кліматичні умови допомагають і рекреаційній діяльності — лікуванню і відпочинку на базі річок, озер, лісів, підземних мінеральних вод тощо.

В мінерально-сировинній базі район виділяється, насамперед, запасами бентонітових глин, суглинків та каолінів як формовочних матеріалів металургії і виробництва стінової кераміки, будівельного каменю, пісків для будівництва тощо.

Водні ресурси (поверхневий стік та підземні джерела) достатні для розвитку різних видів економічної діяльності як виробничої, так і соціально-побутової та транспортної. Значними є запаси лісових ресурсів, серед яких переважають дуб, береза, сосна і вільха. Вони мають санітарно-гігієнічне й оздоровче призначення, а також використовуються для захисту ґрунтів від ерозії, поліпшення мікроклімату, для рекреаційних та виробничих цілей. У зв'язку з радіаційним забрудненням території району, яке сталося в результаті аварії на ЧАЕС, його природно-ресурсний потенціал знизився.

Демографічний потенціал. Чисельність населення. Центральний економічний район є середнім за чисельністю наявного населення, яка на початок 2008 р. становила 5793,0 тис., (12,4 % загальної кількості населення), у тому числі в Київській області мешкало 1737,3 тис. осіб, в Києві — 2698,9 тис. осіб, у Черкаській області — 1315,5 тис. осіб. Чисельність населення району за період 1995—2007 рр. зменшилася на 4,9 % (у тому числі в Київській області — на 8,7, у Черкаській області — на 12,8 %), а в Києві, навпаки, зросла на 2,3 % за рахунок міграції до столиці населення з інших областей.

Густина населення. Центральний економічний район є одним з найбільш густо заселених, передусім, за рахунок значної чисельності населення міста Києва (густина населення столиці — 3279 чол. на 1 км², Київської області — 62, Черкаської області — 63 чол. на 1 км²). Незважаючи на зростання чисельності та густоти населення столиці, середня густина населення Центрального району поступово зменшується: у 1995 р. і вона складала 121 чол. на 1 км², у 2007 р. — 117 чол. на 1 км².

Відтворення населення. Показники народжуваності населення Центрального економічного району майже відповідають показникам народжуваності в цілому в Україні — у 2007 р. коефіцієнт на-

роджуваності дорівнював 10,1 ‰. Смертність у районі є нижчою від смертності в Україні (відповідно 15,0 і 16,4 ‰), внаслідок чого не такими значними є показники природного скорочення населення (в районі — 4,9 ‰, в Україні — 6,2 ‰). На показники природного приросту населення району значно впливають показники смертності в Києві, котрі є найнижчими в Україні (11,4 ‰).

Показник дитячої смертності у районі становить 8,8 ‰ і є нижчим, ніж у середньому в Україні, причому в Київській області він найнижчий в Україні (7,3 ‰), а в Черкаській області — один з найвищих (11,3 ‰).

Загальний коефіцієнт народжуваності у Київській та Черкаській областях протягом 1990—2001 рр. знизився з 12,3 до 7,2 ‰, у Києві — з 12 ‰ у 1990 р. до 7 ‰ у 1999 р. У перших двох областях коефіцієнти народжуваності почали зростати з 2002 р., а в Києві — з 2003 р.: відповідно до 10,6 ‰, 8,9 і 10,4 у 2007 р. Тільки в Києві показник народжуваності майже вийшов на рівень 1991 р. (в Київській області — на рівень 1993 р., а в Черкаській області на рівень — лише на рівень 1997 р.).

Загальний коефіцієнт смертності населення у Київській області у 1990—1995 рр. поступово зростав — відповідно з 13 до 16,5 ‰, в подальші роки відбувалися його коливання — з 15,7 ‰ у 1998 р. до 18,1 ‰ у 2007 р. У Черкаській області цей показник за період 1990—1996 рр. збільшився відповідно з 14,4 до 17,3 ‰, а в подальші роки коливався від 16,5 ‰ у 1998 р. до 18,2 ‰ у 2007 р. В Києві коефіцієнт смертності був найнижчим: з 1990 по 1995 р. відбулося його зростання з 8,6 до 11,5 ‰. Надалі він коливався від 9,8 ‰ у 1998 р. до 11,4 ‰ у 2007 р.

Вікова структура характеризується відносно стабільними співвідношеннями між основними віковими групами. Питома вага населення старше працездатного віку в загальній чисельності населення Центрального економічного району майже не зросла (у 1990 р. — 22,9, у 2007 р. — 23 %), причому в Україні цей показник підвищився більш істотно. Така досить сприятлива вікова структура властива району за рахунок поповнення населенням молодших вікових груп, невеликої частки осіб похилого віку. У віковій структурі населення району частка осіб працездатного віку залишається значною. За період 1990—2007 рр. вона зросла з 60 до 62,6 %.

Трудовий потенціал. Особливості демографічного розвитку регіону вплинули на чисельність і динаміку трудових ресурсів у всіх сферах економічної діяльності. Чисельність економічно активного населення віком 15—70 років у Центральному економічному районі в І півріччі 2008 р. становила 2961,1 тис. осіб (або

13,2 % від кількості населення відповідного віку в Україні): у Київській області — 846,7 тис. осіб (63,9 % до всього населення відповідного віку), у Черкаській області — 647,2 тис. (65,1 %), у Києві — 1467,2 тис. осіб (67 % — найвищий показник в Україні).

Ринок праці Центрального економічного району є значно диференційованим за основними тенденціями розвитку. Зокрема, для Київської й особливо Черкаської областей є характерними ознаки трудодепресивності, для міста Києва, — навпаки, нестача трудових ресурсів, найбільша в країні мобільність робочої сили та місткість ринку.

Показники безробіття, за методологією МОП, у І половині 2008 р. загалом у районі є нижчими за середньоукраїнські. Спостерігається значна диференціація показників: у Київській області безробіття складає 5,6 % (в Україні — 6,2 %), у Черкаській — воно набагато перевищує середній показник у країні і дорівнює 8,2 %, у Києві — є найнижчим (лише 2,9 %). Це ж стосується також частки зареєстрованих безробітних — відповідно 2,6 і 4,9 % та 0,3 %.

Значним є і зосереджений у районі **виробничий потенціал**. Основні засоби виробництва складають понад 13 % від їх обсягу в Україні.

3. Галузева і територіальна структура господарства

У загальнонаціональному господарському комплексі Центральний економічний район виділяється машинобудуванням і металообробкою, промисловістю будівельних матеріалів, харчовою, хімічною й нафтохімічною галузями.

Паливно-енергетичний комплекс характеризується, насамперед, електроенергетикою, частка якої становить понад 23 % у загальному виробництві електроенергії в країні. Він представлений Київськими ГЕС та ГАЕС, ТЕЦ-5 і ТЕЦ-6, Трипільською ДРЕС, Чорнобильською АЕС (виведена з експлуатації у 2000 р.), Канівською і Кременчуцькою ГЕС та дрібнішими гідроелектростанціями. У територіальній структурі перше місце з виробництва електроенергії належить Київській області.

Хімічна і нафтохімічна галузі промисловості спеціалізуються на випуску пінополіуретану, автомобільних шин, полімерної плівки, виробів з пластмас, біотехнічних (Біла Церква, Бровари, Немішаєво) та хіміко-фармацевтичних препаратів, хімічних реактивів, барвників, побутової хімії (Київ), азотних добрив, хімічних реактивів, фарб (Черкаси).

Провідною галуззю економіки району є також *машинобудування і металообробка*. Підприємства цієї галузі спеціалізуються на виробництві наукомісткої і високотехнологічної техніки — авіабудування, електротехнічних машин та апаратури, радіоелек-

троніки, приладобудування (Київ); на виробництві машин для сільського господарства, устаткування і машин для хімічної, харчової промисловості, побутової техніки (Біла Церква, Ставище, Ірпінь, Переяслав-Хмельницький), транспортного машинобудування (тролейбуси, мотоцикли — Київ), автомобілебудування, устаткування для харчової, текстильної, хімічної галузей промисловості, верстатів тощо (Київ, Черкаси).

Промисловість будівельних матеріалів представлена виробництвом збірних залізобетонних і бетонних конструкцій (Біла Церква, Бровари, Сквир), будівельної цегли і кераміки, стінових блоків, облицювальних та теплоізоляційних матеріалів (Київ), порошкової металургії (Бровари), асфальтобетону, керамзитового графіту, щебеню, цегли, вогнетривів (Черкаси, Сміла, Тальне, Ватутіне).

Лісова, деревообробна і целюзно-паперова промисловість включають деревообробні та меблеві підприємства, підприємства з виробництва пиломатеріалів, дерев'яної тари, меблів та ін. Зосереджені вони в Києві, Броварах, Білій Церкві, Ірпені, Фастові, Черкасах.

Галузі *легкої промисловості* спеціалізуються на випуску тканин (Черкаси, Богуслав, Березань), трикотажних (Біла Церква, Сквир, Черкаси) і швейних (Переяслав-Хмельницький, Фастів, Сквир, Сміла, Золотоноша, Шпола) виробів. Важливе місце займає шкіряно-взуттєва промисловість (Біла Церква, Васильків, Баришівка, Умань, Черкаси).

Харчова промисловість за питомою вагою в галузевій структурі промисловості району є однією з провідних. Вона представлена цукровою, молочною, маслосироробною, спиртовою, плодоовочевою галузями, виробництвом безалкогольних напоїв. Київська область виділяється серед інших виробництвом цукру, консервів, тваринного масла, ковбасних виробів, м'яса. Досить поширені підприємства хлібопекарської, кондитерської, макаронної, пивоварної галузей промисловості. В Києві суттєве значення має виробництво кондитерських виробів, пива, мінеральної води, хліба і хлібобулочних виробів. Галузями спеціалізації Черкаської області є цукрова, м'ясна, маслосироробна, молочна, консервна промисловість.

Агропромисловий комплекс Центрального економічного району займає значне місце. Сприятливість агрокліматичних умов, рівнинний рельєф, висока освоєність території, особливо південної частини, великий ринок збуту продукції та інші чинники зумовили розвиток багатогалузевого сільського господарства й переробних галузей АПК.

Сільськогосподарська ланка зернопромислового комплексу спеціалізується на вирощуванні озимої та ярої пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, кукурудзи. Вагоме місце в структурі посів-

них площ займають також кормові, технічні, картопле-овоче-баштанні культури. Садівництво традиційно розвиває такі галузі, як вирощування яблук, груш, слив, абрикос, вишень, черешень.

У тваринництві основне значення належить молочно-м'ясному скотарству, свинарству та птахівництву.

Транспортний комплекс району включає всі види транспорту — залізничний, трубопровідний, річковий та авіаційний. Залізничний транспорт займає провідне місце за показниками пасажиро- і вантажообігу. Найбільший залізничний вузол району — Київський. Залізничними транспортними вузлами, де сходяться не лише залізничні, але й автомобільні, водні, повітряні лінії, є Фастів, Черкаси, Миронівка, Христинівка та ін. Наявність розвинутої транспортної мережі забезпечує здійснення широких між-регіональних економічних зв'язків та перевезення пасажирів.

Наявність достатньо розвинутого виробничого господарського комплексу поєднується з розвитком соціальної сфери. Насамперед, це стосується торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Центрального економічного району

Виходячи із сучасного рівня розвитку господарства, наявності природно-ресурсних та соціально-економічних конкурентних переваг і державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р., затвердженої Кабінетом Міністрів України в 2006 р., основними напрямками розвитку господарства району є:

- підвищення ефективності виробництва і конкурентоспроможності продукції, що виробляється в районі, на зовнішньому й внутрішньому ринках;
- досягнення фінансової стабілізації та зростання ефективності формування і використання регіональних і місцевих бюджетів;
- ефективне використання науково-технічного потенціалу району, збільшення вкладу науки й техніки в розвиток промисловості, будівництва, транспорту, соціальної сфери;
- вирішення найважливіших соціальних завдань, у тому числі розширення кількості робочих місць та підвищення зайнятості, зростання рівня оплати праці населення, якості його життя;
- поліпшення екологічної ситуації у великих містах, зокрема у м. Києві, зменшення забруднення його атмосферного повітря автомобільним транспортом. Реалізація заходів щодо зниження негативного впливу радіаційного забруднення території на виробничу діяльність та здоров'я населення;

- подальший розвиток ринкової інфраструктури, зміцнення зв'язку освіти, науки і виробництва, підвищення ролі інформаційно-телекомунікаційних систем у досягненні ефективної інноваційної діяльності і на цій основі зростання конкурентоспроможності району.

7.2.5. Поліський економічний район

1. Місце і роль Поліського економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного та виробничого потенціалу району.
3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Поліського економічного району.

1. Місце і роль Поліського економічного району в економіці країни

До складу Поліського економічного району входять: Волинська, Житомирська, Рівненська та Чернігівська області. Площа району становить майже 102 тис. км². Район розташований у зоні Полісся. Переважно рівнинний характер місцевості, висока для України лісистість, задовільна забезпеченість водними ресурсами створюють сприятливі умови для розвитку галузей аграрного виробництва, промисловості та інфраструктури. Однак наявність досить значних лісових ресурсів, великої кількості перезволожених місцевостей, у тому числі боліт (на Полісся припадає до половини заболочених земель України) у багатьох випадках потребує здійснення комплексу меліоративних робіт для підвищення ефективності господарської діяльності. Район знаходиться вздовж північного кордону України з Білоруссю, межує з економічно розвинутими районами країни. Через нього проходять важливі транспортні мережі, що з'єднують Україну з Білоруссю, Росією і країнами Західної Європи. Таким чином, Поліський економічний район є сполучною ланкою, з одного боку, між Україною і Білоруссю, Польщею, країнами Північної Європи та Балтії, а з другого, між Росією та Західною Європою. Стратегічне положення району дає змогу активно залучати його до торговельних та виробничих взаємовідносин України з іншими державами, до створення вільних економічних зон, зон міжрегіонального і міждержавного співробітництва (табл. 7.5).

Таблиця 7.5

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПОЛІСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.**

Показники	Україна	Поліський район		Волинська область		Житомирська область		Рівненська область		Чернігівська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	102,1	16,9	20,2	3,3	29,9	5,0	20,1	3,3	31,9	5,3
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	4620,8	9,2	1036,4	2,2	1305,5	2,8	1152,0	2,4	1135,9	2,4
міського	31 668,8	2522,5	8,0	530,2	1,7	747,4	2,4	547,8	1,7	697,1	2,2
сільського	14 703,9	2107,3	14,3	506,2	3,4	558,1	3,8	604,2	4,1	438,8	3,0
відсоток міського	68,3	54,5	79,8	51,2	75,0	57,3	84,0	47,5	70,0	61,4	9,0
щільність, осіб на 1 км ²	77	45	58,7	51	66,2	44	57,1	57	74,0	36	46,8
Валовий регіональний продукт, млн грн, 2006 р.	544 153	3434,5	6,3	7687	1,4	8784	1,6	8924	1,6	8950	1,6
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	29471	253,4	7397	63,6	6636	57,1	7724	66,4	7714	66,3
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	78 025	6,5	17 960	1,5	23 079	1,9	18 293	1,5	18 693	1,6
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	1574,7	3,2	422,4	0,9	405,1	0,8	384,7	0,8	362,5	0,7
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	2048,5	3,4	1055,6	1,7	294,8	0,5	416,5	0,7	281,6	0,5
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	94,9	1,1	25,4	0,3	8,7	0,1	55,4	0,6	4,1	0,1

Закінчення табл. 7.5

Показники	Україна	Поліський район		Волинська область		Житомирська область		Рівненська область		Чернігівська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	65,3	1,3	26,4	0,5	5,9	0,1	19,4	0,4	13,6	0,3
Прямі іноземні інвестиції в регіони України на кінець року, млн дол.	29 489,4	906,3	4,3	397,0	1,9	173,6	0,8	247,1	1,2	88,6	0,4
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 чол. наявного населення	10,2	11,6	113,7	13,5	132,4	10,9	106,9	13,7	134,3	8,3	81,4
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	17,7	107,9	14,9	90,9	18,5	112,8	14,0	85,4	21,4	130,5
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-6,1	98,4	-1,4	22,6	-7,6	122,6	-0,3	4,8	-13,1	211,3
Сальдо міжрегіональної міграції, осіб	—	-3928	100,0	226	—	-1705	43,4	-1387	35,3	-1062	27,0
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	-1023	—	-337	—	-39	—	-584	—	-63	—
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	642,3	190,6	28,9	16,5	2,4	25,7	3,9	27,2	4,1	21,2	3,2
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1048,8	77,6	1013	75,8	1033	76,5	1133	83,9	1016	75,2

За даними Держкомстату, на території Поліського економічного району станом на 01.01.2008 р. проживало 4,6 млн чол., з них 2,5 млн осіб — міське (8,0 %) і 2,1 млн осіб — сільське населення (14,3 %). Район відноситься до регіонів з постійним зростанням питомої ваги міського населення та зменшення частки населення в сільській місцевості.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного та виробничого потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. Рельєф і клімат Полісся є задовільним для господарювання. Переважно рівнинний рельєф, висока для України лісистість району, задовільна забезпеченість водними ресурсами створюють сприятливі умови для розвитку інфраструктури, галузей аграрного виробництва та промисловості. Сприятливі природнокліматичні умови для рекреаційної діяльності — лікування і відпочинок на базі річок, озер, лісів, підземних мінеральних вод.

Мінерально-сировинні ресурси представлені паливно-енергетичними, рудними і нерудними корисними копалинами (кам'яне й буре вугілля, природний газ, нафта, торф, поліметалеві та мідні руди, золоторудні поклади, хімічна і будівельна сировина).

Земельні ресурси. Порівняно з Україною Полісся характеризується нижчим рівнем сільськогосподарського освоєння земель, високою питомою вагою пасовищ і природних кормових угідь. З усієї площі земель 56 % — належить до сільськогосподарських угідь, з яких 72 % забруднені радіонуклідами. Осушені болотні й перезволожені землі втратили природний стан і швидко деградують.

Водні ресурси. Основною складовою водних ресурсів Полісся є ресурси річкового стоку, а також ресурси штучних водоймищ (ставків), боліт і озер, серед яких — Шацькі озера, Біле озеро.

Демографічний потенціал. ***Чисельність населення.*** З початку 1990-х рр. в районі спостерігається значне скорочення чисельності населення. Так, за період 1995—2007 рр. чисельність наявного населення району зменшилася на 9,4 % (відповідно з 5099,5 тис. до 4620,8 тис. осіб на початок 2008 р.). Причинами такого явища стали значне зменшення народжуваності, збільшення питомої ваги осіб літнього віку, зростання смертності, скорочення тривалості життя, зростання захворюваності, численні екологічні проб-

леми регіону. Частка населення району в загальній чисельності населення України складає 9,2 %.

Густота населення району порівняно із загальноукраїнською є меншою в 1,7 раза (45 чол. на 1 км² проти 77). Для областей району вона становила: для Волинської — 51 чол. на 1 км², для Рівненської — 57, для Житомирської — 44, для Чернігівської області — 36 чол. на 1 км².

Відтворення населення. Показники народжуваності населення Поліського економічного району перевищують середні показники в Україні (у 2007 р. коефіцієнт народжуваності дорівнював 11,6 ‰ при середньоукраїнському значенні 10,2 ‰). Смертність тут перевищує середні показники в Україні (відповідно 17,7 і 16,4 ‰). У результаті коефіцієнт природного скорочення населення в районі складає 6,1 ‰.

Області району мають значні відмінності за показниками народжуваності. Коефіцієнт народжуваності у Волинській області протягом 1990—2001 рр. знизився з 15,3 до 10,8 ‰, потім поступово зростав, досягнувши у 2007 р. значення 13,5 ‰. У Житомирській області народжуваність скоротилася з 12,9 до 8,4 ‰ у 2001 р., після чого повільно зросла до 10,9 ‰ у 2007 р. У Рівненській області за цей період зниження народжуваності відбулося з 15,8 до 11,3 ‰, надалі вона збільшилася до 13,7 ‰ у 2007 р. Коефіцієнт народжуваності в Чернігівській області є найнижчим у районі. Він зменшився за аналогічний період з 10,8 до 6,7 ‰, після чого зріс до 8,3 ‰.

Загальні коефіцієнти смертності у Волинській та Рівненській областях були значно нижчими, ніж у Житомирській та Чернігівській областях. Якщо в перших двох вони зросли за період 1990—2007 рр. відповідно з 11,3 до 14,9 ‰ і з 10,6 до 14,0 ‰, то в Житомирській області — з 13,2 ‰ до 18,5 ‰, а в Чернігівській були найвищими в Україні (мало місце зростання з 14,8 до 21,4 ‰). Такі високі показники смертності в цих областях пов'язані з негативною віковою структурою населення, високою часткою осіб пенсійного віку, низьким рівнем життя населення, з наслідками Чорнобильської катастрофи.

Трудовий потенціал. Частка трудових ресурсів у структурі населення Полісся є нижчою за середньоукраїнський показник через вищу питому вагу населення непрацездатного віку. У структурі зайнятості населення вагомою є частка працюючих у сфері аграрного виробництва, особливо зайнятих у сільському господарстві. Найвищими є показники зайнятості у сільському господарстві Чернігівської та Волинської областей.

Чисельність економічно активного населення у I півріччі 2008 р. становила 2183,7 тис. осіб (або 9,7 % від кількості всього економічно активного населення в Україні): у Волинській області — 483,6 тис. осіб (64,9 % до всього населення відповідного віку), у Житомирській — 632,6 тис. (65,6 %), у Рівненській — 523,1 тис. осіб (62,8 %), у Чернігівській області — 544,4 тис. осіб (64,9 %).

Показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в Поліссі значно перевищують середній рівень в Україні: у Волинській області безробіття складає 7,8 % до економічно активного населення відповідного віку, в Житомирській — 8,6, у Рівненській — 8,8, у Чернігівській області — 7,4 % при середньому рівні в Україні 6,2 %. Це ж стосується і частки зареєстрованих безробітних — відповідно 3,9, 4,2, 5,4 та 4,2 % при середньому показникові в Україні 3 %. Отже, традиційний проблемний ринок праці району має ознаки трудодепресивності як у промисловому, так і в аграрному секторах економіки.

Кількість зайнятого населення в районі становить 42,5 % загальної кількості населення району. У структурі зайнятості більше, ніж в Україні частку складають працюючі у сфері аграрного виробництва, а чисельність зайнятих у галузях сільського господарства перевищує 5 млн чол. Рівень безробіття в районі сягає 13 % від працездатного населення.

Виробничий потенціал. Головними умовами, які визначають специфічні риси виробничого потенціалу Поліського економічного району, виступають, по-перше, особлива структура природно-ресурсного потенціалу, в якому домінує частка сільськогосподарських ресурсів, і по-друге, стала аграрно-переробна спеціалізація господарства регіону. У багатьох галузях уповільнилися, а подекуди і припинилися нарощування та оновлення основних виробничих потужностей. Порівняння структури основних виробничих фондів галузей економіки району з відповідними показниками по Україні доводить, що нижчою, ніж в Україні в районі є частка основних виробничих фондів промисловості і вищою — частка основних фондів сільського господарства. Освітній людський потенціал Полісся характеризується високим рівнем: тут зосереджено 66 навчальних закладів першого—другого рівнів акредитації, 17 вищих навчальних закладів третього—четвертого рівнів акредитації, понад 70 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

У загальнонаціональному господарському комплексі Поліський економічний район є невід'ємною ланкою. Для галузевої структури валової доданої вартості господарства району характерна підвищена частка сільського господарства і значно нижча питома вага промисловості, транспорту і зв'язку, будівництва, житлово-комунального господарства, галузей сфери обігу та послуг.

Спеціалізація *промислового комплексу району* характеризується значною часткою продукції переробних галузей АПК. Галузями спеціалізації Поліського економічного району є деревообробна й целюлозно-паперова промисловість, будівельна галузь та легка промисловість. Крім перелічених галузей, велике значення в розвитку господарства району мають електроенергетика, хімічна, нафтохімічна та паливна промисловість, які й визначають місце району в міжрегіональному поділі праці в Україні.

Галузі *агропромислового комплексу* переважно визначають спеціалізацію Поліського економічного району. В структурі АПК району виділяються сільське господарство та харчова промисловість. У західній частині району частка сільського господарства вища, ніж у східній, яка має більшу частку переробних галузей і виробництва засобів виробництва для АПК. Сільське господарство району спеціалізується на скотарстві молочно-м'ясного напрямку, свинарстві, вирощуванні цукрових буряків, картоплі, льону-довгунця, зерна, зернобобових, плодів, овочів, ягід, культурних грибів та консервів з них. У районі добре розвинуто птахівництво, а навколо міст і промислових центрів — приміські АПК з потужними переробними галузями АПК: м'ясо-молочною, борошномельною, консервною, цукровою, маслосироробною, спиртовою, кондитерською, тютюною промисловістю. Експортне значення мають крохмальна, комбікормова, виноробна, плодоовочева галузі, виробництво горілчаних, слабоалкогольних та безалкогольних напоїв, мінеральні води. Економічна криза, яка ще більше загострилася нині, призвела до зниження як розмірів сільськогосподарського виробництва, так і обсягів продукції харчової промисловості.

Транспортний комплекс Поліського економічного району досить розвинутий і вигідно відрізняється від інших регіонів країни. Через район проходять важливі залізниці та автомобільні

шляхи, в тому числі транспортні коридори міжнародного значення: Росія — Україна — Польща; Україна — Білорусь. Вузлові транспортні центри — Чернігів, Житомир, Рівне, Коростень, Луцьк. Головним водним шляхом району є р. Десна, а також Остер, Горинь, Дніпро. Роль транспортних вузлів у господарстві району повинна зростати, а прикордонні області мають стати осередками міжнародного співробітництва у прикордонних регіонах Україна—Білорусь—Польща та Україна—Росія—Білорусь.

Розвиток *соціальної сфери* району помітно відстає від середньоукраїнського рівня: низькі доходи населення, у тому числі заробітна плата працівників усіх сфер економіки, обсяги роздрібного товарообігу на душу населення є меншими, ніж в Україні в цілому. Скорочується кількість дошкільних закладів, проте сфера освіти характеризується позитивними показниками: зростає кількість вищих навчальних закладів і відповідно студентів у них, науково-дослідних інститутів, наукових кадрів. Низькі в районі і показники місткості амбулаторно-поліклінічних закладів порівняно із середньоукраїнськими показниками, не вистачає лікарів. Тому таке становище в соціальній сфері Поліського економічного району, враховуючи його статус постраждалого від аварії на ЧАЕС, є незадовільним. Район імпортує газ, нафтопродукти, вугілля; експортує продукцію машинобудування, харчової, легкої, деревообробної та промисловості будівельних матеріалів.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Поліського економічного району

Для досягнення високого економічного й соціального розвитку необхідними складовими реформування економіки району мають стати: реструктуризація господарства в напрямі інтенсифікації розвитку промисловості, особливо галузей широкого вжитку; збільшення виробництва сільськогосподарської техніки, необхідної для фермерського господарства. За умов збереження агропромислової орієнтації економіки району частка промисловості повинна зрости за рахунок інтенсифікації виробництва як на основі власної ресурсної бази, так і з залученням ресурсів з-за меж району, в тому числі в харчовій і легкій промисловості, машинобудуванні, будівельній індустрії, лісопромисловому комплексі, в хімічній та нафтохімічній промисловості. Структурними зрушеннями в економіці району мають стати ринкові перетворення, зокрема впровадження приватної власності, колективних

форм власності, розвиток фермерських господарств. Залучення у виробництво передових технологій значно поліпшить екологічну ситуацію в районі, сприятиме зростанню якості і конкурентоспроможності продукції, що збільшить економічний потенціал не лише району, але й України в цілому.

7.2.6. Подільський економічний район

1. Місце і роль Подільського економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.
3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Подільського економічного району.

1. Місце і роль Подільського економічного району в економіці України

Подільський район — край високого рівня господарського освоєння і розвитку. Він характеризується динамічним розвитком індустрії, потужним агропромисловим комплексом та розвинутою транспортною системою. До його складу входять Вінницька, Хмельницька і Тернопільська області загальною площею 60,9 тис. км (10,1 % території України) та чисельністю наявного населення понад 4,1 млн осіб (майже 9 % населення країни). Район має зручне економіко-географічне положення, займаючи центр України і межуючи з розвинутими економічними районами країни, та вигідне транспортне положення. Він розташований у центральній частині Правобережної України на Подільській та Придніпровській височинах у зоні родючих чорноземів і сірих лісових ґрунтів, що сприяє розвитку всіх галузей агропромислового комплексу як профільюючих галузей господарства.

Експорт товарів і послуг у районі в 2007 р. становив відповідно лише 1,9 та 0,6 % від загального експорту України, а імпорт — 1,3 і 1,6 %. Прямі іноземні інвестиції на кінець 2007 р. 1,1 % від їх загального обсягу в країні (табл. 7.6).

Таблиця 7.6

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПОДІЛЬСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.**

Показники	Україна	Подільський район		Вінницька область		Хмельницька область		Тернопільська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	60,9	10,1	26,5	4,4	20,6	3,4	13,8	2,3
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46372,7	4121,1	8,9	1672,2	3,6	1350,3	2,9	1098,6	2,4
— міського	3 1668,8	2009,0	6,3	812,9	2,5	721,8	2,3	474,3	1,5
— сільського	14 703,9	2112,1	14,3	859,3	5,8	628,5	4,3	624,3	4,2
— відсоток міського	68,3	48,8	71,4	48,6	71,2	53,5	78,3	43,2	63,3
— щільність, осіб на 1 км ²	77	68	88,3	63	81,8	65	84,4	79	102,6
Валовий регіональний продукт, млн грн	544 153	28 469	5,2	12 414	2,3	9603	1,7	6452	1,2
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	6908	59,4	7328	63,0	7023	60,4	5819	50,0
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	75 708	6,4	29 455	2,5	25726	2,2	20527	1,7
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	947,2	1,9	485,7	1,0	336,7	0,7	124,8	0,2
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	805,1	1,3	305,9	0,5	330,6	0,5	168,6	0,3
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	48,3	0,6	26,1	0,3	14,2	0,2	8,0	0,1
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	77,2	1,6	67,6	1,4	6,4	0,1	3,2	0,1

Закінчення табл. 7.6

Показники	Україна	Подільський район		Вінницька область		Хмельницька область		Тернопільська область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. на кінець 2007 р.	29 489,4	325,1	1,1	145,1	0,5	129,0	0,4	51,0	0,2
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 чол. наявного населення	10,2	10,2	100,0	10,0	98,0	10,1	99,0	10,4	102,0
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	16,6	101,2	17,5	106,7	17,0	103,7	14,9	90,9
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-6,4	103,2	-7,5	121,0	-6,9	111,3	-4,5	72,6
Сальдо міграційної міграції, осіб	—	-5365	100,0	-2039	38,0	-1820	33,9	-1506	28,1
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	431	2,6	506	3,0	123	0,7	-198	—
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	660,3	86,6	13,1	32,5	4,9	24,1	3,7	30,0	4,5
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1005	74,4	1028	76,1	1045	77,4	943	69,8

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. До природних ресурсів Подільського економічного району, що мають комплексуютьовувальний характер, належать земельні, лісові, мінеральні, водні і рекреаційні ресурси.

Природні сільськогосподарські ресурси нині є основою формування виробничих комплексів, їх структури, типу розселення та рівня освоєності території району. Переважання різних типів чорноземів і сірих лісових ґрунтів зумовило високий рівень використання земельних ресурсів: майже 81 % земельного фонду району становлять сільськогосподарські угіддя.

Мінеральні ресурси є основою розвитку промисловості будівельних матеріалів міжнародного значення (цементна промисловість, видобуток гранітів та гнейсів, каолінів і вогнетривких глин тощо). Особливе місце за своїм функціональним призначенням належить рекреаційним ресурсам. У районі відомі 20 родовищ мінеральних вод: радонові води Хмельника (Вінницька область), сульфідні с. Конопківки, хлоридні с. Гусятина (Тернопільська область) та радонові води типу «Нафтуся» Збручанського, Сатанівського родовищ (Хмельницька область).

Демографічний потенціал. Чисельність населення. Подільський район є одним з найменш населених районів України. Станом на 1 січня 2008 р. на його території проживало 4121,1 тис. чол. (8,9 % усього населення України). За період 1995—2007 рр. чисельність наявного населення району скоротилася майже на 10 %.

Густота населення району є меншою за середню густоту населення в Україні і складає 68 чол. на 1 км².

Відтворення населення. Народжуваність у Подільському економічному районі відповідає середнім значенням в Україні. Її коефіцієнт у 2007 р. становив 10,2 ‰. Смертність у районі перевищує середні показники в Україні (відповідно 16,6 і 16,4 ‰). Коефіцієнт природного скорочення населення внаслідок таких тенденцій теж перевищує середньоукраїнські значення і складає мінус 6,4 ‰ (в Україні — 6,2 ‰).

Коефіцієнт народжуваності у Вінницькій області протягом 1990—2001 рр. знизився з 12,4 до 8,2 ‰, потім поступово зрос-

тав, досягнувши у 2007 р. 10,0 %. У Хмельницькій області відбулося скорочення народжуваності з 12,9 до 8,4 %, а в подальші роки — поступове підвищення до 10,1 %. У Тернопільській області народжуваність є найвищою в регіоні: її коефіцієнт зменшився з 15,8 до 10,4 % у 2007 р.

Коефіцієнти смертності у Вінницькій та Хмельницькій областях є вищими, ніж у Тернопільській. Якщо в перших двох областях вони зросли за період 1990—2005 рр. відповідно з 14,5 до 18,1 % і з 13,5 до 17,4 %, то в Рівненській області — з 10,6 до 14,2 %. В останні роки спостерігається певне зниження коефіцієнта смертності: на 2007 р. він дорівнював у зазначених областях відповідно 17,5, 17,0 і 14,9 %.

Трудовий потенціал. Район є трудонадлишковим і характеризується значною еміграцією населення, особливо молоді, яка зумовлена обмеженістю місць прикладання робочої сили на селі.

Чисельність економічно активного населення в районі в I півріччі 2008 р. становила 1909,4 тис. осіб (або 8,5 % від кількості всього економічно активного населення в Україні), у тому числі у Вінницькій області — 784,7 тис. осіб (63,5 % до всього населення відповідного віку), у Тернопільській — 475,3 тис. (59,4 %), у Хмельницькій області — 649,4 тис. осіб (64,9 %).

У районі є великі надлишки працездатного населення, особливо це стосується Тернопільської області, де рівень безробіття, за методологією МОП, та рівень зареєстрованого безробіття є найвищими в Україні. Загалом, показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в районі перевищують середній рівень в Україні: у Вінницькій області безробіття складає 6,3 % до економічно активного населення відповідного віку, в Тернопільській — 8,9, у Хмельницькій області — 8,2 %. Це ж стосується і частки зареєстрованих безробітних — відповідно 4,6, 6,5, і 4,1 % при середньому показникові в Україні 3 %.

Оскільки Поділля — це регіон з агропромисловою орієнтацією господарства, для нього характерним є негативне явище сезонного безробіття, пов'язаного з перервами у сільськогосподарських роботах.

Виробничий та науково-технічний потенціал. Обсяги основних засобів району складають 5,1 % їх обсягів по Україні. Найбільша частина основних фондів у районі припадає на Вінницьку (41,4 %), Хмельницьку (37,4 %) і найменша — на Тернопільську область (21,2 %). Основні виробничі фонди зосереджені в промисловості (майже чверть їх), сільському господарстві (бли-

зько 25 %), а також на транспорті і зв'язку та в будівництві. Ступінь зносу основних фондів у районі — майже 48 %, у тому числі у Вінницькій — 53 %, Хмельницькій — 41 і Тернопільській області — 48 %.

Науково-технічний потенціал району зосереджений у 55 науково-дослідних та проектно-конструкторських організаціях, де нині працює трохи більше 30 % від чисельності працюючих у 1990 р.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

Розвиток економіки Подільського економічного району тісно взаємозв'язаний з відповідними процесами в країні, зокрема економічна криза негативно позначилася на темпах розвитку господарства, на його галузевій структурі, ринку праці, рівні споживання тощо. Лише за роки незалежності обсяги суспільного виробництва зменшилися у районі майже вдвічі.

Провідне місце в економіці району посідає *промисловість*. У сукупній вартості товарної продукції району на долю промисловості припадає понад 44 %. Однак виробництво промислової продукції в розрахунку на одну особу відстає від середньореспубліканського показника більше ніж на третину.

Подільський економічний район спеціалізується переважно на виробництві сільськогосподарської продукції. Тому в галузевій структурі його промисловості превалює комплекс переробних галузей АПК. Поряд з ними розвиваються енергетична, паливна, хімічна і нафтохімічна галузі, машинобудування, лісова і деревообробна промисловість, промисловість будівельних матеріалів, легка та інші галузі. Така структура склалася завдяки сприятливому поєднанню природно-ресурсної бази, економіко-географічного положення та наявних трудових ресурсів.

Промисловість Подільського економічного району має значні виробничі потужності, здатні забезпечити відповідний розвиток продуктивних сил і зайнятість наявних трудових ресурсів.

Паливно-енергетичний комплекс Поділля включає електроенергетичну й паливну промисловість. Електроенергетика району представлена крупною Ладижинською ДРЕС (Вінницька область) і Хмельницькою АЕС та кількома невеликими гідроелектростанціями на Південному Бузі, які щорічно виробляють близько 7 % електроенергії України.

Машинобудівний комплекс району має сучасну структуру виробництва і створений у післявоєнні роки. Він охоплює низку підприємств, які обслуговують переважно потреби сільського господарства і харчової промисловості. Крім того, тут побудовані сучасні підприємства приладо- й верстатобудування, які виготовляють електротехнічну та інструментальну продукцію. В районі виробляють тракторні деталі, вузли та запасні частини до тракторів і комбайнів (Вінниця і Хмельницький); устаткування для цукрових заводів (Калинівка Вінницької області); бурякозбиральні комбайни (Тернопіль); трансформаторні підстанції, ковальсько-пресове устаткування (Хмельницький); сільськогосподарські машини та деревообробні верстати (Кам'янець-Подільський); електроапаратуру (Тернопіль); технологічне устаткування для харчової промисловості (Красилів); автобуси незначної потужності (Староконстантинів).

В структурі промислового виробництва Поділля важливе місце займає *легка промисловість*, яка сторіччями є галуззю спеціалізації району і включає текстильну, швейну, взуттєву і трикотажну галузі. В текстильній промисловості виділяється бавовняна (Тернопіль, Кам'янець-Подільський), вовняна (Дунаєвці й Славути), виробництво текстильно-художніх виробів (Заліщики Тернопільської області). Нині район випускає майже 16 % тканин країни.

Швейна промисловість району представлена крупними швейними фабриками у Вінниці, Хмельницьку, Тернополі, Кам'янець-Подільському, Могильов-Подільському, Гайсині, Козятині та ін.

Взуттєва промисловість розвинута у Вінниці, Хмельницьку, Тернополі, Тульчині; галантерейна — у Тернополі, Вінниці, Хмельницьку; хутрове виробництво — у Жмеринці; трикотажна промисловість — у Вінниці, Хмельницьку, Тернополі та Кам'янець-Подільському.

Велике значення в економіці Подільського економічного району має *харчова промисловість*, яка об'єднує 15 великих галузей, до складу яких входять понад 3 тис. підприємств. Вони дають більше 10 % загальноукраїнського обсягу продукції галузі. Основною галуззю харчової промисловості району залишається цукрова промисловість. До недавня на території району налічувалася третина цукрових заводів України, найбільшими з яких були Гайсинський, Бершадський, Погребищенський (Вінницька область), Теофіпольський, Кам'янець-Подільський, Волочиський (Хмельницька область), Чортківський, Кременецький (Тернопільська область) і інші підприємства.

Досить розвинута в районі консервна промисловість, яка виробляє плодо-овочеві консерви (Вінниця, Могильов-Подільський, Бар, Гайсин, Тульчин у Вінницькій області; Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Меджибож, Сатанов у Хмельницькій області; Підгайці, Заліщики у Тернопільській області).

М'ясна промисловість представлена крупними м'ясокомбінатами у Вінниці, Гайсині, Тульчині (Вінницької області), Кам'янець-Подільському, Шепетівці (Хмельницької), Тернополі, Чорткові (Тернопільської області). У кожному адміністративному районі розвинута молочна промисловість, яка виробляє масло, сири, молочні продукти, сухе знежирене молоко. Широкого розвитку в районі набула також борошномельна і круп'яна промисловість (Вінниця, Вапнярка, Гайсин, Хмельницький, Тернопіль, Чортків, Кременець, Бережани тощо).

В Подільському економічному районі важливу роль відіграє *промисловість будівельних матеріалів*, яка працює переважно на місцевій сировині. Серед її галузей найбільше значення має цементна промисловість (Кам'янець-Подільський), видобуток гранітів (Гніваньський і Губниківський гранітні кар'єри), каолінів (Глухівці, Турбів). На території району працює понад 40 цегельних заводів, виробництво вапнякових блоків (Джурин), залізобетонних виробів та конструкцій (Вінниця, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Гнівань, Ладижин).

Хімічна промисловість району представлена виробництвом мінеральних добрив, сірчаної кислоти та миючих засобів (Вінниця).

Деревообробна промисловість району частково працює на власній сировині і виділяється переважно меблевою промисловістю (Вінниця, Тернопіль, Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Хмельник, Гайсин, Шепетівка, Летичів, Дунаївці, Славута, Кременець, Козотава та ін.). Серед інших галузей промислового комплексу району можна високорозвинутий фарфоро-фаянсову (Полоне, Тернопіль), виробництво пластмас (Подволочиськ), скляну (Славута) та фармацевтичну промисловість (Тернопіль).

Подільський економічний район має високорозвинутий *агропромисловий комплекс*, який базується на інтенсивному багатогалузевому сільському господарстві і харчовій промисловості. Основною галуззю сільського господарства району залишається рослинництво, яке базується на родючих ґрунтах (чорноземах та сірих лісових). Основу рослинництва району складає зернове господарство (район дає понад 15 % виробництва зернових у країні).

Головними зерновими культурами є озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза, зернобобові, а також овес, просо і гречка.

З технічних культур найбільші площі займають цукрові буряки і соняшник. Велика увага приділяється картоплярству та садівництву.

У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство і свинарство. Добре розвинуто в районі й птахівництво, ставкове рибництво та бджільництво. Тваринництво району має багату кормову базу, яка забезпечується переважно відходами харчової промисловості (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), кормовими культурами та відносно розвинутою комбікормовою промисловістю.

В цілому спеціалізація сільського господарства району на цукровому буряківництві, зерновому господарстві, картоплярстві і молочно-м'ясному скотарстві відповідає природно-економічним передумовам господарювання.

Подальше поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва повинно бути спрямовано на збільшення виробництва зерна, прискорений розвиток м'ясо-молочного напрямку тваринництва та на створення умов для ефективного функціонування цукрового буряківництва з метою підвищення місткості сировинної бази розвитку цукрової промисловості як провідної експортно орієнтованої галузі району.

Транспортний комплекс. Подільський економічний район має досить густу мережу залізничних і автомобільних шляхів сполучення. Протяжність залізниць тут складає майже 2,5 тис. км, основні їх лінії проходять у напрямі Київ—Одеса, Київ—Львів, Вапнярка—Знам'янка, Козятин—Бердичів, Київ—Чернівці тощо. Майже 21 тис. км автомобільних шляхів мають тверде покриття. Основні автомобільні шляхи — це Луцьк—Тернопіль—Чернівці, Львів—Хмельницький—Київ. Через територію району проходять два трансєвропейські газопроводи: Оренбург-Західний кордон («Союз») та Уренгой—Помари—Ужгород.

Розвиток *соціальної сфери* Подільського економічного району за роки незалежності (1991—2008 рр.) характеризувався негативними тенденціями поступової її деградації. Значне зниження рівня розвитку соціального комплексу мало місце в торгівлі і громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні. Зменшилися обсяги житлового будівництва і введення в експлуатацію середніх закладів освіти й закладів охорони здоров'я, зокрема в сільській місцевості. Скоротилася кількість місць у рекреаційних закладах, частота відвідувань театрів та кінозалів.

В галузях медичного обслуговування та охорони здоров'я район відстає від середніх показників в Україні. Особливо це стосується амбулаторно-поліклінічних закладів, кількість яких у районі помітно недостатня. Не повністю забезпечені медичні установи району кваліфікованими медичними кадрами (лікарями і середнім медичним персоналом).

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності в районі залежить від багатьох чинників, насамперед від конкурентоспроможності продукції на міжнародних ринках. Нині найбільш експортоспроможною галуззю в районі залишається харчова промисловість. Район експортує цукор, спирт, плодоовочеві консерви, масло, сир, молочні продукти, сухе знежирене молоко, а також цемент, продукцію електротехнічної промисловості, бурякозбиральні комбайни, тракторні деталі, технологічне устаткування для галузей харчової промисловості, мінеральні добрива, зерно, овочі, фрукти (яблука, сливи). В імпорті переважають вугілля, чорні і кольорові метали, лісоматеріали, вантажні та легкові автомобілі, автобуси, синтетичні і штучні волокна, машини й устаткування, прилади.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Подільського економічного району

Район має значні потенційні можливості для свого подальшого розвитку. Останнім часом тут загострилися проблеми комплексного характеру: зазнала значних змін галузева структура економіки району, згорнули виробничу діяльність (у деяких випадках до закриття) підприємства радіо- й електротехнічної промисловості, помітно знизили обсяг виробництва підприємства паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості та сільського господарства. Головними завданнями району нині є завантаження виробничих потужностей і зниження безробіття, рівень якого надто високий. Великою господарською проблемою в районі залишається збереження та збільшення родючості сільськогосподарських угідь. У промисловості району, як і раніше, спостерігаються: висока частка застарілих технологій і устаткування, низькі темпи модернізації та оновлення виробництва, впровадження нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій, розвиток екологічно орієнтованої енергетики, зокрема використання гідроресурсів малих річок. Невирішеними залишаються

демографічні проблеми: продовжують зменшуватися рівень народжуваності і збільшуватися показники смертності, особливо в сільській місцевості.

Головними напрямками соціально-економічного розвитку Подільського економічного району повинні стати:

- чітко виражена соціальна орієнтація, підвищення рівня життя населення, докорінне поліпшення екологічної ситуації району та розширення самофінансування;
- підвищення техніко-технологічного рівня виробництва в господарському комплексі району, в базових галузях (машинобудуванні, електроенергетичній і хімічній промисловості);
- докорінне оновлення виробничого апарату, основних фондів у харчовій індустрії та легкій промисловості;
- зростання конкурентоспроможності економіки району та реалізації інноваційної стратегії її розвитку, зниження енергомісткості виробництва;
- подолання збитковості та зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств;
- удосконалення розміщення і спеціалізації сільськогосподарського виробництва в умовах реформування економіки;
- збереження й поліпшення родючості сільськогосподарських угідь;
- активізація господарської діяльності малих міст і селищ міського типу;
- формування приміських АПК для забезпечення міського населення свіжою сільськогосподарською продукцією;
- вдосконалення інфраструктури АПК Поділля та збалансування її з основними сферами АПК;
- стимулювання інвестиційної діяльності, зокрема прямих іноземних інвестицій у базові галузі промисловості і сільського господарства;
- поліпшення демографічної ситуації в районі шляхом підвищення рівня народжуваності та скорочення рівня смертності.

7.2.7. Карпатський економічний район

1. Місце і роль Карпатського економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.

3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Карпатського економічного району.

1. Місце і роль Карпатського економічного району в економіці країни

Карпатський економічний район включає чотири області: Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську і Чернівецьку. Він розташований на крайньому заході України, охоплює більшу частину історичної Галичини, Закарпаття та Буковини і межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією та Молдовою.

Карпатський економічний район займає площу 56,6 тис. км² (9,4 % території України). Він має вигідне економіко-географічне положення як в Україні, так і в Європі: знаходиться на перехресті історичних комунікаційних шляхів з портів Чорного та Балтійського морів, з Києва, Центральної та Західної Європи.

Карпатський економічний район займає прикордонне положення. Його територію перетинає в усіх напрямках густа мережа залізниць і автошляхів, що виходять на західний кордон до сусідніх держав. Через територію району проходять трансєвропейські нафто- і газопроводи.

Прикордонне положення, специфічні природні умови вплинули на формування господарського комплексу і визначили місце району в загальнодержавному поділі праці. Експортна продукція району досить важлива: продукція хімічної, нафтохімічної галузей промисловості, машинобудування, деревообробної, легкої та харчової промисловості (табл. 7.7).

За даними Держкомстату України, на території Карпатського економічного району станом на 01.01.2008 р. проживало 6089 тис. осіб (13,1 % населення України), в тому числі близько 3 млн осіб у містах і майже 3,1 млн осіб у сільській місцевості. Район належить до найменш урбанізованих. Рівень урбанізації в ньому складає 56,6 %, а в Закарпатській області частка міського населення ще нижча — 37,5 %.

Таблиця 7.7

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
КАРПАТСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.**

Показники	Україна	Карпатський район		Закарпатська область		Львівська область		Івано-Франківська область		Чернівецька область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	56,6	9,4	12,8	2,1	21,8	3,6	13,9	2,3	8,1	1,3
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	6089	13,1	1242,6	2,7	2559,8	5,5	1382,6	3	904	1,9
— міського	31 668,8	2977,8	9,4	461,4	1,5	1548	4,9	593,3	1,9	375,1	1,2
— сільського	14 703,9	3110,9	21,2	781,2	5,3	1011	6,9	789,3	5,4	529,4	3,6
— відсоток міського	68,3	45,5	66,6	37,1	54,3	60,5	88,6	42,9	62,8	41,5	60,8
— щільність, осіб на 1 км ²	77	106,25	138	97	126	117	152	99	129	112	145
Валовий регіональний продукт, млн грн, 2006 р.	544 153	46 113	8,4	8185	1,5	21 486	3,9	11 316	2,1	5126	0,9
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	7183,5	76,6	6576	70,2	8351	89	8157	87	5650	60,3
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	119 501	10,1	19 851	1,7	60 391	5,1	23 775	2	15 484	1,3
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	3347,6	6,7	1148,0	2,3	1036,7	2,1	1005,4	2,0	157,5	0,3
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	3929,5	6,5	1552,5	2,6	1454,0	2,4	789,0	1,3	134,0	0,2
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	155,3	1,7	38,6	0,4	93,1	1,03	20,3	0,2	3,3	0,03

Закінчення табл. 7.7

Показники	Україна	Карпатський район		Закарпатська область		Львівська область		Івано-Франківська область		Чернівецька область	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	102,3	2,1	25,1	0,5	58,5	1,2	15,5	0,3	3,2	0,06
Прямі іноземні інвестиції в регіони України, на кінець року, млн дол.	29 489,4	1623	5,6	345,3	1,2	841,4	2,9	385,1	1,3	51,2	0,2
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 чол. наявного населення	10,2	11,75	115	13,5	132	10,7	105	11,7	115	11,1	109
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	13,05	79,6	13,3	81,1	13,6	82,9	13,6	82,9	11,7	71
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 наявного населення	-6,2	-3,23	52,1	-0,1	1,6	-5,7	91,9	-3,9	62,9	-3,2	51,6
Сальдо міграційної міграції, осіб	—	-2695	—	-1072	—	-996	—	-114	—	-513	—
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	-844	4,9	-493	2,9	-201	1,2	-87	0,5	-63	0,3
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	642,3	209,4	14,8	37,0	2,6	90,4	6,4	46,8	3,3	35,2	2,5
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1126	83,3	1091	80,8	11,83	87,6	1180	87,3	1051	77,8

Валовий регіональний продукт регіону становить 8,4 % від загального в Україні, а в розрахунку на одну особу він менший за середнє значення по країні (76,6 % її загального показника). Експорт товарів з регіону у 2007 р. дорівнював 6,7 % від загального по Україні, що є одним з найнижчих показників серед регіонів України, а імпорт — 6,5 %. Експорт послуг складав 1,7 %, а їх імпорт — 2,1 %.

Прямі іноземні інвестиції на кінець 2007 р. досягли 1,6 млрд дол., що становить 5,5 % від загального обсягу цих інвестицій в Україні.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал. Природні умови Карпатського економічного району різноманітні: Передкарпаття, Високі Карпати, Закарпатська низовина. Значна кількість природних об'єктів, пам'яток культури і бальнеологічні ресурси Карпат зумовлюють високу туристичну привабливість та розвиток курортного господарства району.

Значний та унікальний мінерально-сировинний потенціал, багатство водних і лісових ресурсів створюють сприятливі умови для розвитку індустріального комплексу. Серед природних факторів, які впливають на формування регіонального господарського комплексу, найбільше значення мають мінерально-сировинні, земельні, агрокліматичні, рекреаційні, лісові й водні ресурси. Мінеральні ресурси району представлені 25 видами корисних копалин.

В межах району розташовані основні вугленосні площі Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Нафтогазові родовища Карпатського басейну продовжують експлуатуватися, хоч потенційні можливості їх уже майже вичерпані. На території району знаходяться родовища руд кольорових металів, сірчаних руд, калійних солей, цементної сировини, вапняків.

Земельний фонд району має найнижчі показники рівня сільськогосподарської освоєності, розораності та родючості ґрунтів. Питома вага сільськогосподарських угідь у загальній структурі земель становить близько 46 %, орних земель — 31 % (в Україні — відповідно 70 і 57 %). Забезпеченість ріллею в 2,5 разу менша за середньоукраїнську і становить 0,27 га на одного жителя.

Величина місцевого річкового стоку тут найвища в Україні. Водозабезпеченість одного жителя — 2,9 тис. м³/рік (середній показник в Україні — 1 тис. м³/рік на одного жителя).

Площа лісового фонду становить понад 700 тис. га, середня лісистість території — 35 %, загальні запаси деревини — понад 350 млн м³.

Особливу цінність мають лікувальні мінеральні води — їх налічується тут більше 800 джерел та свердловин.

Демографічний потенціал. Чисельність населення. Станом на 1 січня 2008 р. на території Карпатського економічного району мешкало 6089,5 тис. осіб, або 13,1 % від загальної чисельності наявного населення України. Протягом 1995—2007 рр. відбулося скорочення цього показника майже на 400 тис. осіб (на 6,2 %).

Густина населення району перевищує показник густоти населення в Україні і складає 108 чол. на 1 км², що на 40 % вище за середньоукраїнські показники. За цим показником район займає третє місце в Україні. Але густина населення є досить нерівномірною — в гірських районах вона подекуди зменшується до 30 чол. на 1 км².

Відтворення населення. Карпатський район має найвищі показники народжуваності та природного приросту серед інших економічних районів. Останнім часом у деяких областях району спостерігаються навіть додатні показники природного приросту населення.

У 2007 р. коефіцієнт народжуваності в районі перевищував середньоукраїнський показник і становив 11,8 ‰. Смертність тут є найнижчою в Україні — 13,1 ‰. Коефіцієнт природного скорочення населення є значно кращим за середнє значення і складає мінус 1,3 ‰ (в Україні — 6,2 ‰).

Коефіцієнт народжуваності в усіх областях Карпатського економічного району протягом 1990—2001 рр. поступово знижувався, але в межах району спостерігалися деякі регіональні відмінності: у Закарпатській області показник знизився до 10,9 ‰, в Івано-Франківській — до 9,8, у Чернівецькій — до 9,7, а у Львівській області — до 8,9 ‰. Починаючи з 2002 р., народжуваність у цих областях зростала відповідно до 13,5, 11,7, 11,1 та 10,7 ‰ у 2007 р.

Коефіцієнти смертності у Закарпатській та Івано-Франківській областях продовжують зростати й у 2007 р. досягли відповідно 13,3 та 13,6 ‰. У Львівській і Чернівецькій областях вони мали максимальне значення у 2005 р. (відповідно 13,7 та 14,1 ‰), а в 2007 р. складали відповідно 13,6 і 13,7 ‰.

Закарпатська область була єдиною з областей України, де коефіцієнт природного приросту у 2007 р. мав додатнє значення 0,2 ‰, хоч чисельність населення області зменшувалася під впливом негативного сальдо міграції.

Трудовий потенціал. Чисельність економічно активного населення в Карпатському економічному районі в I півріччі 2008 р. становила 2703,2 тис. осіб (або 12 % від кількості всього економічно активного населення в Україні).

Показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в Поліссі перевищують середній рівень в Україні. Лише в Закарпатській області частка безробітних у загальній чисельності економічно активного населення відповідного віку є нижчою за середньоукраїнський показник (5,8 % проти 6,2 % в Україні). В Івано-Франківській області вона складає 7,8 %, у Львівській — 7,6, у Чернівецькій — 8,3 %. Щодо частки зареєстрованих безробітних, то вона є вищою за середні показники по Україні у всіх областях району і становить відповідно 3,3, 4,5, 3,1 та 4,4 %.

Район є трудонадлишковим і характеризується значною еміграцією населення, особливо молоді, яка зумовлена обмеженістю місць прикладання робочої сили.

За національним складом переважають українці — близько 90 %, але район є багатонаціональним. Тут проживають поляки (Львівська область), угорці, словаки (Закарпатська), румуни (Чернівецька і Закарпатська області), росіяни, євреї та представники інших національностей.

В Карпатському економічному районі, як і в цілому в Україні, склалася несприятлива демографічна ситуація, але показники природного руху населення в районі вищі порівняно з Україною. Природний приріст у районі становить — 3,2 %, а в області — 1,1 % при середньому показнику в Україні 6,2 %.

Карпатський економічний район відноситься до трудозабезпечених районів України. Разом з тим, його гострою проблемою залишається безробіття, темпи якого найвищі в Україні, а максимум досягає в Закарпатті. За навантаженням на одне вільне робоче місце регіон є першим в Україні.

Виробничий та науково-технічний потенціал. Науково-технічний потенціал району представляють понад 140 наукових і науково-технічних організацій, що становить близько 10 % їх загальної кількості в Україні. Матеріально-технічна база та фінансове забезпечення в районі є близькими до середніх у державі. За показниками результативності науково-технічної діяльності (показники кількості виконаних розробок, їх характеру і технічного рівня, дані, що стосуються патентно-ліцензійної діяльності, а також міжнародного співробітництва) області Карпатського району виділяються найвищими в Україні значеннями.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

Територіально-господарський комплекс Карпатського району має складну галузеву й функціонально-компонентну структуру. Він складається з кількох пов'язаних між собою міжгалузевих комплексів: паливно-енергетичного, машинобудівного, хімічного, лісопромислового, будівельного, агропромислового, транспортного, рекреаційного. Передумовами їх розвитку є особливості природно-ресурсного і трудовиробничого потенціалів району.

Провідні галузі промисловості регіону — це галузі лісової та лісозаготівельної, деревообробної і целюлозно-паперової (понад 30 % товарної продукції України), хімічної і нафтохімічної (13 %), машинобудівної та металообробної, промисловості будівельних матеріалів, легкої і харчової промисловості (по 10 %).

Серед галузей паливно-енергетичного комплексу району найбільш розвинуті вугільна промисловість (Львівсько — Волинський басейн), нафтова і газова (Карпатський нафтогазоносний район). Саме на території Прикарпаття ще на початку XVII ст. розпочався видобуток нафти, а як галузь промисловості нафтова промисловість почала розвиватися з 1875 р. на базі Бориславського родовища (Львівська область). У кінці XIX — на початку XX ст. було відкрито й інші нафтові і газові родовища. Видобуток газу в Україні розпочато в 1913 р. теж на території Передкарпаття. Найбільші родовища цього регіону, де ведеться видобуток нафти і газу, такі: Волинське та Північно-Долинське, Битків-Бабчинське, Орів-Уличнянське, Лопушнянське тощо. Нафтопереробна промисловість району представлена двома нафтопереробними заводами (Дрогобич і Надвірна). В перспективі вони працюватимуть, лише на імпортній сировині, внаслідок вичерпання власних ресурсів. Електроенергетика району представлена крупними Бурштинською (2,4 млн кВт) та Добротвірською (600 тис. кВт) ДРЕС і низкою малих ТЕЦ та ГЕС.

Машинобудування представлене неметаломісткими, але трудомісткими та наукомісткими галузями й орієнтується на кваліфіковані кадри. Провідними галузями є автомобілебудування (Львів та с. Соломоново Закарпатської області), приладобудування, верстатобудування, електротехніка, радіотехніка, сільськогосподарське машинобудування. Підприємства цих галузей зосереджені у Львові, Чернівцях, Івано-Франківську, Ужгороді й інших містах.

У галузевій структурі *хімічної промисловості* переважають галузі гірничовидобувної хімії — видобуток природної сірки (Новий Роздол і Новояворівськ), калійних і кухонних солей (Калуш, Стебник, Солотвине). До основної хімії, що базується на місцевій та довізній сировині, належить виробництво сірчаної кислоти (Новий Роздол), калійних добрив (Калуш і Стебник). Розвивається хімія органічного синтезу, а саме: виробництво штучних волокон (Сокаль), тонкого органічного синтезу (Івано-Франківськ), поліетилену (Калуш), технічного вуглецю (Дашава). Підприємства хіміко-фармацевтичної промисловості працюють у Львові, а лакофарбової — у Львові та Бориславі.

Карпатський *лісопромисловий комплекс* включає лісозаготівельну деревообробну, целюлозно-паперову, лісохімічну галузі. Лісозаготівельна промисловість розвивається в усіх областях району, деревообробна — в багатьох центрах. Тут знаходиться майже чотири п'ятих великих і спеціалізованих центрів лісопильної промисловості: Чернівці, Берегомет (Чернівецька область), Вигода, Надвірна, Рожнятів, Брошнів (Івано-Франківська область), Сколе, Стрий, Турка (Львівська область), Рахів, Свалява, Тересва (Закарпатська область).

Найкрупнішою галуззю деревообробної промисловості в районі є меблева промисловість, підприємства якої розміщені в Ужгороді, Мукачевому, Львові, Чернівцях, Івано-Франківську та ін. Регіон є перспективним для подальшого розвитку виробництва конкурентоспроможних меблів для вітчизняного ринку.

Центри целюлозно-паперової промисловості — Жидачів, Рахів, а лісохімії — Свалява, Великий Бичків, Перечин.

З галузей *будівельного комплексу* найбільше значення має цементна промисловість (Миколаїв Львівської та Ямниця Івано-Франківської областей).

Легка промисловість набула розвитку в усіх обласних центрах, а також у Коломиї, Мукачеві, Тисмениці, Стрию. Галузь випускає тканини, трикотаж, хутрові, швейні вироби, взуття. В Карпатському економічному районі важливе значення мають народні промисли: килимарство, ткацтво, вишивання, виробництво виробів з деревини.

Частка *агропромислового комплексу* в структурі господарства району останнім часом постійно зростає, зокрема збільшується виробництво сільськогосподарської продукції. Сільське господарство Карпатського економічного району характеризується значною роздробленістю, деяким надлишком робочої сили, а також низькою товарністю виробництва. Негативне значення для

розвитку сільськогосподарського виробництва мають мала частка орних земель, слабка родючість ґрунтів, гірський рельєф. Різноманітність природних умов регіону зумовлює різну спеціалізацію сільськогосподарських і переробних підприємств.

У Передкарпатті розвинуто молочно-м'ясне скотарство й свинарство. Тут вирощують озиму пшеницю, кукурудзу, льон-довгунець, цукровий буряк. У гірських районах переважають вівчарство, м'ясне і м'ясо-молочне скотарство, картоплярство та льонарство.

Закарпаття спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві, свинарстві, садівництві, виноградарстві, тютюнництві. Серед галузей харчової промисловості галузями спеціалізації Карпатського економічного району є виноробна і плодоовочеконсервна промисловість.

Експорт товарів з Карпатського регіону становив близько 6,7 % (2007 р.) у загальному обсязі експорту України. Це — один з найнижчих показників в Україні. Район експортує продукцію хімічної і нафтохімічної промисловості, продукцію машинобудування, меблі, деревину, вовну, м'ясо, плодоовочеві консерви та ін. Імпорт товарів до регіону складав 6,5 % (2007 р.) загальноукраїнського. Серед продукції, що імпортується, — нафтопродукти, транспортні засоби, ліки.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Карпатського району

Беручи до уваги сучасний рівень розвитку господарства, наявність природно-ресурсного потенціалу і враховуючи конкурентні переваги та дотримуючись державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 р., затвердженої Кабінетом Міністрів України в 2006 р., розроблено основні напрями розвитку району, а саме:

- включення району до будівництва трансєвропейських і глобальних транспортних телекомунікаційних систем;
- пріоритетний розвиток районного рекреаційного комплексу, реконструкція й оновлення санаторно-курортних об'єктів і баз відпочинку, формування ринкової інфраструктури рекреаційного бізнесу та підвищення якості послуг;
- структурну перебудову промислового комплексу шляхом підвищення питомої ваги наукомістких інноваційних галузей;
- обмеження розвитку гірничодобувних галузей реальними потребами внутрішнього ринку та екологічною місткістю території;

- прискорений розвиток наукоємних галузей машинобудування, автомобілебудування;
- реконструкцію підприємств хімічної промисловості;
- збільшення обсягів виробництва товарів народного споживання;
- підвищення обсягів виробництва й реалізації, підвищення якості рослинницької і тваринницької продукції;
- використання сусідства Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії для розвитку зовнішньоторгівельних зв'язків та транскордонного співробітництва;
- здійснення природоохоронних заходів з метою зниження рівня техногенної небезпеки.

7.2.8. Причорноморський економічний район

1. Місце і роль Причорноморського економічного району в економіці України.
2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району.
3. Галузева і територіальна структура господарства району.
4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Причорноморського економічного району.

1. Місце і роль Причорноморського економічного району в економіці України

Причорноморський економічний район займає південну частину України, омивається водами Чорного й Азовського морів. До його складу входять Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська і Херсонська області та м. Севастополь. Площа району становить майже 19 % території України, а наявне населення — більше 15 % її населення. На території району на початок 2008 р. проживало 7056,4 тис. осіб, у тому числі у містах — 4675,5 тис. осіб, або 66,3 % населення району.

Експорт товарів і послуг району в 2007 р. дорівнював відповідно 6,3 і 16,7 % від загального експорту України, а імпорт — 5,9 та 4,6 %. Прямі іноземні інвестиції на кінець 2007 р. становили лише 7,1 % від загального обсягу їх у країні (табл. 7.8).

Таблиця 7.8

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПРИЧОРНОМОРСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО РАЙОНУ у 2007 р.

Показники	Україна	Причорноморський район		Одеська область		Миколаївська область		Херсонська область		Автономна Республіка Крим		м. Севастополь	
		усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України	усього	у % до України
Територія, тис. км ²	603,5	113,3	18,8	33,3	5,5	24,5	4,1	28,5	4,7	26,1	4,3	0,9	0,2
Чисельність наявного населення, тис. чол.	46 372,7	7056,4	15,2	2394,7	5,2	1203,6	2,6	1107,5	2,4	1971,1	4,2	379,5	0,8
— міського	31 668,8	4675,5	14,7	1589,7	5,0	812,5	2,6	676,3	2,1	1240,5	3,9	356,5	1,1
— сільського	14 703,9	2380,9	16,2	805,0	5,5	391,1	2,6	431,2	2,9	730,6	5,0	23,0	0,2
— відсоток міського	68,3	66,3	91,2	66,4	97,2	67,5	98,8	61,1	89,5	62,9	92,1	94,0	137,6
— щільність, осіб на 1 км ²	77	62	80,5	72	93,5	49	63,6	39	50,6	76	98,7	439	570,1
Валовий регіональний продукт, млн грн	544 153	64 205	11,8	24 898	4,6	11 876	2,2	7565	1,4	16 044	2,9	38,22	0,7
Валовий регіональний продукт на одну особу, грн	11 630	9099	78,2	10 379	89,2	9769	84,0	6744	58,0	81,01	69,7	179	86,7
Кількість суб'єктів ЄДРПОУ	1 187 020	199 623	16,8	71 150	6,0	37 386	3,1	28 624	2,4	49 829	4,2	12634	1,1
Експорт товарів, млн дол.	49 296,1	3098,4	6,3	1098,5	2,2	1104,5	2,3	323,2	0,7	463,0	0,9	109,2	0,2
Імпорт товарів, млн дол.	60 618,0	3592,4	5,9	2551,6	4,2	533,3	0,9	188,8	0,3	266,9	0,4	51,8	0,1
Експорт послуг, млн дол.	9038,9	1511,1	16,7	1063,9	11,8	131,6	1,4	45,9	0,5	174,2	1,9	95,5	1,1

Закінчення табл. 7.8

Показники	Україна	Причорноморський район		Одеська область		Миколаївська область		Херсонська область		Автономна Республіка Крим		м. Севастополь	
		усього	% до України	усього	% до України	усього	% до України	усього	% до України	усього	% до України	усього	% до України
Імпорт послуг, млн дол.	4980,6	231,1	4,6	168,5	3,4	36,0	0,7	1,8	0,0	13,7	0,3	11,1	0,2
Прямі іноземні інвестиції, млн дол. на кінець 2007 р.	29 489,4	2103,7	7,1	892,1	3,0	184,2	0,6	155,6	0,5	726,2	2,5	145,6	0,5
Загальний коефіцієнт народжуваності, на 1000 наявного населення	10,2	10,6	103,9	11,2	109,8	10,2	100,0	10,4	102,0	11,0	107,8	10,5	102,9
Загальний коефіцієнт смертності, на 1000 чол. наявного населення	16,4	16,1	98,2	16,2	98,8	16,6	101,2	16,3	99,4	15,8	96,4	15,5	94,5
Коефіцієнт природного приросту, на 1000 чол. наявного населення	-6,2	-5,5	88,7	-5,0	80,6	-6,4	103,2	-5,9	95,2	-4,8	77,4	-5,0	80,6
Сальдо міждереґіональної міграції, осіб	—	-866	100,0	356	—	-886	102,3	-2990	345,3	1103	—	1551	—
Сальдо міждержавної міграції, осіб	16 838	14 252	84,6	10 981	65,2	245	1,4	-6	0,0	2491	14,8	541	3,2
Чисельність зареєстрованих безробітних, тис. чол.	660,3	90,9	13,8	27,1	4,1	22,0	3,3	18,9	2,9	21,5	3,3	1,4	0,2
Середньомісячна номінальна зарплата найманих працівників, грн	1351	1193	88,3	1226	90,7	1202	89,0	1017	75,3	1220	90,3	1302	94,6

Причорноморський економічний район займає досить вигідне економіко-географічне положення. На південному сході він межує з Російською Федерацією, на заході — з Молдовою, на південному заході — з Румунією. Через територію району проходять важливі залізничні, автомобільні, водні та повітряні шляхи, які сполучають Україну з багатьма країнами світу.

В міжнародному територіальному поділі праці Причорноморський економічний район спеціалізується на виробництві різноманітної продукції АПК (зерна, соняшнику, овочів, фруктів, винограду, вовни, плодоовочевих консервів, виноградних вин, коньяку, ефірної олії, тютюнових виробів), рибної та легкої (бавовняних, вовняних тканин) промисловості, продукції машинобудування (суден, верстатів, пресів, машин і устаткування для галузей АПК), хімічної промисловості (бром, лаків, фарб, кальцинованої соди), а також виконує курортно-туристичні функції. Морський і залізничний транспорт — галузі міжнародної спеціалізації району. Приморське положення зумовило розвиток суднобудування та судноремонту, рекреаційного й портового промислового комплексів.

В господарському комплексі району набули розвитку різні галузі промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, зростає урбанізація, розвивається рекреаційний комплекс. Все це зумовило інтенсивне використання природних умов і ресурсів.

2. Характеристика природно-ресурсного, демографічного, виробничого та науково-технічного потенціалу району

Природно-ресурсний потенціал району — досить значний. За інтегральним показником район займає четверте місце в Україні, що створює сприятливі умови для розвитку його продуктивних сил.

Основну частину природного багатства району складають земельні, водні і рекреаційні ресурси. Територія Причорноморського економічного району знаходиться в Степовій зоні в межах Причорноморської низовини та частково Подільської і Придніпровської височин. Лише на півдні Кримського півострова височать Кримські гори, які займають 5 % території району і захищають південний берег Криму від холодних північних вітрів.

Причорноморський економічний район не виділяється великою різноманітністю та багатством мінерально-сировинних ре-

сурсів. Серед них у районі є залізні руди (Керченський басейн), флюсові вапняки, солі Кримських озер і Сиваша, граніт, мармур (Кримські гори), вапняки, скляні піски (Одеська область). На шельфі Чорного та Азовського морів зосереджені значні запаси нафти і природного газу. Нині експлуатуються родовища нафти та природного газу: Голіцинське, Шмідта, Штормове, Тарханкутське, Дельфін. Відкриті родовища природного газу на шельфі Азовського моря: Керченське, Казантипське, Стрілкове тощо.

Район повністю забезпечений земельними ресурсами — майже 18 % загальної площі земель України, в тому числі, понад 20 % припадає на сільськогосподарські угіддя. Розораність земель тут перевищує 80 %. У ґрунтовому складі переважають опідзолені чорноземи, темно-каштанові та бурі лісові ґрунти.

Водні ресурси району лімітують розвиток водомістких галузей промисловості і сільського господарства. Природна водозабезпеченість квадратного кілометра територій району у кілька разів нижча за середньореспубліканський показник.

Причорноморський економічний район найкраще в Україні забезпечений рекреаційними ресурсами. Його рекреаційний потенціал представлений орографічними, кліматологічними, гідрологічними, бальнеологічними, ландшафтними та історико-культурними ресурсами.

Важливим чинником просторової організації відпочинку і розміщення закладів рекреаційного господарства є клімат. Середня тривалість комфортного літнього відпочинку становить від 130—145 днів у Криму до 120 днів на Одеському узбережжі, тривалість літнього оздоровчого відпочинку сягає 145—150 днів, купального сезону — 114—130 днів. Цінним видом рекреаційних ресурсів району є морське узбережжя, протяжність якого становить 1641 км.

Для району характерні значні запаси мінеральних вод, лікувальних грязей та прекрасні лісові масиви, заповідники й заказники. Нині в районі створена багатофункціональна система рекреаційного обслуговування. Тут знаходяться 36 % санаторно-курортних закладів України, з них 73 % — в АР Крим.

Демографічний потенціал. Чисельність населення. Причорноморський економічний район належить до найбільших за чисельністю населення районів України. На 1 січня 2008 р. тут проживало 7056,4 тис. осіб, або 15,2 % від кількості наявного населення України. Головними тенденціями розвитку демографічного потенціалу є населення (на 775,6 тис. чол., або на 9,9 % порівняно з 1995 р.) та трудових ресурсів.

Густина населення району постійно знижується. У 2007 р. вона становила 62 чол. на 1 км² (лише 80,5 % від середньої густоти населення по Україні) і була однією з найменших з усіх районів України.

Відтворення населення. Причорноморський економічний район має дещо вищі за середньоукраїнські показники народжуваності, смертності та природного приросту, значення яких становлять відповідно 10,6, 16,1 і мінус 5,5 ‰.

Коефіцієнт народжуваності в усіх областях Причорноморського району у 1990-х рр. поступово знижувався. В АР Крим та Одеській області таке скорочення тривало до 1999 р. (відповідно з 13 до 7,2 ‰ і з 12,6 до 7,9 ‰), у Миколаївській та Херсонській областях — до 2001 р. (з 13,7 до 7,8 ‰ і з 14,3 до 8,3 ‰). Коефіцієнт народжуваності почав зростати у перших двох областях з 2000 р. (до 11 й 11,2 ‰ у 2007 р.), в останніх двох — з 2002 р. (до 10,2 і 10,4 ‰).

Коефіцієнти смертності у АР Крим, Миколаївській та Херсонській областях продовжують збільшуватися (у 2007 р. досягли відповідно 15,8, 16,6 і 16,3 ‰). В Одеській області показник смертності набув максимального значення у 2005 р. (16,6 ‰), а до 2007 р. знизився до 16,2 ‰.

Трудовий потенціал. Чисельність економічно активного населення в Причорноморському економічному районі в I півріччі 2008 р. становила 3234,5 тис. осіб (або 14,4 % від кількості всього економічно активного населення в Україні).

Показники безробіття, за методологією МОП, у I половині 2008 р. в Причорномор'ї в цілому відповідали середньому рівню в Україні. Однак існує значна регіональна диференціація цих показників: в Одеській області безробіття складає 4,6 % (при середньому значенні в Україні 6,2 %), в АР Крим — 4,8 %. Натомість у Миколаївській та Херсонській областях воно є значно вищим — відповідно 8,2 та 7,7 %. Частка зареєстрованих безробітних в АР Крим та Одеській області нижча за середньоукраїнський показник (2,2 і 2,4 %), в Миколаївській та Херсонській областях — вища (3,6 і 3,5 %).

Важливим питанням, яке потребує вирішення на загальнодержавному рівні, є репатріація народів Криму та пов'язані з цим проблеми фінансування, надання земельних ділянок, організації нових робочих місць, будівництва житла, соціальної підтримки.

Виробничий і науково-технічний потенціал. Причорноморський економічний район має досить потужний науково-техніч-

ний потенціал. На його території зосереджено понад 15 % науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій України.

Великий вплив на подальший розвиток виробництва в районі має підвищення його ефективності, поліпшення структури, масштаб та характер відтворення основних фондів. У структурі основних фондів району виробничі і невиробничі фонди становлять відповідно майже 61 та 39 % проти 63 і 37 % по Україні.

3. Галузева і територіальна структура господарства району

Спеціалізацію та місце Причорноморського економічного району в загальнодержавному й міжнародному поділі праці визначає територіально-галузева структура його валової додаткової вартості, яка характеризується переважанням галузей, що надають послуги, — понад 52 %. Частка галузей матеріального виробництва складає майже 48 %, серед яких вирізняється промисловість, сільське господарство і будівництво.

Провідне значення в районі має *промисловість*, серед галузей якої найбільшу питому вагу посідає багатогалузева харчова промисловість (29 %), машинобудування і металообробка (близько 20 %) та електроенергетика (майже 12 %).

Надзвичайну роль в економіці району відіграє *машинобудування*, основними галузями спеціалізації якого є суднобудування (Миколаїв, Херсон, Керч), судноремонт (Одеса, Іллічівськ), сільськогосподарське машинобудування (Херсонський комбайновий завод, виробництво тракторних плугів в Одесі), верстатобудування (Одеса), обладнання для харчової промисловості (Одеса, Сімферополь), приладобудування (Одеса, Миколаїв, Севастополь, Сімферополь), електронна та електротехнічна промисловість (Одеса, Сімферополь, Севастополь, Херсон, Нова Каховка, Первомайськ).

Металургійний комплекс представлений Камиш-Бурунським гірничо-збагачувальним комбінатом поблизу Керчі, глиноземним заводом у Миколаєві, видобутком флюсових вапняків (Балаклава) й заводами переробної металургії (Одеса — сталелитний завод) і малої металургії великих машинобудівних заводів Одеси, Миколаєва та Херсона.

Хімічна промисловість району має багатогалузеву структуру. Основними галузями залишаються виробництво мінеральних добрив — фосфатних і азотних (Одеса), сірчаної кислоти (Одеса), двоокису титану (Красноперекопськ), соди (Саки), пластмас

(Сімферополь), лаків та фарб (Одеса), парфумів (Миколаїв). Розвинута в районі і нафтопереробна промисловість (Одеса і Херсон).

Промисловість будівельних матеріалів представлена виробництвом залізобетонних виробів (Одеса, Миколаїв, Сімферополь), цементу (Миколаїв, Балаклава), шиферу (Балаклава).

Велика увага приділяється розвитку *легкої промисловості*, більшість підприємств якої розміщені переважно в обласних центрах. Головна галузь легкої промисловості в районі — бавовняна (Херсон), а також взуттєва (Одеса), трикотажна і швейна галузі (в більшості великих, середніх та малих міст).

У Причорноморському економічному районі сформувалися крупні промислово-економічні вузли з багатогалузевою структурою за вирішальною роллю машинобудування — Одеський, Миколаївський і Херсонський. Великими промисловими вузлами є також Сімферопольський, Севастопольський, Керченський, Саксько-Сваторійський.

Провідним міжгалузевим комплексом Причорноморського економічного району є *агропромисловий*. У територіальному поділі праці район виділяється виробництвом зерна (майже третина в Україні), соняшнику, винограду, овочів, фруктів, м'яса й вовни. В цілому сільське господарство району виробляє понад 14 % валової продукції України і представлене багатогалузевим землеробством і тваринництвом. Питома вага рослинництва в районі значно перевищує тваринництво.

Провідну роль у землеробстві відіграє зернове господарство. Основні зернові культури — озима пшениця, кукурудза, ячмінь, просо та рис. Серед технічних культур провідними культурами є соняшник (30 % посівів України), який вирощують переважно в Одеській і Миколаївській областях; ефіроолійні культури (коріандр, троянда, лаванда, шавлія), вирощувані в передгірських і гірських районах Криму; тютюн (Одеська область і АР Крим); цукрові буряки (північні райони Одеської та Миколаївської областей).

Велика увага приділяється розвитку овочівництва і баштанництва. Район спеціалізується на садівництві і виноградарстві. Садівництво найбільш поширено в АР Крим (абрикоси, персики, черешні, сливи, яблуні, груші, грецькі горіхи).

Основними галузями тваринництва району залишаються скотарство м'ясо-молочного напрямку, а також свинарство, вівчарство, птахівництво (особливо бройлерне), бджільництво і шовківництво.

Важливою галуззю АПК району є *харчова промисловість*, на долю якої припадає третина промислової продукції району. Провідна роль належить м'ясній, хлібопекарській, виноробній, рибній, олійно-жировій, молочній та плодоовочеконсервній промисловості.

В Причорноморському економічному районі зосереджений найкрупніший в Україні рибопереробний комплекс. Найбільшими центрами рибної промисловості тут є Одеса, Керч, Севастополь, Очаків, Белгород-Дністровський, Ялта, Кілія та ін. Крупні плодоовочеві комбінати побудовані в Херсоні, Ізмаїлі, Одесі й Сімферополі. В районі розміщені великі підприємства виноробної промисловості — в Масандрі, Сімферополі, Алушті, Судаку, Феодосії, Одесі, Херсоні. Центрами олійно-жирової промисловості є Одеса, Херсон, Миколаїв, Вознесенськ. Крупні м'ясокомбінати побудовані в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ізмаїлі, Сімферополі, Керчі, Первомайську, Вознесенську. Центрами ефірної промисловості залишаються Сімферополь, Бахчисарай, Алушта, Судак.

Вигідне географічне положення, специфіка галузевої структури і територіальної організації господарства, природні умови сприяли розвитку всіх видів *транспорту*, які формують єдину транспортну систему. Найбільше значення має морський транспорт. На морському узбережжі й на Дунаї розташовано 12 основних торгових портів, з яких найбільшими є Іллічівськ, Одеса, Керч, Миколаїв, Херсон, Ізмаїл. Найбільші пасажирські порти — Севастополь, Ялта, Одеса, Євпаторія.

Важливе значення в районі має і залізничний транспорт. Довжина залізничних магістралей складає 2921 км, а основними залізничними магістралями району є Одеса-Київ, Севастополь-Сімферополь-Київ, Одеса-Львів, Миколаїв-Знам'янка-Харків тощо.

Важливим видом транспорту в районі є автомобільний. Загальна довжина автомобільних шляхів становить 24,5 тис. км, у тому числі 24,1 тис. км мають тверде покриття. Основні автомобільні шляхи державного та міжнародного значення — це Миколаїв—Одеса—Кишинів, Миколаїв—Херсон—Сімферополь, Севастополь—Сімферополь—Харків—Москва. В Криму діє єдина в країні міжміська тролейбусна лінія Сімферополь—Ялта.

Причорноморський економічний район має досить розвинуту *соціальну сферу*, яка забезпечує відтворення головної продуктивної сили — людини.

Споживчий ринок Причорноморського економічного району забезпечує населення послугами торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування.

Система освіти представлена в районі дошкільними, середніми, професійно-технічними та вищими навчальними закладами. За умов інтелектуалізації виробництва зростає значення освітнього рівня і кваліфікації працівників. Відповідно до перспектив розвитку ринку праці та завдань, пов'язаних з широким використанням новітніх науково-технічних досягнень, існує необхідність удосконалення змісту і форм роботи всіх навчальних закладів, механізму управління та фінансування підтримки процесів інтеграції з науковою сферою.

Значне місце в соціальній сфері району займає система охорони здоров'я, яка надає медичну допомогу населенню з урахуванням умов їх життя та стану здоров'я, має певний рівень доступності для всіх верств населення.

Район характеризується високим рівнем забезпеченості населення послугами галузі культури й мистецтва. Нині тут діє 24 театри, 48 музеїв, понад 2900 бібліотек та ін.

В умовах інтеграції України у світові структури дедалі більшого значення набувають *зовнішньоекономічні зв'язки* Причорномор'я. На їх розвиток позитивно впливає надто зручне транспортно-географічне положення району. Причорномор'я — морські ворота України, через які здійснюються зовнішньоекономічні зв'язки всієї країни. Питома вага району в зовнішньоекономічній діяльності України становить понад 6 % експорту і близько 6 % імпорту товарів та відповідно майже 17 і 5 % послуг.

Причорноморський економічний район ввозить електроенергію, вугілля, нафту, газ, метали, лісоматеріали, машини і технологічне обладнання, продукцію легкої промисловості, цукор, картоплю, а вивозить зерно, виноград, вина, фрукти, соняшникову, трояндову й лавандову олію, тракторні причеми, морські і річкові судна, верстати, крани, зернові комбайни, мінеральні добрива, сірчану кислоту, устаткування для харчової промисловості, рибу та рибопродукти.

4. Основні напрями соціально-економічного розвитку Причорноморського економічного району

Враховуючи сучасний рівень розвитку економіки Причорноморського економічного району, особливості природно-ресурсного і соціально-економічного потенціалу та державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 р., затверджену Кабінетом Міністрів України в 2006 р. розроблено такі пріоритетні напрями розвитку господарського комплексу району:

- прискорення розвитку морегосподарського комплексу: суднобудування і судноремонту, рибного та портового господарства, машинобудування для АПК, освоєння нафтогазових родовищ шельфової зони Чорного моря;

- структурну перебудову господарського комплексу на принципах взаємоузгодження регіональних і загальнодержавних інтересів, спрямування значної частини інвестицій на розвиток перспективних галузей економіки й окремих підприємств, що випускають конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію;

- підвищення конкурентоспроможності економіки району та реалізацію інноваційної стратегії її розвитку, зниження енергомісткості і металомісткості промислового виробництва, подолання збитковості та зміцнення фінансового стану сільськогосподарських підприємств;

- досягнення фінансової стабілізації та зростання ефективності формування і використання регіональних і місцевих бюджетів;

- ефективне використання науково-технічного потенціалу району, збільшення вкладу науки й техніки в розвиток технопарку Причорномор'я, який включає науково-технічний та виробничий потенціал Одеси, Миколаєва і Херсона;

- розширення участі України в організації Чорноморського економічного співробітництва, що сприятиме налагодженню взаємовигідного економічного співробітництва з країнами-учасниками;

- вирішення проблем соціальної сфери і, в першу чергу, підвищення зайнятості населення, піднесення добробуту населення та забезпечення ефективнішого використання й розвитку трудового потенціалу району;

- поліпшення екологічної ситуації в рекреаційних зонах району, передусім, Причорноморського узбережжя.

Тема 8

ГЕОЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

- 8.1. Суть і значення міжнародних економічних зв'язків.*
- 8.2. Основні форми економічного співробітництва країн світу.*
- 8.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності.*
- 8.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України та її регіонів.*
- 8.5. Експортний потенціал України та її регіонів.*
- 8.6. Основні напрямки розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.*

8.1. Суть і значення міжнародних економічних зв'язків

Формування економіки країн світу та регіональних господарських комплексів нерозривно пов'язано з процесом розвитку міжнародного поділу праці, утворенням міждержавних економічних зв'язків. Тенденція до економічного об'єднання та розширення зовнішньоекономічних зв'язків зумовлена об'єктивними процесами територіального поділу праці й необхідністю вирішення глобальних проблем, що постають перед людством.

Міжнародний поділ праці — це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції або наданні послуг у світовому масштабі. Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певних видів продукції або послуг, для виробництва яких вона має найсприятливіші економічні та природні передумови: потужний природно-ресурсний потенціал, вигідне економіко-географічне положення, специфічні агрокліматичні умови, попит на продукцію галузей спеціалізації на світовому ринку та високий рівень їх конкурентоспроможності.

Територіальний поділ праці, в тому числі і міжнародний, є проявом дії одного з основних економічних законів суспільного поділу праці і має об'єктивний історичний характер.

Інтеграційні процеси зумовлюють зростаючу взаємозалежність держав світу в економічній та інших сферах. Нині жодна країна світу не може розвиватися повноцінно, якщо вона не втягнута в систему світогосподарських зв'язків. Саме міжнародні економічні зв'язки сприяють вирішенню важливих економічних, соціальних та інших проблем країни і забезпеченню її національної безпеки. Відомо, що країна, яка не розвиває зовнішню торгівлю, не має господарських та інших зв'язків з країнами світу, змушена збільшувати витрати виробництва приблизно в 1,5—2 рази.

Таким чином, жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилася, не може нормально розвиватися поза світовим господарством, без тісних економічних та інших зв'язків з країнами світу. **Міжнародні економічні зв'язки** — це система господарських зв'язків між національними економіками держав на основі територіального поділу праці. Саме зовнішні економічні відносини сприяють зростанню національного доходу, прискореному розвитку науково-технічного прогресу, підвищенню рівня життя населення. Крім того, зовнішні економічні зв'язки впливають на загальну атмосферу довіри між країнами, на зміцнення їх партнерських відносин та взаєморозуміння.

Машинна індустрія, виникнення і подальший розвиток сучасних видів транспорту зумовили поглиблення територіального поділу праці країн світу та боротьбу між ними за ринки збуту своєї продукції. Все це призвело до утворення регіональних об'єднань: Європейський Союз (ЄС), країни Північної Америки (США, Канада і Мексика — НАФТА), Південно-Східна Азія (АСЕАН) та країни ОПЕК (об'єднання основних видобувників і постачальників нафти на світовий ринок з метою спільного захисту національних інтересів) та ін.

Міжнародний поділ праці включає обмін між країнами як готовими виробами, так і сировиною, продуктами харчування, фінансовими ресурсами, робочою силою, інформацією та послугами.

8.2. Основні форми економічного співробітництва країн світу

В сучасних умовах міжнародне співробітництво країн світу, в тому числі України, відбувається в таких основних формах:

- рівноправна і взаємовигідна міжнародна торгівля товарами й послугами (зовнішня торгівля);
- науково-технічне співробітництво;

- спільна участь заінтересованих країн в освоєнні природних ресурсів та будівництві промислових об'єктів на території інших держав;

- торгівля технологіями або спеціалізація країн на виробництві комплектуючого обладнання;

- надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності послуг — виробничих, транспортно-експедиційних, страхових, консультаційних, маркетингових, експортних, посередницьких, брокерських, агентських, управлінських, облікових, аудиторських, юридичних, туристичних тощо;

- наукова, науково-технічна, науково-виробнича, навчальна кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності;

- іноземні інвестиції як найважливіша форма стимулювання розвитку економіки країни;

- надання кредитів і позик;

- створення спільних підприємств з іншими країнами;

- підприємницька діяльність на території держави, пов'язана з наданням ліцензій, патентів, ноу-хау, торговельних марок та інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності;

- товарообміни (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі;

- міжнародний туризм і не заборонені законодавством види діяльності;

- міжнародний рух робочої сили, пов'язаний з міграційними процесами населення між країнами;

- спеціалізація і кооперування виробництва;

- культурні зв'язки між країнами світу.

Розвиток міжнародної науково-технічної кооперації України можливий у таких формах:

- запозичення досвіду та запрошення іноземних спеціалістів, підготовка і підвищення кваліфікації національних кадрів за кордоном;

- взаємодія, створення, розширення та забезпечення нормальної діяльності навчальних закладів, науково-дослідних та консультативних центрів, у тому числі спільних;

- співробітництво у галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів виробничого призначення і соціальної інфраструктури;

- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проектними матеріалами, сприяння їх використанню;

- співробітництво у збиранні, обробці та використанні науково-технічної й економічної інформації.

Нині в Україні відбувається лише становлення та розвиток більшості видів зовнішньоекономічної діяльності. Взаємовигідна міжнародна торгівля товарами і послугами традиційно займає провідне місце в складній системі міжнародних економічних зв'язків. Для неї властиві, насамперед, дві характерні риси: переважання пропозиції товарів в одних країнах і попит на них в інших, а також жорстка конкурентна боротьба між її учасниками. Внаслідок цього в умовах науково-технічної революції в розвинутих країнах здійснюється зростання продуктивності праці в усіх сферах економічної діяльності, збільшуються її ефективність та обсяги виробництва.

З метою підвищення конкурентоспроможності економіки та національної безпеки України ведуться активні пошуки інтеграції не тільки в торгівлі, але й у галузях науки, техніки та освіти, торгівлі технологіями, створенні спільних підприємств і в інших сучасних формах зовнішньоекономічної діяльності, в першу чергу, з традиційно важливими партнерами — членами СНД і, зокрема, Росією, а також розвиненими країнами Європи, США, Японією та ін.

8.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності

Серед невідкладних завдань щодо забезпечення ефективного включення України у світове господарство і міжнародне співробітництво першочергове значення мають формування механізму зовнішньоекономічних зв'язків, його теоретична розробка та практичне втілення в життя в умовах незалежності й суверенітету країни, переходу її до ринкової економіки.

Під механізмом зовнішньоекономічних зв'язків розуміють сукупність їх конкретних форм, а також систему правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, які забезпечують ефективну взаємодію національних господарських комплексів із світовими з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її громадян.

Виходячи з принципу міжнародного поділу праці, геополітичного становища України, характеру розвитку її продуктивних сил, існуючих науково-технічного і ресурсного потенціалів, механізм зовнішньоекономічної діяльності, що формується в країні, необ-

хідно орієнтувати на реалізацію готової стратегічної мети — інтеграцію господарського комплексу України в світову господарську систему. Ця інтеграція передбачає досягнення таких цілей:

- формування розвинутої ринкової системи господарства, яка базувалася б на загальноприйнятих у світовій практиці принципах, нормах та економічних механізмах;
- використання можливостей світового ринку для структурної перебудови національного господарства;
- перетворення зовнішньоекономічної сфери в активний фактор динамічного й високоефективного економічного зростання.

До 1990 р. вся зовнішньоекономічна діяльність була повністю монополізована державою, яка була єдиним суб'єктом вказаних зв'язків. На відміну від раніше діючої системи державного адміністрування у зовнішньоекономічній сфері нині повинен забезпечуватися абсолютний пріоритет товарно-грошових, тобто економічних важелів у регулюванні даної сфери діяльності. В основу функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності мають бути покладені принципи деідеологізації, демонополізації та демократизації зовнішньоекономічних зв'язків, які передбачають максимальне скорочення адміністративних обмежень на експорт та імпорт, підвищення ролі митного й валютного регулювання міжнародних господарських зв'язків, надання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності широкої самостійності згідно з міжнародною практикою.

Одночасно зовнішня економічна політика має відповідати національним інтересам держави, забезпечувати взаємовигідне співробітництво з іноземними партнерами, стимулювати конкуренцію між учасниками зовнішньоекономічної діяльності з метою підвищення якості продукції та послуг на українському ринку.

Для створення нового дієвого механізму зовнішньоекономічних зв'язків необхідно вирішення таких основних проблем:

- формування необхідної законодавчої бази;
- створення відповідного економічного середовища;
- розвиток інституційних структур, що регулюють зовнішні економічні зв'язки;
- підготовка високопрофесійних кадрів для зовнішньоекономічної діяльності.

Важливими елементами механізму зовнішньоекономічної діяльності в умовах розвитку ринкової системи господарювання є валютна, податкова, кредитна, депозитна, цінова і митна тарифна політика. Ключовий елемент механізму цих зв'язків становить валютна політика, за допомогою якої здійснюється вплив держа-

ви та центрального банку на платіжний баланс, валютний курс та конкурентоспроможність національного виробництва.

Одним з факторів підвищення ділової активності як серед національних товаровиробників і експортерів, так і серед зарубіжних інвесторів є формування сучасної податкової системи на експортно-імпортні операції.

Важливим інструментом державного впливу на зовнішні економічні зв'язки виступають кредити та субсидії. Кредитування експортно-імпортних операцій, великих будівельних проектів є невід'ємною частиною міжнародної ділової практики, що прискорює процес кругообігу капіталу.

Складову частину механізму зовнішньоекономічної діяльності становить митна політика держави, покликана, передусім, виконувати функцію захисту внутрішнього ринку. Митна політика України повинна передбачати укладання митних союзів із заінтересованими країнами, що посилять взаємну довіру і призведе до узгодженості основних положень, їх митної політики.

8.4. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України та її регіонів

Міжнародна економічна діяльність України розпочалася у 1991 р. з припиненням чинності колишнього союзного договору, становленням України як незалежної і суверенної держави та підписанням угод з багатьма країнами світу в сфері зовнішньоекономічних зв'язків. На сьогодні Україна розвиває міжнародні економічні, культурні й інші зв'язки з 204 країнами всіх континентів світу, спираючись на своє геополітичне положення, безядерний статус, участь в ініційованій США програмі «Партнерство заради миру», власний природний, науково-технічний та економічний потенціал.

Провідною формою міжнародного співробітництва залишається міжнародна торгівля товарами і послугами. За останні роки обсяги експорту та імпорту товарів і послуг постійно зростали і становили в 2007 р. відповідно 58,2 млрд та 65,6 млрд дол. Більшими темпами підвищувалися обсяги імпорту, що призвело до збільшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами. Співвідношення між товарами й послугами структурі зовнішньої торгівлі України останнім часом залишалося стабільним.

Провідне місце в експорті та імпорті товарів і послуг України займають країни близького зарубіжжя, на які в 2007 р. припадало

відповідно понад 38 % експорту та 40 % імпорту. Якщо експорт товарів і послуг з України більш швидкими темпами зростає до країн близького зарубіжжя, то імпорт товарів і послуг має вищі темпи зростання з країн Європейського Союзу та Зарубіжної Азії.

Визначальне значення в зовнішньоекономічних зв'язках України займає торгівля товарами. Обсяги експорту й імпорту товарів постійно розширюються і становили в 2007 р. відповідно 49,3 млрд та 60,6 млрд США. Унаслідок швидших темпів зростання імпорту збільшувалися й обсяги від'ємного сальдо, яке складало в 2007 р. 11,3 млрд дол.

Лібералізація зовнішньої торгівлі в Україні, її входження в СОТ створили передумови для нарощування експорту вітчизняних товарів та послуг. Але структурні диспропорції економіки України, сформовані в межах колишнього СРСР, мають суттєвий вплив на товарну структуру експорту країни.

Структура зовнішньої торгівлі України товарами зумовлена спеціалізацією її економіки. В 2007 р. в структурі експорту переважали чорні метали та вироби з них (42 % всього експорту України), продукція машинобудування (майже 17 %), продовольчі товари (понад 12 %), продукція хімічної промисловості (більше 10 %), руди й мінеральне паливо (близько 9 %). В імпорті переважали продукція машинобудування (31 %), мінеральне паливо (більше 28 %), продукція хімічної промисловості (понад 14 %), продовольчі товари (6,5 %) і продукція легкої промисловості (майже 3 %).

Провідними регіонами, що формують експортний потенціал країни, є Донецька (майже 22 % усього експорту України), Дніпропетровська (близько 20 %), Запорізька (майже 9 %), Луганська (8 %), Полтавська області (більше 4 %) та м. Київ (11 %).

У структурі імпорту товарів збільшилася частка наземних транспортних засобів, механічного обладнання, нафти та нафтопродуктів, деяких марок чорних металів. Основна частка імпорту направляється в м. Київ (39 %), значно менше — в інші регіони: Дніпропетровську (близько 9 %), Донецьку (більше 7 %), Запорізьку (майже 6 %), Київську й Одеську (понад 4 %) та Харківську (4 %) області.

Головними партнерами України в торгівлі товарами залишаються країни СНД. Нині питома вага зовнішньоторговельного обігу з цими країнами перевищує 40 % від загального товарообігу, в тому числі в експорті даний показник сягає 38 %, а в імпорті — більше 40 %.

Основним торговельним партнером України залишається Російська Федерація, на яку припадає понад 20 % експорту та май-

же 28 % імпорту країни. Внаслідок імпорту з Росії великих обсягів паливно-енергетичних ресурсів Україна має з нею негативне зовнішньоторговельне сальдо, яке становило в 2007 р. більше 4,1 млрд дол. Крім нафти, газу, вугілля, Росія поставляє в Україну різноманітну продукцію машинобудування (легкові і вантажні автомобілі, радіоапаратуру, відеомагнітофони, персональні комп'ютери, швейні машинки, годинники), легкої промисловості (тканини, одяг, взуття), а також синтетичний каучук, целюлозу, папір, кольорові метали, рибу та рибопродукти, ліс і лісоматеріали, електроенергію та деякі сорти чорних металів.

Експорт товарів України до Росії за останні роки значно зріс і склав у 2007 р. 12,7 млрд дол. У структурі експорту переважають чорні метали, металеві труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарські машини, прокатне устаткування (у тому числі доменне і сталеплавильне), металорізальні та деревообробні верстати, екскаватори, автомобільні крани, автобуси, телевізори, касетні магнітофони, холодильники, цемент, скло, мінеральні (азотні) добрива, вироби із золота, платини та срібла, м'ясо і м'ясопродукти, олія, молочні продукти та цукор.

В останні роки зростає експорт України в інші країни СНД. Порівняно з 2000 р. експорт у Казахстан підвищився у 19 разів, у Вірменію — у 18, Грузію — в 14, у Білорусь — більше як у 5 разів. У цілому Україна має позитивне зовнішньоторговельне сальдо з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Грузією, Киргизстаном, Молдовою та Таджикистаном. Разом з тим, вона володіє великим від'ємним торговельним сальдо, крім Російської Федерації, з Туркменістаном, Казахстаном і Узбекистаном.

За винятком країн СНД, Україна активно розширює зв'язки з багатьма іншими державами світу. Найбільші обсяги експортних поставок товарів з України здійснювалися до Туреччини — понад 7 % від загального обсягу експорту, Італії — більше 5,4, ФРН та Польщі — по 3, Угорщини — 2,5, США — понад 2, до Єгипту — майже 2 й Індії — 1,5 %.

Найбільші імпортні поставки товарів в Україну здійснювалися з ФРН — близько 10 %, Туркменістану — 7,8, Китаю — 5,5, Польщі — майже 5, Італії — 3, Казахстану — близько 3, з Білорусії, США, Японії та Франції — більше 2 % з кожної.

Важливою складовою зовнішньоекономічної діяльності країни є послуги, без розвитку і надання яких неможливо створити високоефективну економіку, забезпечити національну безпеку та вирішити міждержавні економічні й інші зв'язки.

Україна здійснює зовнішньоторговельні операції послугами з більш ніж 200 країнами світу. Останнім часом обсяги експорту та імпорту послуг постійно зростали і становили в 2007 р. відповідно 9,0 млрд і майже 5 млрд дол. Таким чином, Україна має позитивне сальдо зовнішньої торгівлі послугами — понад 4 млрд дол. Найбільшу питому вагу в загальному обсязі українського експорту послугами склали транспортні (68 %), різні ділові, професійні та технічні послуги (майже 13 %). В імпорті переважають транспортні (понад 22 %), фінансові (18 %), різні ділові, професійні та технічні (16 %) і державні послуги (14,0 %).

Провідне місце в експорті зовнішньоторговельних операцій послугами займають країни СНД (більше 41 %), але їх частка в останні роки скорочується, тоді як питома вага країн ЄС зростає. Найбільші обсяги експорту послуг здійснювалися до Російської Федерації — майже 38 % від загального експорту України, Сполученого Королівства Великобританія, Швейцарії, США, Кіпру, ФРН, Бельгії.

Таким чином, найбільша частка в загальному експорті послуг припадає на транспортні послуги, в структурі яких більше половини займає транзит російських енергоносіїв (нафти, нафтопродуктів та природного газу). Важливе значення в недалекій перспективі в розвитку транспортних послуг матиме транзит казахської, Каспійської та близькосхідної нафти і будівництво через територію України трансєвразійських автомагістралей із Західної Європи до Китаю.

Слабо представлена Україна на ринку будівельних послуг, експорт яких становив у 2007 р. лише 98,5 млн дол., а також послуг приватним особам і послуг у галузі культури та відпочинку (69,9 млн дол.).

Найважливішою складовою частиною і формою міжнародних економічних відносин та необхідною умовою становлення світового господарства є міжнародний рух капіталу.

В Україні спостерігається стабільна тенденція до зростання обсягів іноземних інвестицій в її економіку, особливо в найбільш привабливі галузі промисловості, підприємства, що здійснюють фінансову діяльність, операції з нерухомістю, орендою та наданням послуг. Якщо в 2000 р. прямі іноземні інвестиції в економіку України становили лише 3,9 млрд дол., то в 2007 р. — вже 29,5 млрд дол. Інвестиції вкладали 123 країни світу. До десятки основних країн-інвесторів, на які припадає майже 83 % загального обсягу прямих інвестицій, входять: Кіпр — 5,9 млрд дол., Німеччина — 5,9 млрд, Нідерланди — 2,5 млрд, Австрія —

2,1 млрд, Сполучене Королівство Великобританія — близько 2 млрд, Російська Федерація — 1,5 млрд, США — 1,4 млрд, Франція, Віргінські острови і Швеція — більше ніж по 1 млрд дол.

Основні іноземні інвестиції зосереджені: на підприємствах промисловості (майже 28 % загального обсягу прямих інвестицій в Україну); у фінансових установах (понад 16 %); на підприємствах торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (більше 10 %); в організаціях, що здійснюють операції з нерухомістю, оренду і надання послуг (близько 9 %).

Найбільші обсяги прямих іноземних інвестицій одержали наступні регіони України: м. Київ (більше 32 %), Дніпропетровська (9 %), Донецька (майже 5 %), Харківська (понад 4 %), Київська (4 %), а також Одеська, Запорізька області та АР Крим.

У 2007 р. з України в економіку інших країн світу спрямовано майже 6,2 млрд дол. прямих інвестицій, з яких 86 % — з Донецької області. Переважна частка інвестицій була спрямована до Кіпру.

Формування високоефективної та конкурентоспроможної економіки України неможливе без орієнтації країни на залучення її до процесів техноглобалізму. Це — планетарний напрям інтернаціоналізації створення і освоєння, виробничого і комерційного використання, трансферу (передання) й дифузії (поширення) інновацій та технологій.

Транснаціональна комерціалізація інновацій і технологій опосередковується світовим ринком технологій, тобто сукупністю міжнародних ринкових відносин його суб'єктів з приводу прибуткового використання прав власності на його об'єкти — технології продуктів, процесів управління.

Складовими світового ринку технологій є регіональні ринки технологій. Для України таким регіональним ринком є європейський, у першу чергу, східноєвропейський ринок. Співпраця з багатьма країнами у створенні і впровадженні інновацій та технологій у виробничий процес сприяє підвищенню продуктивності праці та ефективності виробництва, його конкурентоспроможності на світовому ринку.

У сучасний період Україна прагне активізувати міжнародні зв'язки у сфері науково-технічного співробітництва. До нинішніх форм міжнародного комерційного трансферу технологій належать угоди: ліцензійні, патентні, з приводу передання ноу-хау, лізингу, створення зарубіжних філіалів транснаціональних корпорацій (ТНК) і спільних послуг у сфері виробництва, обігу та

управління (інжиніринг, консалтинг, інформінг, менеджмент, підготовка персоналу тощо), а також міжнародне науково-технічне співробітництво (кооперація, замовні роботи).

До активу науково-технічного співробітництва України слід віднести співробітництво її з Росією, Казахстаном, США і Норвегією в освоєнні космічного простору та високий рівень технологій воєнно-промислового комплексу, продукція якого користується широким попитом на світовому ринку високотехнологічних товарів.

Важливим елементом розвитку взаємовигідних торговельно-економічних зв'язків України з країнами світу є переміщення акценту зі співробітництва на державному рівні до співробітництва на рівні суб'єктів господарювання шляхом створення спільних підприємств. Спільні підприємства — одна з найбільш прогресивних комплексних форм довгострокового економічного, науково-технічного та виробничого співробітництва, оскільки підприємства, які створюються компаніями двох або більше країн, дають можливість поєднати ресурси, досвід, зв'язки підприємств із змішаним капіталом. В Україні таких зареєстровано понад однієї тисячі. Формування спільних підприємств в Україні нині є досить актуальним і позитивним, оскільки ці підприємства надають значні інвестиції та нові технології управління, створюють робочі місця і сприяють навчанню місцевих робітників наукової організації праці в умовах використання сучасних технологій, стимулюють процес виробництва конкурентоспроможної продукції та полегшують її вихід на міжнародні ринки. Сфера діяльності спільних підприємств в Україні — промислове виробництво, будівництво, туризм, торгівля, посередницькі послуги. Найбільша кількість спільних підприємств (понад 95 %) в Україні діє в обробній промисловості, в тому числі 22 % — у машинобудуванні і металообробці, 12 % — у деревообробній і целюлозно-паперовій галузях. Найпотужніші спільні підприємства (із значною кількістю штатних працівників) створені у паливній промисловості.

8.5. Експортний потенціал України та її регіонів

Входження економіки України в систему світових господарських відносин, перебудова її господарства з використанням досвіду інших країн щодо впровадження ринкових засад зумовлюють необхідність визначення наукових підходів, на яких має розвиватися експортний потенціал країни. Розвиток експорт-

ного потенціалу України сприяє підвищенню якості продукції, розвитку експортно орієнтованих галузей і підприємств, підвищенню їх науково-технічного рівня, прискоренню розвитку наукоємних галузей та підприємств, на яких виробляється високотехнологічна готова продукція.

Провідне місце в експортному потенціалі Україна та її регіонів нині займає продукція чорної металургії, що зумовлює певну монокультурність, яка підвищує вразливість країни у сфері зовнішньоекономічних зв'язків. Експортний потенціал машинобудування, харчової і легкої промисловості, сільського господарства займає в експорті країни незначне місце. Він використовується в недостатній мірі з різних причин: (через якість продукції, її неконкурентоспроможність, політику країн світу та ін.) тощо.

Подальший розвиток експортного потенціалу України певною мірою стримують:

- негативні тенденції зростання в експорті країни та її регіонів сировинної продукції;
- надзвичайно ускладнений вихід на світовий ринок українських підприємств унаслідок протекціоністських заходів з боку деяких країн світу щодо захисту своїх ринків;
- недостатній розвиток системи сертифікації та контролю якості експортної продукції в умовах зростання на світових ринках вимог не тільки до науково-технічних параметрів, але й до споживних і екологічних характеристик продукції;
- відсутність досвіду та спеціальних знань щодо виходу на світові ринки у більшості вітчизняних підприємств, низький рівень маркетингової діяльності;
- критично недостатнє інвестування в перспективні експортноорієнтовані галузі за рахунок внутрішніх і зовнішніх ресурсів;
- обмежені можливості використання іноземних інвестицій та кредитів для розвитку експортного потенціалу внаслідок низького міжнародного рейтингу надійності України.

Негативно впливають на розвиток експортного потенціалу України і низька ефективність виробництва, висока енерго- та матеріаломісткість продукції, відсталість технологічної бази більшості галузей виробництва. Саме технологічна відсталість більшості галузей не дає можливості широкого впровадження конкурентоспроможних технологій військово-промислового комплексу в багатьох галузях і виробництвах. Крім цього, економіка країни значно залежить від імпорту енергоносіїв.

Разом з тим, Україна має всі можливості для поліпшення зовнішньоекономічних зв'язків та нарощування її експорту. Ефективна участь її в міжнародному поділі праці залежить не тільки від її природно-ресурсного потенціалу, але й від якості експортного потенціалу та надійних гарантованих умов співробітництва з Україною іноземних фірм і організацій.

Можливості експортного потенціалу України значною мірою залежать від рівня економічного розвитку її регіонів, у тому числі областей, окремих міст. Нині зовнішньоекономічна діяльність України характеризується регіональними особливостями. Так, західні регіони ширше інтегруються з країнами Центральної і Західної Європи, східні — передусім, з Російською Федерацією, а південні — з країнами Причорномор'я.

Нині на долю Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Запорізької й Харківської областей та м. Києва припадає понад 60 % усього експорту країни. Основу експорту складають чорні метали, металопродукція, машини та обладнання. Дещо скоротився експорт вугілля через його високу собівартість.

Основною тенденцією подальшого розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України є поступове збільшення експортних можливостей західних областей та подальша лібералізація їх зовнішньоекономічної діяльності. Серед південних областей України за обсягами експорту товарів виділяються Миколаївська й Одеська області за рахунок експорту морських суден та продукції хімічної промисловості.

За обсягами зовнішньої торгівлі, в тому числі експорту найменша питома вага у зовнішньоекономічному обігу країни припадає на Волинську, Закарпатську, Чернівецьку, Рівненську, Тернопільську і Кіровоградську області. Значну активність у зовнішньоекономічній діяльності проявляють такі великі міста країни, як Київ, Одеса, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Маріуполь, Львів та ін.

Зростанню зовнішньоторговельного обігу сприяє розширення співробітництва прикордонних областей України і Росії, єврорегіонів Буг і Карпати, а також подальший розвиток міжрегіонального співробітництва з регіонами Російської Федерації. Виважена державна регіональна зовнішньоекономічна політика сприятиме прискоренню ринкових перетворень та подальшому розвитку економіки України, реалізації пріоритетних регіональних можливостей розвитку міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків, вирівнюванню рівнів соціально-економічного розвитку регіонів.

В умовах посилення взаємозалежності, глобалізації економічних процесів вирішення внутрішніх проблем України цілком залежить від визначення оптимального вектора розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Нині Україна ще не включена належним чином до міжнародної спеціалізації: її питома вага у світовому експорті залишається незначною. Це значно зумовлюється низькою часткою конкурентоспроможної продукції.

Разом з тим, існують потенційні конкурентні переваги українського експорту: наявність технологічно передових секторів промисловості, здатних до швидкого освоєння нових наукомістких видів продукції; значні сировинні ресурси; традиційні ринки збуту української продукції; високий рівень кваліфікації працівників.

Досить стабільним попитом в окремих регіонах світу користуються вітчизняна продукція металургійного комплексу (прокат чорних металів, сталеві труби, залізорудна сировина, феросплави), частково машинобудування (машини та обладнання), електроенергетичної промисловості, будівельної індустрії, промисловості будівельних матеріалів (поліроване і віконне скло, каоліни, тугоплавка глина, кварцовий пісок, вироби з граніту, цемент та ін.), хімічного комплексу (аміак, карбамід, оцтова кислота, бензол, шини, лікарські засоби тощо).

Оцінюючи експортний потенціал України, слід виділити, в першу чергу, чорну металургію. В умовах зменшення поставок її продукції до країн СНД і скорочення внутрішнього попиту збільшується експорт продукції чорної металургії на ринки інших країн світу, що підтверджує її достатню конкурентну спроможність.

Експортний попит став головним чинником зростання виробництва хімічної продукції. У хімічній та нафтохімічній промисловості нині зосереджений значний експортний потенціал — більше половини продукції цих галузей реалізується на експорт, переважно в країни далекого зарубіжжя. Експортні потужності підприємств даних галузей спеціалізуються на виробництві аміаку, шин, азотних добрив та ін.

В структурі експортного потенціалу ще надто низькою є доля машинобудування. З урахуванням загальносвітової тенденції зростання питокої ваги продукції машинобудування у структурі міжнародної торгівлі, що нині складає більше третини експорту, на поставки машинобудівної продукції України припадає менше 10 % її експорту. При цьому Україна зовсім мало експортує наукомістких високотехнологічних виробів машинобудування.

Динаміка експорту машин і устаткування свідчить як про певну втрату традиційних ринків, так і про тяжкий стан самого машинобудування та втрату ним своїх конкурентних переваг. Тому першочерговим стало підвищення конкурентоспроможності продукції машинобудування. Нині світовий рівень якості має лише частина продукції літако- і суднобудування, космічної і військової техніки та озброєння.

Для збільшення обсягів випуску експортної продукції слід відновити експортні потужності підприємств важкого, електроенергетичного машинобудування, верстато- і приладобудування та з випуску обладнання й устаткування для нафтогазовидобувної та нафтохімічної промисловості. Ці галузі можуть суттєво поповнити експортний потенціал України продукцією, яка відповідає світовому науково-технічному рівню.

Поряд з традиційними видами експорту необхідно створювати нові види продукції у галузях, що використовують новітні досягнення науки і техніки. Ними могли б бути:

- керамічні матеріали і виготовлені з них електротехнічні керамічні вироби, жароміцні деталі, автомобільні керамічні двигуни, керамічні газові турбіни та ін.

- нові металеві матеріали: стійкі до корозії, високої чистоти, надстійких сплавів, сплавів з ефектом пам'яті, надпровідників тощо;

- нові види компонентних та порошкових матеріалів, зносостійких, тугоплавких матеріалів і конструкцій, полімерів, пластмас для виробництва висококонкурентних товарів і технологічних деталей.

Зовнішньоекономічна стратегія України повинна виходити з необхідності:

- збереження національного суверенітету країни, гарантування її економічної безпеки;

- досягнення ефективного господарювання суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності на основі їх певної самостійності в цій сфері та дієвого державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності;

- обмеження лібералізації зовнішньої торгівлі та посилення ролі держави в цій сфері;

- якісної перебудови всієї системи зовнішніх економічних зв'язків як передумова подальших структурних перетворень в економіці й інтегрування господарства України в світову економіку.

Формування і розвиток експортного потенціалу України та її регіонів повинні здійснюватися в таких напрямках:

- диверсифікація експорту з метою досягнення його максимально ефективної та оптимальної структури, розширення асортименту товарів з високим ступенем обробки, суттєвого підвищення в експорті частки наукомісткої продукції, високих технологій, збереження існуючих і освоєння українськими виробниками й експортерами нових регіональних ринків товарів, технологій, капіталів і послуг;
- диверсифікація імпорту і зменшення залежності від нього найважливіших чинників виробництва — енергоносіїв та стратегічних видів сировини, створення імпортозамінних виробництв;
- удосконалення системи захисту і підтримки національного товаровиробника, усунення загрози інтервенціоністських імпортерних поставок, здійснення вибіркового протекціонізму щодо стратегічно важливих для економіки України галузей і видів виробництв;
- розширення транскордонного співробітництва, надання міжнародних транспортно-експедиторських послуг з урахуванням геополітичних чинників, створення необхідних транспортних коридорів;
- активізація участі України в міжнародних організаціях та угрупованнях на основі подальшого розвитку режиму вільної торгівлі з державами СНД, Балтії, Європейського Союзу, укладання угод про вільну торгівлю з європейськими та іншими країнами світу.

Необхідність диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності пов'язана, по-перше, з незбалансованістю структури економіки та її повільною структурною перебудовою, надмірною енерго- і ресурсомісткістю більшості галузей господарства, низькою конкурентоспроможністю національного виробництва та гострою потребою в пошуку ринків збуту вітчизняних товарів; по-друге, з надмірною (від 20 до 90 %) залежністю економіки України від монопольних імпортерних ринків постачання стратегічно важливих товарів (енергоносіїв, сировинних ресурсів) для життєво важливих галузей виробництва.

Від подальшого вирішення проблеми диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності безпосередньо залежатиме майбутнє України як незалежної держави, рівноправного учасника світогосподарських зв'язків. Здійснення процесу диверсифікації сприятиме прискореному входженню України в систему міжнародного поділу праці, вдосконаленню структури її експортного потенціалу.

В найближчі роки експорт металу повинен бути замінений експортом машин, обладнання, металовиробів. Збільшиться виробництво експортно орієнтованої та імпортозамінної продукції машинобудування, хімічної промисловості, агропромислового комплексу (в першу чергу, харчової промисловості і сільського господарства).

Виважена державна регіональна зовнішньоекономічна стратегія на довгостроковий період сприятиме, передусім, прискоренню ринкових перетворень та подальшому розвитку економіки України, структуризації експортного потенціалу регіонів і вирівнюванню їх соціально-економічного розвитку.

8.6. Основні напрями розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України

Проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної політики України у сучасний період набувають виняткового значення. Це зумовлено:

- перебуванням економіки країни на етапі становлення системи господарювання;
- надмірною енерго- і ресурсомісткістю галузей господарського комплексу;
- низькою конкурентоспроможністю національного виробництва;
- поступовим занепадом науково-технічного і високотехнологічного промислового потенціалу;
- надмірною залежністю економіки України від монопольних імпортних ринків постачання стратегічно важливих товарів (енергоносіїв, сировинних та інших матеріальних ресурсів);
- відсутністю розвинутої зовнішньоторгівельної інфраструктури (інформаційної, законодавчої, маркетингової, біржової тощо).

Перспективи та основні напрями подальшого розвитку зовнішніх економічних зв'язків України передбачають:

- гармонізацію економічного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу й світової системи торгівлі з урахуванням національних економічних інтересів і специфіки економіки України;
- трансформацію політичного визначення України як держави з ринковою економікою до юридичного закріплення її статусу в законодавстві ЄС з метою одержання торговельно-економічних, фінансово-кредитних, інвестиційних преференцій;

- створення зони вільної торгівлі між Україною та багатьма державами світу і, в першу чергу, з країнами ЄС;
- забезпечення конкурентоспроможності традиційних вітчизняних товарів (продукції АПК, чорної металургії і машинобудування);
- збільшення обсягів експорту традиційної продукції промисловості і сільського господарства та імпорту високотехнологічних виробів для виробничого і невиробничого використання;
- залучення в Україну іноземних інвестицій;
- зниження митних бар'єрів;
- формування і розвиток нових зв'язків на основі спільного використання прогресивних технологій;
- створення спільних підприємств, транснаціональних компаній;
- укладання міжнародних угод про режим прикордонної торгівлі;
- забезпечення стабільних поставок в Україну на взаємовигідних умовах паливно-енергетичних ресурсів;
- удосконалення різних форм торгівельно-економічних, інвестиційних двосторонніх стосунків з державами світу;
- відновлення та зміцнення виробничих зв'язків з країнами Східної Європи і СНД на основі традиційної міжгалузевої й внутрішньогалузевої спеціалізації.

Тема 9

НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

- 9.1. Предмет вивчення екології.
- 9.2. Методи дослідження екологічних проблем.
- 9.3. Екосистеми та їх структура, види екосистем.
- 9.4. Етапи природокористування в Україні.
- 9.5. Принципи раціонального природокористування.

9.1. Предмет вивчення екології

Екологія — відносно молода галузь науки. Вона виникла й сформувалася в системі біологічних наук. У середині XIX ст. німецький природознавець Ернст Геккель, аналізуючи розвиток життя на Землі впродовж багатьох геологічних епох, звернув увагу на те, що живе життя, зокрема рослинний і тваринний світ, зі зміною умов не зникає, а видозмінюється, пристосовуючись до обставин довкілля. Це спонукало вченого аргументувати необхідність виникнення нової галузі науки, яка мала б за мету «вивчення всієї сукупності взаємовідносин тварини з довкіллям, як органічним, так і неорганічним, насамперед, — її дружніх і ворожих стосунків з тими тваринами та рослинами, з якими вона прямо чи опосередковано вступає в контакт, одним словом, взаємовідносин, що їх Дарвін називає умовами, які породжують боротьбу за існування». Е. Геккель дав назву такій науці «Екологія» (від грецької *oikos* — дім, господарство, *logos* — знання). Відтоді майже впродовж 100 років екологія розвивалася як наука про місце проживання живих організмів, переважно популяції тварин.

Проте у другій половині XX ст. у деяких країнах спостерігалося бурхливе зростання продуктивних сил, яке було зумовлено, з одного боку, збільшення чисельності населення і підвищенням рівня споживання у розрахунку на одного жителя планети, особливо в західних країнах, — з другого. Цей процес супроводжувався дедалі більшими обсягами споживання природних ресурсів. А оскільки науково-технічний прогрес не зумів вирішити проб-

леми відходів, то в багатьох країнах наприкінці 1960-х р. виникли зони екологічної напруги, де забруднення питної води, атмосферного повітря і ґрунтів спричинило захворювання населення, підвищення смертності, зменшення народжуваності. В цей час і виникла необхідність у дослідженні екологічних проблем з метою винайти механізм управління природокористуванням. Спочатку до цих проблем було притягнуто увагу багатьох традиційних наук — географії, економіки, геології, медицини та ін. Справдилося передбачення В. І. Вернадського про те, що наші знання розвиватимуться не з наук, а з проблем. З початку 1980-х р. результати цих досліджень стали основою для виникнення сучасної екології — науки, яка значно розширила предмет свого вивчення. Будучи міждисциплінарною наукою, сучасна екологія охопила вивчення складного механізму взаємодії і тварин, і людини з довкіллям, процесів трансформації природних систем під впливом людської діяльності, а також зміни, які відбуваються в людському суспільстві в умовах антропогенних (змінених людською діяльністю) екосистем.

До найголовніших завдань сучасної екології як науки входить розробка наукових основ раціонального природокористування, які передбачають охорону природи та оптимізацію середовища проживання людини.

9.2. Методи дослідження екологічних проблем

Екологія у своїх дослідженнях використовує широкий арсенал **методів** — як традиційних, так і нових. Серед них — *статистичний метод*, який дозволяє одержання, обробку та аналіз первинних статистичних матеріалів; *балансовий метод*, який дає можливість зіставляти наявність природних ресурсів з їхнім використанням; *порівняльний метод*, що передбачає вивчення об'єктів через порівняння з іншими; *історичний метод*, завдяки якому вивчаються зміни в екосистемах, котрі відбуваються в часі.

В останні десятиріччя у вивченні екологічних проблем біосфери великого значення набуває *аерокосмічний метод* дослідження. Нині в багатьох країнах створені й функціонують глобальні експериментальні системи вивчення природних ресурсів, до складу яких входять водний, наземний і ракетно-космічний комплекси збору інформації та наземний комплекс її прийому, обробки, збереження, поширення й використання. Специфіка застосу-

вання космічних зніманих і одержання з них нової інформації зумовлені їх оглядовістю, можливістю вивчення поверхні Землі на різних рівнях узагальнення. Аерокосмічні методи дозволяють оцінити в динаміці всі процеси, що відбуваються в локальному, регіональному чи глобальному масштабах. Так, у 1986 р. космічне знімання, проведене японським супутником, зафіксувало поширення теренами Європи чорнобильських радіонуклідів, починаючи від другого дня аварії.

Значну роль у дослідженні довкілля відіграє *картографічний метод*, який дозволяє застосовувати географічну карту для детальних досліджень. Учені-картографи створили цілісні картографічні моделі, що характеризують окремі елементи довкілля та їх використання в процесі господарської діяльності, а також указують на заходи збереження й поліпшення продуктивності природних та антропогенних екосистем.

Гострота екологічних проблем у розвитку біосфери в цілому і в окремих регіонах досягла меж, що вимагають *системного підходу* до них, усебічного та комплексного вивчення довкілля з використанням усього комплексу як традиційних, так і нових методів.

Учені, які вивчають закономірності взаємодії людини з довкіллям, підкреслюють той факт, що з розвитком цивілізації на Землі зростає значення наукових напрямів, пов'язаних з космізацією знання. Біосфера — це ланцюг у складному процесі життя Всесвіту. Тому екологія в майбутньому може набути характеру науки про еволюцію життя на Землі, про прискорення її еволюції.

9.3. Екосистеми та їх структура, види екосистем

Поняття «*екосистеми*» є ключовим в екології. Ідентичним йому є термін «біоценоз» чи «біогеоценоз». Поняття відбиває взаємозумовленість відносин сукупностей живих організмів і неживої природи в межах певної частини біосфери чи в біосфері в цілому. Живі організми та їхнє неживе оточення тісно пов'язані між собою і перебувають у постійній взаємодії. Вона відбувається таким чином, що потоки речовини та енергії створюють чітко визначені біотичні структури й кругообіг речовин між неживою та живою частинами екосистеми і в результаті життєдіяльність

одного компонента екосистеми служать джерелом живлення для іншого. Для зручності вчені розглядають екосистему як ізольовану одиницю (рілля, озеро, пасовище, струмок тощо), проте фактично різні компоненти постійно переміщуються з однієї екосистеми в іншу. Наприклад, в екосистему озера змиваються ґрунт і листя.

Крім природних екосистем, існують штучні екосистеми, як-от: космічна станція, зоопарк, акваріум, вазон з кімнатною рослиною тощо.

Необхідність створення цілеспрямованого потоку енергії, з одного боку, та кругообігу речовин — з іншого, накладає певні обмеження на підбір тих видів, які можуть утворювати екосистему. Основу будь-якої, навіть найпростішої екосистеми становить ланцюг живлення (трофічний ланцюг). Основні типи ланцюгів живлення — пасовищний і детритний. Пасовищний ланцюг живлення — це низка живих організмів, де кожний вид живиться попередниками в ланцюзі та, в свою чергу, служить їжею для видів, які посідають вищий рівень. Початок пасовищного ланцюга — автотрофні (ті, що живляться самі) організми, які спроможні синтезувати складні органічні сполуки з неорганічних, використовуючи найчастіше енергію сонячного світла. Це — зелені рослини і фотосинтезуючі бактерії. Автотрофні організми утворюють верхній ярус, або «зелений пояс».

Ті організми, що живляться рослинами, належать до другого трофічного рівня; хижаки, які живляться травоядними, — до третього. Досить відомі такі ланцюги живлення, як «трава—заєць—вовк», «рослини—комахи—птахи» тощо. Людина в цій класифікації, яка споживає і тваринну і рослинну їжу, посідає проміжне місце між другим та третім трофічними рівнями.

У детритних ланцюгах організми споживають мертву органічну речовину, поступово розкладаючи її на чимраз простіші сполуки — аж до неорганічних. Саме вони замикають кругообіг елементів. Учені відносять ґрунти, де розкладаються речовини, коріння тощо, до нижнього коричневого ярусу.

З біологічної точки зору, до складу екосистеми входять такі компоненти:

1) неорганічні речовини (вуглець, азот, вуглекислий газ, вода тощо), які включаються в кругообіг;

2) органічні сполуки (білки, вуглеводи, гумус), що поєднують біотичну та абіотичну частини;

3) повітряне, водне і субстратне середовище, складовими частинами яких є кліматичний режим та інші фізичні фактори;

4) продуценти, автотрофні організми, переважно зелені рослини, які можуть живитися простими неорганічними речовинами;

5) макроконсументи або фаготрофи (від грецької *phagos* — поглинач), тобто гетеротрофні організми, здебільшого тварини, що живляться іншими організмами або частинками органічної речовини;

6) мікроконсументи, сапротрофи (від грецької *sapros* — гнилий), осмотрофи (від грецької *osmos* — поштовх, тиск), гетеротрофні організми, переважно бактерії і грибові, які одержують енергію внаслідок розкладу мертвих тканин або шляхом поглинання органічної речовини, яка виділяється сама по собі чи витягується сапротрофами з рослин та інших організмів.

Таким чином, екосистема складається з усіх організмів, які населяють певну місцевість, перебувають у різноманітних взаємозалежностях між собою та оточуючим ці організми фізичним і хімічним середовищем. Кожній екосистемі необхідні певні хімічні речовини, джерело енергії та живі організми — продуценти і редуценти. Більшість екосистем охоплюють також організми — консументи. Всі організми, які входять в дану екосистему, утворюють єдину мережу живлення.

Найбільша і найближча до ідеалу за критерієм «самозабезпечення» біологічна система — це біосфера або екосфера. До її складу входять всі живі організми Землі, які перебувають у взаємодії з фізичним середовищем планети, утворюють єдине ціле, що забезпечує цій системі стійку рівновагу при одержанні потоків енергії від Сонця, її трансформації та випромінювання цієї енергії в космічний простір.

Компенсаційні можливості біосфери в цілому та її складових — літосфери, гідросфери й атмосфери — обмежені. Будь-яка людська діяльність справляє антропогенне навантаження на біосферу, а виникнення машин значно його посилює. Тому процес розвитку виробничої та соціальної сфери неминує супроводжуватися збільшенням антропогенного навантаження на природні компоненти біосфери. Природна рівновага в будь-якому регіоні Землі зберігається завдяки саморегуляції і самовідновленню біосфери.

Тоді, коли відходи виробництва й споживання знищуються не так швидко, як вони надходять, виникає забруднення довкілля. Сучасні антропогенні процеси відбуваються в надзвичайно великих масштабах і до того ж збільшуються швидкими темпами.

9.4. Етапи природокористування в Україні

Термін *«природокористування»* є одним з найпоширеніших у сучасній літературі, але наповнений різним змістом. Найчастіше його вживають тоді, коли йдеться про використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства. Іноді під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі. Але в усіх випадках природокористування вважається сукупністю всіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи з цього процесу три аспекти:

а) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення;

б) використання та охорону природних умов середовища проживання;

в) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природно-ресурсного потенціалу суспільства.

У стратегії природокористування України вчені-економісти виділяють три етапи.

Перший етап — початок 1920-х — середина 1950-х р. В економічній науці домінувала концепція безкоштовності природних ресурсів. Вважалося, що оскільки природні ресурси не є об'єктами купівлі—продажу, то методологічно неправильно оцінювати їх у вартісному вигляді, а впровадження оцінки природних ресурсів у господарську практику гальмуватиме розробку корисних копалин, розширення сільськогосподарського виробництва. Спробу ввести рентні відносини було перервано зі створенням колгоспів, а земельні кадастри оголошено буржуазною категорією, неприйнятною для соціалістичної практики. Природні ресурси, особливо в довоєнні роки, здавалися невичерпними. Тому розроблялися найзручніші родовища високої якості — в Україні, насамперед, Донецький кам'яновугільний басейн, Криворізький басейн залізної руди та Нікопольське родовище марганцевої руди. В сільськогосподарському виробництві переважали екстенсивні методи господарювання. Було розорано заплави річок, у більшості господарств ліквідовано перелоги. Внаслідок цього в Україні різко зросла розорюваність території, що збільшило інтенсивність вітрової ерозії. Результатом даного етапу стала вичерпність сільськогосподарських угідь, придатних для експлуатації. Істотно погіршилися умови видобутку мінеральних

ресурсів, зокрема почала зростати собівартість видобутку донецького вугілля. Ігнорування вартісної оцінки ресурсів та їх безкоштовність зумовили їх безгосподарське використання, некомплексну переробку сировини, недостатній рівень вторинних ресурсів. Так, під час спорудження ГЕС проектувальниками враховувалася лише вартість незібраного урожаю за один рік. Звідси — неточне уявлення про нібито найдешевшу електроенергію, яку виробляють ГЕС. Все це свідчило про помилкові уявлення про природні ресурси щодо їх безкоштовності, невичерпності. Назріла необхідність переглянути стратегію природокористування в Україні.

Другий етап стратегії природокористування розпочався на зламі 1960—1970-х рр. і тривав до початку 1980-х рр. В економічній науці починають обґрунтовувати необхідність економічної оцінки природних ресурсів, оскільки вони є предметами праці і для їх раціонального використання вкрай необхідний облік їх кількості та якості. Однак критеріями економічної оцінки природних ресурсів висуваються *витрати* на освоєння ресурсів і *результати* від їх використання. Помилковість цих критеріїв очевидна: витрати на освоєння ресурсів зростають переважно з погіршенням якості ресурсів та ділянка чорнозему, яка має найвищу родючість і характеризується високою врожайністю, до того ж з низькими затратами праці на її освоєння, має меншу цінність для суспільства, ніж ділянка дерново-підзолистих і підзолистих ґрунтів, на освоєння якої витрачається більша кількість праці та матеріальних ресурсів. У свою чергу результати від використання ресурсів залежать не тільки від якості ресурсів, але й від вкладених у їх попереднє освоєння капіталу та праці. Проте наслідком витратно-результатного підходу до природокористування стала проведена за хибними критеріями економічна оцінка природних ресурсів, яку звели до якісних характеристик: в основу її було покладено різні системи бальності, бонітети і подібні умови шкали оцінок. Позитивною на цьому етапі стала розробка кадастрів природних ресурсів, що являють собою систематизовані зведення даних, які відбивають якісну й кількісну характеристику природних ресурсів. Наприклад, кадастр земельних ресурсів — це сукупність достовірних даних про природний, господарський і правовий стан земель. Державний земельний кадастр України містить дані про реєстрацію землекористувачів, облік кількості та якості земель, бонітування ґрунтів і економічну оцінку земель.

Третій етап природокористування в Україні розпочався у 1980-х рр. і триває до нині. Як своєрідний синтез двох попередніх

підходів в економічній науці обґрунтовується необхідність економічної оцінки природних ресурсів за критерієм диференційної ренти. Будучи, є одного боку, результатною характеристикою (перевищення результатів експлуатації будь-якого об'єкта над витратами), рента також виражає витрати. Але на відміну від фактичних витрати, виражені в ренті, є суспільно необхідними, що виникають за умови вибуття ресурсу, котрий підлягає оцінці.

Диференційна рента визначається різницею в індивідуальних витратах на використання конкретного ресурсу та в суспільно необхідних витратах на освоєння гіршого за якістю, ресурсу з тих, що піддані експлуатації. Приміром, земельна рента I виникає як надлишок суспільної ціни виробництва над індивідуальною ціною виробництва сільськогосподарської продукції на кращих і середніх за родючістю та вигідно розташованих стосовно ринку земельних ділянках порівняно з гіршими. Оскільки ринкові ціни на ту саму продукцію однакові, а суспільству продукція сільськогосподарства потрібна як з кращих, так і з гірших ділянок землі, регулятором ринкових цін на неї стає вартість сільськогосподарської продукції, яка виробляється на гірших ділянках. Внаслідок цього сільськогосподарська продукція з кращих і середніх ділянок чи вигідно розташованих щодо ринку збуту дає додатковий прибуток — ренту.

Диференційна рента II виникає як результат ефективності додаткових капіталовкладень у сільське господарство та видобувну промисловість, тобто вона зумовлена інтенсифікацією виробництва.

Отже, рента відображає диференціацію об'єктивних умов використання природних ресурсів. Вона становить прибуток, зумовлений не зусиллями працівників, а лише якістю ресурсів, їх вичерпністю чи обмеженістю та близькістю до ринку збуту. Тому вона використовується для створення рівних умов функціонування підприємств і служить об'єктивним критерієм економічної оцінки природних ресурсів. Необхідною умовою формування диференційної ренти є ринкова економіка.

Даний етап природокористування відзначається намаганням створити в Україні господарський механізм управління процесом природокористування адміністративними, правовими, економічними, виховними й превентивними методами. На початку 1980-х рр. впроваджуються платежі за природні ресурси і забруднення довкілля, формується екологічне законодавство, розробляються Територіальні комплексні схеми охорони природи (ТЕ-РКСОПи), проводиться активна робота з формування екологічної свідомості на всіх рівнях освітнього процесу.

На третьому етапі природокористування особливі зміни відбулися в наукових підходах до раціонального використання природного середовища. Економічна наука вперше розробляє нові поняття, насамперед *суспільні витрати*, пов'язані з проблемами довкілля, куди входять і затрати на додаткову компенсацію негативних наслідків забруднення довкілля витрати на відвернення та боротьбу з його забрудненням. Вперше обґрунтовується поняття економічних і соціальних збитків, які завдаються забрудненням середовища, розробляються методики визначення їх обсягів.

На останньому етапі розробляються і принципи раціонального природокористування, які відбивають дію законів розвитку суспільства й природи, закони взаємодії між ними. Ці закони належить свідомо виконувати, щоб процес природокористування постійно перебував під суворим контролем і регулювався державою. Принципи раціонального природокористування — це певні економічно зумовлені правила поведінки людини та суспільства в природному середовищі. Дотримання принципів раціонального природокористування дозволить розробити заходи з охорони довкілля, відновити порушені взаємозв'язки в екосистемах, запобігти загостренню екологічних ситуацій.

9.5. Принципи раціонального природокористування

У загальному вигляді принципи раціонального природокористування можуть бути сформульовані так:

1. *Принцип «нульового» рівня споживання природних ресурсів.*

Даний принцип використовується в багатьох економічно розвинутих країнах для регулювання споживання первинних переробних ресурсів у державному масштабі. Називається він так тому, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний — перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для окремих видів ресурсів 2—7 %). Дотримання коефіцієнта є обов'язковим, оскільки з порушника стягується штраф, який значно позначиться на прибутках підприємства.

2. *Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалу регіону.*

Дотримання вказаного принципу дозволить уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому циклу використання і відновлення. Таке порушення зако-

нів функціонування природних систем відбувається у двох випадках:

а) за перевищення рівня антропогенного навантаження. Це виражається в надмірній концентрації виробництва. Протягом багатьох років у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. При цьому не тільки ігнорувалися обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону. Часто споживання окремих природних ресурсів виробництвом перевищувало їх наявність, необхідну для нормального існування населення в регіоні. Особливо це актуально для забезпечення регіону водою, атмосферним повітрям необхідної якості тощо. Так виникли регіони гостро екологічної кризи в Донбасі і Придніпров'ї, а в Росії — на Уралі, в Поволжі, Кузбасі.

Особливо багато еколого-економічних проблем спричинила концентрація виробництва у великих містах. «Економічність» розраховувалася без обчислення витрат на створення об'єктів необхідної інфраструктури. Часто не брали до уваги той факт, що вартість інфраструктури у великому місті значно перевищує її створення у малому й середньому містах. Крім того, не враховувалися витрати на заходи з охорони довкілля від забруднення відходами виробництва. Така практика розміщення призвела до того, що в усіх великих містах і промислових центрах спостерігається сильне забруднення довкілля відходами виробництва. Через надмірну концентрацію промисловості впровадження природоохоронних заходів перетворюється у значну проблему;

б) за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу. Така невідповідність спостерігається у рекреаційних регіонах України — в Криму, Карпатах, де найоптимальніше використання рекреаційних ресурсів сприяло б формуванню рекреаційного комплексу і виробництва, яке його обслуговує. Розвиток галузей важкої промисловості та інших екологічно небезпечних галузей призвів тут до погіршення якості повітря, питної води і навіть деяких мінеральних джерел.

3. Принцип збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання.

Принцип впливає з найважливіших закономірностей взаємозв'язку змін компонентів природи під впливом антропогенної діяльності. Вплив людини на окремі компоненти екосистеми та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише в них. Зміни одного з компонентів екосистеми призводять до змін в інших, а

іноді до зміни якості екосистеми в цілому. Прикладом може бути осушення боліт в областях Українського Полісся, після чого змінилася якість багатьох екосистем: рілля виявилася підтопленою, на осушених ділянках розпочалася вітрова ерозія, на торфовищах — пожежі, обміліли малі річки, зникли деякі види лікарських рослин тощо.

4. Принцип збереження природно зумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності

Природний ресурс, що видобувається людиною з природних систем, пройшовши цикл «ресурс — виробництво — споживання», знову повертається у вигляді відходів у екосистеми. Якщо це повернення наближається до природного кругообігу, воно не завдає шкоди природі, бо відходи легко асимілюються.

Сутність принципу зводиться не тільки до того, щоб технологічні процеси конкретних виробництв обмежувалися циклічністю, але й щоб циклічні процеси являли собою послідовні стадії виробництва, пов'язані між собою чи комплексністю переробки сировини чи її постадійним використанням.

Порушення даного принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у регіоні. Академік Б. М. Ласкорін запропонував вживати спеціальний термін «техногенні родовища», підкреслюючи, що у відвалах і «хвостах» збагачувальних фабрик, у стічних водах є значна кількість важливих елементів, запаси яких можна зіставляти з природними родовищами. Для України вказаний принцип має особливе значення, оскільки існуюча тривалий час практика розміщення виробництва, не враховуючи критерії екологічної доцільності, призвела до нагромадження великої кількості відходів, особливо в областях Придніпров'я, Донецького регіону. На сучасному рівні розвитку НТП спостерігається важлива закономірність — чим вищий рівень економічного розвитку країни, тим ефективніше переробляється сировина, тим менше відходів.

5. Принцип економічної зацікавленості й відповідальності.

Суть принципу зводиться до того, що природоохоронна діяльність має бути невіддільною від процесу виробництва, а проблеми охорони довкілля необхідно розв'язувати в процесі самого виробництва. Плата за забруднення довкілля нині стягується відповідно до заподіяних збитків. Однак в умовах економічної скрути така плата не компенсує всього обсягу економічних і соціальних втрат, розмір нинішніх платежів за забруднення не перекриває навіть мінімально необхідних природоохоронних потреб.

Складним є також регулювання цін за природні ресурси. Їх підвищення в сучасних умовах може лише ускладнити ситуацію. Але низька вартість природних ресурсів значно зумовлює їх не-раціональне використання.

В умовах України, де порушена цілісність екосистем, назріла гостра необхідність збалансувати критерії екологічної доцільності та економічної ефективності виробництва.

6. Принцип погодження виробничого і природних ритмів.

Динаміка біосфери в часі має ритмічний характер. Принцип ритму — один з тих принципів, що властиві Всесвітові. Подібне погодження дотримується в сільськогосподарському виробництві, де ритмічно функціонують сировинні та переробні ланки АПК. Даним принципом часто нехтували під час спорудження ГЕС на рівнинних річках, не беручи до уваги, що періодичність падіння рівня води позначається на роботі не лише ГЕС, але й підприємств, які споживають енергію.

Принцип погодження виробничого і природного ритмів впливає з того, що будь-яка екосистема і кожний її компонент підпорядковуються своєму часовому ритмові. Для збереження екосистемою рівноваги необхідно, щоб загальна швидкість її внутрішніх процесів керувалася її найповільнішою ланкою, оскільки будь-який антропогенний вплив, що змушує котрусь частину циклу працювати швидше, ніж працює вся екосистема, призведе до порушення стабільності екосистеми. Циклічна ритмічність природних процесів спричиняє їх повторюваність, що дозволяє враховувати багато процесів у перспективному плануванні, погоджуючи належним чином у часі діяльність господарських підрозділів.

7. Принцип партнерства.

Принцип передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органів місцевого самоврядування у справі поліпшення екологічної ситуації в Україні. За центральними органами закріплюються функції розробки стандартів і нормативів якості довкілля, дослідження проблем організації екологічного моніторингу — його розгалуженість є одним з найважливіших завдань для вивчення екологічних проблем в Україні; проведення державної екологічної експертизи господарської діяльності, а отже, планів та проектів новобудов; надходження матеріалів на споживчий ринок тощо. Ефективність природоохоронної роботи вимагає підвищення ролі місцевих органів влади у підготовці Територіальних комплексних схем охорони природи.

8. Природні процеси, що перебігають у часі, визначаються факторами як короткочасними, так і тривалої дії. Звідси впливає необхідність їх урахування і в поточній і в перспективній виробничій діяльності. Тому потрібно дотримуватися такого *принципу природокористування, як пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу щодо економічної ефективності поточного природокористування*, тим більше, що у сфері природокористування всі негативні екологічні наслідки господарської діяльності є незворотніми.

Дотримання принципів раціонального природокористування доцільне в усіх регіонах незалежно від ієрархічного рівня. Збереження спільної екологічної рівноваги можливо за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів, і навпаки. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути вирішена лише в регіональних і навіть у загальнодержавних межах. Це — глобальна проблема, властива всій планеті.

Тема 10

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ ТА ОХОРОНОЮ ДОВКІЛЛЯ

10.1. Основні важелі механізму управління та зв'язки між ними.

10.2. Екологічний моніторинг, його види і рівні.

10.3. Нормативи та стандарти якості довкілля.

10.4. Екологічне законодавство і механізм його чинності.

10.1. Основні важелі механізму управління та зв'язки між ними

Механізм управління природокористуванням у зарубіжних країнах сформувався на початку 1970-х рр. В Україні він почав створюватися з 1990-х рр. У загальному вигляді до його складу входять п'ять важелів, які становлять єдине ціле і доповнюють один одного. Водночас кожен з них має самостійні функції, розв'язує певне коло завдань і залежно від рівня сформованості стимулює або гальмує роботу системи в цілому. До таких важелів належать:

1. *Державно-адміністративна система управління, регулювання і контролю за природокористуванням і природоохоронними процесами.* До її складу входять:

1) **Органи загального державного управління:**

а) органи центральної державної влади:

- Верховна Рада України, Адміністрація президента;
- Кабінет Міністрів;
- Постійна урядова комісія з питань техногенної екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій;

• Рада національної безпеки й оборони;

б) органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим;

в) органи місцевої виконавчої влади:

- обласні державні адміністрації;
- Київська міська державна адміністрація;
- Севастопольська міська державна адміністрація;
- Районні державні адміністрації.

2) Органи спеціального державного управління:

а) органи відомчого управління і контролю за природоохоронними процесами:

- Міністерство охорони навколишнього середовища України;
- Міністерство охорони здоров'я України;

б) органи спеціального управління з використання окремих видів ресурсів:

- Державний комітет України із земельних ресурсів;
- Державний комітет України з водного господарства;
- Державний комітет України з нагляду за охороною праці;
- Державний комітет лісового господарства України;

в) органи спеціалізованого функціонального управління:

• Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи;

- Міністерство внутрішніх справ України;

г) органи спеціалізованого галузевого управління:

- Міністерство палива та енергетики України.

3) Органи місцевого самоврядування:

- міські ради, обласні ради;
- селищні ради, районні ради;
- сільські ради, районні в містах ради.

4) Органи громадського управління:

- Українське товариство охорони природи;
- Українська екологічна академія наук;
- Українська екологічна асоціація «Зелений Світ»;
- Національний екологічний центр;
- Український екологічний фонд;
- Всеукраїнська екологічна Ліга.

У кожній країні створено спеціально вповноважену організацію — міністерство, комітет чи агентство, на яку перекладено всю відповідальність за контроль, координацію природоохоронної роботи та екологічної ситуації в державі. Наприклад, у США — це ЕПА — Агентство з питань охорони довкілля, створене в 1970 р., і до складу якого входять шість галузевих (з основних екологічних проблем), десять регіональних управлінь — одне управління

обслуговує п'ять штатів, п'ять науково-дослідних інститутів та близько 30 тис. інспекторів-екологів, яке контролює вплив на довкілля всіх ланок економіки. В Україні в 1989 р. було створено Державний комітет з питань охорони довкілля, пізніше перейменований у Міністерство охорони навколишнього природного середовища. Його функції стримуються, насамперед, економічними чинниками, відсутністю достатніх матеріальних і фінансових ресурсів для розгалуженого систематичного контролю за викидами забруднюючих речовин, а також за якістю компонентів довкілля.

2. *Екологічне законодавство та механізм його чинності* в Україні почало формуватися в 1991 р. з прийняттям закону «Про охорону навколишнього природного середовища». Закон складається із 16 розділів, які охоплюють усі сфери природоохоронної діяльності і служать правовою базою для створення всіх важелів управління природокористуванням.

3. *Економічні методи управління*, що використовують вплив економічними важелями — заохочувальними, регулюючими та каральними, найпоширеніші у світовій практиці, однак їх використання в Україні гальмується кризовими явищами.

4. *Превентивні методи* управління, куди входять поточне і перспективне планування, розробка територіальних комплексних схем охорони природи, екологічна експертиза — державна й громадська, — це методи, які при належній організації роботи можуть попередити кризові явища в екологічній ситуації країни.

5. *Виховні методи*, спрямовані на формування екологічного мислення, екологічної свідомості. В усіх розвинутих країнах їм приділяється особлива увага.

10.2. Екологічний моніторинг, його види та рівні

Для ефективної роботи механізму управління необхідна база даних як про використання ресурсів, так і про джерела забруднення, яку може забезпечити **екологічний моніторинг** — комплексна система спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, котра дає оцінку і прогнозує його зміни, розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Залежно від призначення здійснюється загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинг довкіл-

ля. *Загальний (стандартний)* моніторинг довкілля — це оптимальні за кількістю параметрів спостереження на пунктах, об'єднаних у єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях. В Україні його здійснюють десятки міністерств і відомств. Це Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державна гідрометеорологічна служба Міністерства охорони навколишнього середовища, Національне космічне агентство України, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство сільського господарства та продовольства, Державний комітет лісового господарства, Державний комітет з водного господарства, Державний комітет з питань житлово-комунального господарства, Державний комітет природних ресурсів, Державний комітет із земельних ресурсів, Національний комітет авіації.

Спостереження проводяться за різними методиками, переслідують різні цілі залежно від функцій міністерства, яке їх проводить. Тому результати таких спостережень не можуть служити базою ні для прийняття наукових рішень, ні для прогнозу змін екологічної ситуації по всій території країни.

Оперативний (кризовий) моніторинг довкілля — це спостереження спеціальних показників за окремими об'єктами, джерелами підвищеного ризику в районах, визначених як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками.

Фоновий (науковий) моніторинг довкілля — це спеціальні високоточні спостереження за всіма компонентами довкілля, а також за характером, складом, міграцією забруднюючих речовин, за реакцією живих організмів на забруднення. Він здійснюється у природних і біосферних заповідниках, на базових станціях тощо.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний, біологічний. Цілями *геосферного* моніторингу є оцінка і прогнозування змін в атмосфері, забезпечення мінеральними, земельними та водними ресурсами, стану гравітаційного, магнітного, радіаційного та інших полів, ерозійних процесів у рельєфі.

Геохімічний моніторинг включає дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, обсягів та характеру забруднення кожного джерела, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, рослин, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін.

Біологічний моніторинг вивчає стан рослинності, візуальні симптоми пошкодження листя, розвиток лишайників на деревах та інші зміни під впливом природних і антропогенних факторів.

Європейською Економічною комісією ООН у межах Конвенції з трансграничного переносу атмосферних забруднень у 1985 р. прийнято рішення про створення міжнародної спільної програми оцінки впливу забруднення на біосферу. Основою цієї програми є моніторинг лісів, що здійснюється в 24 європейських країнах, а також у США і Канаді.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

локальному — на території окремих об'єктів (підприємств, міст, гірл річок та інших ділянках ландшафтів). Для ефективного контролю за забрудненням атмосфери в містах з населенням до 100 тис. осіб доцільно мати принаймні три контрольні станції, від 100 тис. до 300 тис. осіб — не менше п'яти, від 300 тис. до 500 тис. — сім, тоді як у населеному пункті з населенням понад 1 млн осіб — 11—24 пункти;

регіональному або обласному — самостійних спостережень не проводить, але розробляє Територіальні комплексні схеми охорони природи;

національному — на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення довкілля від регіональних систем, зі штучних супутників землі і космічних орбітальних станцій. До функцій національного моніторингу входить також прогноз якості довкілля у масштабі всієї країни та її регіонів;

глобальному — глобальні системи моніторингу довкілля використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері. Низка країн має мережу наземних станцій, на яких виконується безперервний відбір та аналіз проб на наявність в атмосфері забруднюючих речовин, оксидів вуглецю, азоту, пилу, свинцю, радіонуклідів тощо.

Для збереження фонового рівня якості середовища, порівняно з яким визначався б і рівень впливу людини на атмосферу, створено мережу біосферних заповідників. Вона охоплює всі основні типи природних зон.

10.3. Нормативи та стандарти якості довкілля

Система нормативів якості середовища проживання включає:

- нормативи екологічної безпеки, куди входять гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у довкіллі, гранично допустимі рівні акустичного, електромагнітного, радіаційного

та іншого шкідливого впливу на довкілля, гранично допустимий уміст шкідливих речовин у продуктах харчування та питній воді;

- гранично допустимі викиди й скиди в довкілля забруднюючих хімічних речовин, які встановлюються для джерел забруднення;

- рівні шкідливого впливу фізичних та біологічних факторів.

Найпоширенішими серед них є гранично допустима концентрація (ГДК) — така маса шкідливої речовини в одиниці об'єму (в мг на 1 м³ повітря, 1 л рідини чи 1 кг твердої речовини) окремих компонентів біосфери, періодичний або постійний, цілодобовий вплив якої на організм людини, тварин і рослин не викликає відхилень у їх нормальному функціонуванні протягом усього життя нинішнього та майбутнього покоління.

Концентрацію наявних у повітрі, воді чи ґрунті шкідливих домішок на певний час на конкретній території називають фоновою концентрацією — C_{ϕ} . Контроль за якістю біосфери здійснюється зіставленням фонової концентрації з гранично допустимою:

$$\frac{C_{\phi}}{\text{ГДК}} \leq 1.$$

Щороку в біосферу надходить близько 1 тис. нових хімічних речовин, а тому їх загальна кількість уже перевищила 4 млн найменувань. З них понад 40 тис. мають шкідливі для людини властивості. Нормативи ГДК, що затверджуються Міністерством охорони здоров'я України, встановлені для 600 речовин у повітряному середовищі, 200 — у водному, 100 — у ґрунті.

Усі шкідливі речовини за ступенем небезпечної дії на людину поділяються на чотири класи:

- 1) надзвичайно небезпечні (нікель, ртуть, кадмій);
- 2) високонебезпечні (сірководень, діоксид азоту);
- 3) помірнонебезпечні (сажа, цемент);
- 4) мало небезпечні (бензин, фенол).

Чим більш шкідлива речовина, тим складніше здійснити захист атмосферного повітря і тим нижчий його ГДК. Наприклад, для парів ртуті середньодобова ГДК становить 0,0003 мг в 1 м³ повітря, а фенолу — 0,003 мг. Для кожної речовини встановлюється два нормативи: максимально разова і середньодобова. Максимально разова ГДК встановлюється для відвернення рефлекторних реакцій у людини через подразнення органів дихання за короточасного впливу (до 20 хв.) атмосферних забруднень. Оскільки концентрація забруднень в атмосферному повітрі не є

постійною в часі та змінюється залежно від метеорологічних умов, рельєфу місцевості, характеру викиду, разові проби повітря слід відбирати кілька разів на добу впродовж 20—30 хв. Найвище значення забруднюючих речовин у повітрі, одержане завдяки аналізу багаторазово відібраних проб, називають максимальною разовою концентрацією.

Середньодобова ГДК встановлюється для запобігання негативного впливу на людський організм протягом цілодобового використання повітря. Середньодобова концентрація визначається як середньоарифметичне значення разових концентрацій у пробах атмосферного повітря впродовж 24 год. безперервно або з рівними інтервалами між відборами.

Використовуються два типи ГДК: у повітрі робочої зони (ГДК р. з.) і населеного пункту (ГДК н. п.) ГДК р. з. — це концентрація, яка за щоденного восьми-годинного перебування (крім вихідних днів) на роботі (не більше 41 год. на тиждень) протягом усього робочого періоду не може спричинити захворювань чи відхилень у стані здоров'я людей для нинішнього та наступного поколінь. ГДК н. п. враховує перебування людей цілодобово. Всі концентрації шкідливих речовин у повітрі робочої зони порівнюються з максимальними разовими (протягом 30 хв.), а в повітрі населеного пункту — із середньодобовими за 24 год.

Різні токсичні речовини можуть чинити подібний несприятливий ефект на організм. У таких випадках відбувається ефект сумачії або синергізму. Його мають фенол і ацетон, валеріанова й капронова кислоти, діоксид азоту і формальдегід. Наприклад, фонові концентрації ацетону і фенолу становить відповідно 0,345 і 0,009 мг в 1 м³ повітря, тоді як ГДК ацетону — 0,35, а ГДК фенолу — 0,01 мг в м³, тобто обидві речовини наявні в концентраціях менших, ніж установлені для них ГДК. Однак цим речовинам властивий ефект підсумовування, тому їхня сумарна концентрація (0,345 + 0,009 = 0,354) вища, ніж будь-яка з ГДК, визначена для кожної речовини окремо. А це означає, що забруднення повітря перевищує допустимі норми.

За наявності в атмосфері домішок, щодо яких визначено необхідність урахування сумісної шкідливої дії, як критерії для встановлення ГДК використовуються вимоги про виконання співвідношення:

$$\frac{C_{\phi 1}}{ГДК_1} + \frac{C_{\phi 2}}{ГДК_2} + \dots \frac{C_{\phi n}}{ГДК_n} \leq 1.$$

Гранично допустима концентрація домішок у водному об'єкті — це такий нормативний показник, який виключає несприятливий вплив на організм людини і можливість обмеження чи порушення нормальних умов господарсько-питного, побутового та інших видів водокористування.

Регламентування викидів забруднюючих речовин у довкілля виконується шляхом встановлення гранично допустимих викидів (ГДВ) даних речовин в атмосферу. ГДВ — це маса викидів шкідливих речовин за одиницю часу від одного або сукупності джерел забруднення атмосфери населеного пункту з урахуванням перспективи розвитку промислових підприємств і розсіювання шкідливих речовин в атмосфері, що створює приземну концентрацію, яка не перевищує їх гранично допустимі концентрації для населення, рослинного й тваринного світу. Одиниця виміру ГДВ (грам на секунду, тонни за рік) встановлюється для кожного джерела забруднення атмосфери. ГДВ служить підставою для визначення обсягів плати за забруднення атмосфери.

Аналогічно здійснюється нормування скидів забруднюючих речовин у водне середовище — шляхом встановлення ГДС. ГДС — це маса речовини у стічних водах, максимально допустима до відведення з установленим режимом у даному пункті водного об'єкта за одиницю часу з метою забезпечення норм якості води у контрольованому пункті. ГДС встановлюється з урахуванням ГДК у місцях споживання, асиміляційних властивостей водного об'єкта й оптимального розподілу маси речовини, що скидається, між водокористувачами, які скидають стічні води.

Як і для атмосферного повітря, встановлено окреме нормування якості води, хоч принцип тут інший і пов'язаний з категорією водокористування:

- 1) господарсько-питного водопостачання населення та підприємств харчової промисловості;
- 2) культурно-побутового призначення (для купання, спорту, відпочинку населення);
- 3) рибогосподарського призначення — для збереження і відтворення цінних видів риби, які мають високу чутливість до якості води (наприклад, форель);
- 4) рибогосподарське призначення для інших видів риби.

Найшкідливішими забруднювачами води вважаються ртуть, ГДК для якої — 0,0005 мг/л, кадмій і фенол, ГДК для яких становить 0,001 мг/л.

Важливими заходами щодо збереження ґрунтів є гігієнічне регламентування їхнього забруднення. Розроблено методичні реко-

мендації щодо встановлення ГДК хімічних речовин у ґрунтах. Гранично допустима кількість (ГДК) речовин, що забруднюють ґрунти, означає частку хімічної речовини в мг на 1 кг маси ґрунту, яка не справляє прямої або опосередкованої дії, включаючи віддалені наслідки для довкілля та здоров'я людини. Наприклад, ГДК металів у ґрунтах така: міді — 3,0 мг на 1 кг маси ґрунту, хрому і свинцю — 6,0 мг, цинку — 23 мг в 1 кг маси ґрунту.

В багатьох країнах регламентується шумове забруднення, електромагнітні поля, радіація, вібрація, а в Японії навіть визначена оптимальна кількість зелених насаджень поблизу житла та робочого місця.

10.4. Екологічне законодавство і механізм його чинності

Екологічне законодавство як важіль управління природокористуванням є базовим і передбачає встановлення науково обґрунтованих правил поведінки щодо природи. Найважливіші правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві і стають загальнообов'язковими нормами права для виконання та дотримання. Екологічне законодавство являє собою сукупність природоохоронних норм і правових актів, об'єднаних спільністю об'єкта, працівників і завдань правової охорони природи.

До *об'єктів* державної охорони та регулювання використання на території України належать: довкілля як сукупність природних і соціальних умов і процесів, природні ресурси, ландшафти та інші природні комплекси.

Завданнями екологічного законодавства є регулювання відносин у сфері охорони, використання й відтворення природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки, попередження та ліквідації негативного впливу господарської й іншої діяльності на довкілля, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і об'єктів, пов'язаних історико-культурною спадщиною.

Юридичну базу екологічного законодавства становить Конституція України, де в ст. 16 записано: «Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського

народу є обов'язком держави». Ст. 50 проголошує: «Кожен має право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди».

«Закон про охорону навколишнього природного середовища» від 26 червня 1991 р. є стержневим, центральним законом у царині охорони природи і раціонального природокористування. Він не тільки проголошує, але й упроваджує систему управління природокористуванням, закріплює право громадян на безпечне для життя довкілля, надає право громадянам України звертатися до суду з позовом на підприємства щодо відшкодування збитків, заподіяних здоров'ю та майну внаслідок забруднення. Всі 16 розділів Закону фактично передбачають формування важелів господарського механізму управління процесом природокористування для виходу України з критичної екологічної ситуації.

У 1990-х рр. Верховною радою України було прийнято також Закон України «Про екологічну експертизу» (1995 р.), Земельний кодекс України (вперше прийнятий у 1992 р., а в 2001 р. — у новій редакції), Водний кодекс (1995 р.), Лісовий кодекс (1994 р.), Кодекс про надра (1994 р.), Закони України: «Про плату за землю» (1992), «Про охорону атмосферного повітря» (1992 р.), «Про природно-заповідний фонд (1992 р.), «Про тваринний світ» (1993 р.), «Про пестициди і агрохімікати» (1995 р.) та ін.

Україною ратифіковано міжнародні конвенції «Про охорону біологічного різноманіття» (1994 р.), «Про охорону дикої природи, фауни і природних середовищ існування в Європі» (1996 р.), «Про речовини, що руйнують озоновий шар» (1996 р.) тощо.

Крім законів, до екологічного законодавства входять підзаконні акти, якими служать нормативно-правові акти державних органів України. Вони видаються на основі законодавчих актів. Насамперед, це постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України: «Про затвердження порядку визначення плати і стягнення платежів та Положення про республіканський позабюджетний фонд охорони навколишнього природного середовища» (1992 р.) і «Про затвердження Положення про державний моніторинг навколишнього середовища» (1993 р.). До підзаконних актів належать також відомчі нормативні акти, наприклад, «Базові нормативні плати за забруднення навколишнього середовища України», затверджені наказом Міністерства навколишнього природного середовища України.

Контроль за дотриманням екологічного законодавства здійснюють Верховна рада України, Кабінет Міністрів, виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів, місцеві адміністрації.

Органи прокуратори виконують вищий нагляд за виконанням законодавства.

У сфері охорони довкілля застосовуються переважно чотири види юридичної відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна.

Кримінальна відповідальність застосовується лише судами за серйозні порушення — злочини. Кримінально-правові санкції — це позбавлення волі, виправні роботи, штрафи, конфіскація засобів і предметів злочину.

Адміністративна відповідальність передбачає стягнення з громадян і посадових осіб. Це — попередження, грошовий штраф, конфіскація засобів полювання, позбавлення права полювання. Стосовно підприємств — це припинення роботи підприємства чи окремих цехів, агрегатів, машин та механізмів, які систематично забруднюють довкілля.

Цивільно-правова відповідальність передбачає арбітражні справи з розв'язання господарських спорів між підприємствами, установами та організаціями. *Дисциплінарна відповідальність* полягає в накладанні стягнення дирекцією підприємства: зауваження, догана, пониження в посаді, звільнення з роботи.

Тема 11

ЕКОНОМІЧНІ МЕТОДИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ ТА ПРИРОДООХОРОННИМИ ПРОЦЕСАМИ

- 11.1. Види економічних методів.
- 11.2. Платежі за ресурси, їх види та нормативи.
- 11.3. Платежі за забруднення, їх види і критерії нарахування.
- 11.4. Збитки від забруднення. Методи розрахунку економічних збитків від забруднення компонентів довкілля.
- 11.5. Економічна ефективність упровадження природозахисних заходів та методи її визначення.

11.1. Види економічних методів

Економічні методи управління належать до найуживаніших у світовій практиці, тому що їм притаманні широкі можливості у використанні бюджету й інвестицій, податків, кредитів, цін та ін. У загальному вигляді умовно їх можна поділити на три групи: заохочувальні, регулюючі і каральні.

До заохочувальних методів слід віднести виділення державою інвестицій на природоохоронні потреби; гнучку систему оподаткування в разі впровадження природоохоронних технологій; кредити на пільгових умовах для реалізації проектів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів; звільнення від оподаткування фондів охорони довкілля; передачу частини коштів позабюджетних фондів охорони довкілля на довготривалих договірних умовах підприємствам, установам, організаціям для вжиття заходів щодо гарантованого зниження викидів і скидів забруднюючих речовин, на розвиток екологічно безпечних технологій та виробництва; створення державного та регіонального екологічних фондів; політику цін за ресурси, яка б сприяла їх раціональному використанню. Слід зазначити, що в більшості країн світу були мобілізовані фінансово-економічні ресурси для виходу з кризових ситуацій. У середині 1970-х рр.

Японія вийшла на перше місце серед розвинутих країн за обсягом природоохоронних витрат: їх частка у ВВП Японії становила від 3,0 до 5,5 %, тоді як у США і Німеччині в цей період — 0,8 %, Швеції — 0,9, Італії та Нідерландах — 0,04 %.

До *регулюючих* економічних методів належать платежі за ресурси, податки за забруднення, до *каральних* — штрафи за понаднормове використання ресурсів, за викиди підприємствами шкідливих речовин в обсягах, перевищуючих регламентуючі ГДВ і ГДС, та за використання природного середовища під відходи.

11.2. Платежі за ресурси, їх види та нормативи

Серед економічних важелів особливе місце займають платежі за ресурси. Науковою основою для визначення обсягів платежів служить економічна оцінка, яка ґрунтується на диференційній ренті. У загальному вигляді розрізняють шість видів платежів за ресурси:

- 1) платежі за право користування природними ресурсами;
- 2) плату за відтворення й охорону природних ресурсів;
- 3) рентні платежі за експлуатацію ефективніших природних ресурсів за якістю чи за місцем їх розташування щодо ринку;
- 4) штрафні платежі за понаднормативне використання природних ресурсів;
- 5) компенсаційні платежі за вибуття природних ресурсів з цільового використання або погіршення їхньої якості, спричинене діяльністю цих підприємств;
- 6) плату підприємств за використання середовища для розміщення відходів виробництва.

В основу діючих в Україні нормативних платежів за *земельні ресурси* покладено два показники: якість та місце розташування ділянки. Згідно із Законом «Про плату за землю» (1996 р.) плата за землю здійснюється у вигляді земельного податку або орендної плати, яку сплачують землевласники та інші землекористувачі. При цьому розмір земельного податку не залежить від результатів господарської діяльності.

Нормативи платежів за землю диференціюються за видами сільськогосподарських угідь, типами ґрунтів, а також різняться залежно від землекористувачів. Так, нормативна ціна землі за 1 га у межах міста становить 441,9 тис. грн, у сільських населе-

них пунктах — 88,3 тис., а землі промисловості, транспорту, зв'язку, оборони — 16,8 тис. грн за 1 га.

Платежі за водні ресурси почали впроваджуватися в практику природокористування з 1983 р. Спочатку вони мали символічний характер. Наприклад, промислові водокористувачі сплачували від 1,5 до 3 коп. за 1 м³ води, тоді як у США плата перевищувала 20 дол. Нинішні тарифи було введено в дію постановою Кабінету Міністрів України в 1994 р. Критерієм для їх визначення є економічна оцінка, що враховує економічний ефект від використання води як природного ресурсу в галузях економіки та її суспільну вартість як товару, створеного за рахунок певних затрат праці.

Платежі за поверхневі води диференціюються по басейнах річок і становлять від 2,02 коп./м³ у басейні Дунаю до 12,10 коп./м³ води, яку забирають з річок Приазов'я.

Нормативи платежів за спеціальне використання підземних вод диференціюються по областях: найнижча плата — 4,03 коп./м³ води для окремих районів Київської області, найвища — 12,60 коп./т води в районах Івано-Франківської області.

Платежі за використання води для потреб гідроенергетики єдині по території України і становлять 0,98 коп. за 100 м³ води, пропущеної через турбіни. Нормативи плати за використання водних ресурсів для потреб транспорту для вантажного флоту становлять 1,75 коп. за 1 тонно-добу експлуатації флоту, для пасажирського — 0,20 коп. за 1 місце/добу.

В практиці лісового господарства використовується система попенної плати (таксова вартість деревини на корені). При цьому враховуються не тільки прямі витрати на відновлення та охорону 1 м³ деревини, але й відмінність у природних умовах експлуатації лісу, тобто диференційна рента. Слід зазначити, що плата за лісові ресурси в Україні має формальний характер.

Не всі лісові ресурси є платними, а діючі такси на деревину, що відпускається на пні, не відшкодовують затрат на її відтворення. Не відображають фактичної вартості і ціни на лісоматеріали, тому що в їх собівартості закладений низький рівень плати за деревину на пні. Плата за землі лісового фонду вноситься в складі плати за деревину, яка відпускається на пні і становить 13,4 тис. грн за 1 га.

Об'єктом плати за спеціальне використання надр при видобуванні корисних копалин є обсяг видобутих балансових запасів корисних копалин. Діє єдиний норматив плати за кожну одиницю видобутих балансових запасів корисних копалин у розмірі одного

відсотка ціни реалізації одиниці видобутої мінеральної сировини без урахування податку на додану вартість. Для підприємств вугільної промисловості застосовується коригуючий коефіцієнт 0,5, а для шахт, рудників та кар'єрів, що видобувають корисні копалини і передають їх для переробки один одному за собівартістю, — 1,1.

11.3. Платежі за забруднення, їх види і критерії нарахування

До економічних методів управління процесом природокористування належать також платежі за забруднення, які було впроваджено згідно з Постановою Кабінету Міністрів України в 1992 р.:

- за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення;
- за скиди забруднюючих речовин у поверхневі води, моря, а також у підземні горизонти, в тому числі скиди, що проводяться підприємствами через системи комунальної каналізації;
- за розміщення відходів промислового, сільськогосподарського, будівельного та іншого виробництва у навколишньому середовищі.

Вперше на міжнародному рівні принцип «забруднювач платить» був обґрунтований Організацією економічного співтовариства і розвитку в 1972 р. З того часу вказаний принцип став активно використовуватися в законодавчій практиці європейських та інших країн світу. В Україні принцип «забруднювач платить» було впроваджено в 1991 р., а механізм визначення обсягів і стягнення платежів урегульовано постановами Кабінету Міністрів України в 1992 та 1999 рр.

Плата за забруднення переслідує різні цілі: стимулюючі, координаційні, контролюючі та компенсаційні. Стимулюючий аспект плати за забруднення виявляється в її впливі на економічні інтереси екологічно небезпечних підприємств шляхом підвищення або зменшення економічного тиску на них залежно від обсягів викидів (скидів) у довкілля.

Розміри вказаних платежів встановлюються на підставі лімітів викидів і скидів забруднюючих речовин, що визначаються для підприємств з урахуванням гранично допустимих викидів і скидів щодо кожного інгредієнта в тоннах на рік. Ліміти розміщення відходів у навколишньому природному середовищі розрахову-

ються для підприємства як фізичний обсяг відходів по класах токсичності. Встановлюють їх органи Міністерства охорони навколишнього середовища України у формі видачі дозволів на викиди та скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів. Ліміти викидів і скидів таких речовин визначаються на один рік та доводяться до підприємства не пізніше 1 липня попереднього року.

Використовуються два види плати:

а) за лімітові викиди (скиди) — в межах установлених лімітів викидів (скидів) забруднюючих речовин. Це — податки, фіксовані нормативи плати;

б) за перевищення лімітів (скидів) розміщення забруднюючих речовин. Це — штрафні платежі, підвищений розмір плати порівняно з податками (від одного до п'яти разів).

Платежі підприємств за викиди і скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів у межах установлених лімітів (тимчасово погоджених величин) відносяться на витрати виробництва, а при перевищенні лімітів провадяться за рахунок прибутку, що залишається у розпорядженні підприємства. Крім цього, законом передбачено платежі за пошкодження природних ресурсів (зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісу та водоймищ) відповідно до встановлених нормативів.

Відповідні платежі стягуються з підприємства незалежно від форм власності і відомчої належності. Внесення плати за забруднення не звільняє підприємства від дотримання заходів щодо охорони довкілля, а також сплати штрафних санкцій за екологічні правопорушення й від повного відшкодування збитків.

11.4. Збитки від забруднення. Методи розрахунку економічних збитків від забруднення компонентів довкілля

Критерієм для розрахунку платежів за забруднення є збитки від нього. Ці збитки як негативні наслідки проявляються в моральному, соціальному, естетичному, натуральному, економічному аспектах. Але здебільшого оцінюються економічні збитки, які завжди є лише частиною, хоч і досить вагомою, загальних збитків. Оцінка моральних і соціальних збитків становить певні труднощі через відсутність відповідних методик.

Оцінка негативного впливу забруднення на довкілля базується на двох основних альтернативних підходах. *Перший* підхід враховує фактичну (по можливості повну) оцінку завданого збитку,

другий — попередні витрати на запобігання можливих збитків. Перший тип оцінок визначає фактичні збитки чи витрати, спрямовані на ліквідацію негативних наслідків дії на довкілля, другий — на потенційні збитки в результаті негативного впливу. Останній іноді називають можливим (або очікуваним). Робота над ліквідацією заздалегідь передбачених збитків прогнозує впровадження різного виду захисних заходів щодо недопущення збитків.

Оцінюючи збитки, потрібно розрізняти:

1) видатки на запобігання забрудненню (або іншим негативним явищам). Вони здійснюються безпосередньо на підприємстві чи в іншому джерелі забруднення з метою зменшення шкідливих викидів. Це може бути будівництво очисних споруд, впровадження екологічно чистих технологій, попередня обробка палива (наприклад, видалення сірки) тощо. Такі витрати зменшують збитки;

2) видатки на відшкодування збитків;

3) видатки на відновлення забрудненого середовища.

Економічні збитки — величина комплексна. Найчастіше їх виражають сумою основних локальних збитків:

а) від погіршення здоров'я населення;

б) комунальному господарству;

в) сільському та лісовому господарству;

г) промисловості.

Сутність збитків від погіршення здоров'я населення полягає в недовиробництві національного прибутку через втрати робочого часу, додаткові витрати на медичне обслуговування, на виплату за листом непрацездатності і пенсій тощо.

Збитки в комунальному господарстві можна розглядати як додаткові витрати на прибирання пилу, часте фарбування дерев'яних і металевих конструкцій, витрати на миючі засоби, хімічистку тощо.

Збитки в сільському господарстві зумовлюються зменшенням цінності посівних площ на забруднених ділянках, причому це, по-перше, — зниження врожайності сільськогосподарських культур, а по-друге, — забруднення сільськогосподарської продукції. Врожайність зернових культур унаслідок забруднення зменшується на 2—25 %, сояшнику — на 15—20, овочів — на 15—30 %. У забруднених районах зростає захворюваність великої рогатої худоби: лейкозом у 2 рази, туберкульозом — у 1,5, маститами — в 1,9 рази більше, ніж в екологічно чистих районах. Знижується продуктивність худоби. Наприклад, у Донецькому регіоні надої молока на 13—14 % менші, ніж в умовно чистих господарствах.

Забруднення сильно позначається на лісовому господарстві. Відомо, що в Німеччині забрудненням пошкоджено 35 % лісових масивів, в Австрії — 30 %.

Збитки, завдані атмосферним забрудненням виробничим фондам, криють у собі збитки на поточні капітальні ремонти основних виробничих фондів, збитки від передчасної утилізації обладнання, збитки від простоїв обладнання в ремонті тощо.

Дослідження, проведені у США, показали, що в структурі економічних збитків від забруднення повітря перше місце посідає здоров'я населення (37,9 %), друге — комунальне й побутове господарство (31,7 %), третє — транспорт і промисловість (29,8 %), сільське господарство — на останньому місці (0,6 %).

Економічні збитки розраховуються у п'яти видах:

1) фактичні збитки, тобто втрати або негативні зміни, що виникають від забруднення довкілля і можуть бути оцінені у вартісній формі у звітному періоді;

2) можливі, які спостерігатимуться в перспективі через можливе забруднення довкілля, тобто розрахункові;

3) відвернені, що становлять різницю між фактичними та можливими збитками збитки;

4) ліквідовані, тобто частина збитків, на яку їх було зменшено завдяки здійсненню природозахисних заходів;

5) потенційні — збитки, що можуть бути завдані суспільству в майбутньому через нинішнє забруднення довкілля.

Методи визначення економічних збитків від забруднення застосовуються залежно від параметрів забруднення.

Якщо вихідними даними **забруднення атмосфери** є концентрація шкідливих речовин, то обсяг економічних збитків визначають за формулою:

$$\text{Зб.заг.} = \sum_{i=1}^n Z_{d1} \cdot R + \sum_{i=1}^n Z_{d2} \cdot R + \sum_{i=1}^n Z_{d3} \cdot S + \sum_{i=1}^n Z_{d4} \cdot \Phi, \quad (1)$$

де Z_{d1} — питомі збитки, завдані здоров'ю населення, грн на 1 особу;

R — чисельність населення в зоні впливу підприємства;

Z_{d2} — питомі збитки комунальному господарству, грн на 1 особу;

Z_{d3} — питомі збитки сільському і лісовому господарству, грн на 1 га угідь;

S — площа сільськогосподарських угідь, га;

Z_{d4} — питомі збитки промисловості, грн на 1 млн грн вартості основних виробничих фондів;

Φ — вартість основних виробничих фондів підприємства-забруднювача.

Якщо параметри забруднення атмосфери виражено в тоннах, економічні збитки визначаються за формулою:

$$Z_a = \sum_{i=1}^n f_1 \cdot f_2 \cdot Z_{da} \cdot M_e, \quad (2)$$

де f_1 — коефіцієнт, що ураховує розташування джерела викиду і кількість населення, якому завдано збитки;

f_2 — коефіцієнт, який враховує висоту викиду;

Z_{da} — питомі збитки від 1 т шкідливої речовини, що надійшла в атмосферу, грн/т;

M_e — маса викиду в атмосферу кожної токсичної речовини.

Економічні збитки від забруднення води визначаються за формулою:

$$Z_v = \sum_{i=1}^n l \cdot Z_{dv} \cdot M_c, \quad (3)$$

де l — коефіцієнт, який ураховує розташування джерела викиду та водозабезпеченість регіону;

Z_{dv} — питомі збитки від викиду 1 т забруднюючої речовини у воду;

M_c — маса скиду у воду, т/на рік.

В тому випадку, коли відходи промислових чи комунальних підприємств звальнюються на території сільськогосподарських угідь, розраховуються комплексні економічні збитки:

$$Z_k = Z_{гр} + Z_{вил.гр}.$$

При цьому збитки від забруднення ґрунтів визначають за формулою:

$$Z_{гр} = \sum_{i=1}^n q \cdot Z_{d \text{ гр}} \cdot M_e, \quad (4)$$

де q — коефіцієнт, що враховує родючість земельних ресурсів;

$Z_{d \text{ гр}}$ — питомі збитки від викиду 1 т забруднюючої речовини на ґрунт;

M_e — маса викиду на ґрунт.

Економічні збитки від вилучення сільськогосподарських угідь визначаються за формулою:

$$З_v = p \cdot S \cdot t, \quad (5)$$

де p — існуючі платежі за 1 га сільськогосподарських угідь;

S — площа угідь, яка вилучається із сільськогосподарського обігу за 1 рік;

t — кількість років існування звалища.

11.5. Економічна ефективність упровадження природозахисних заходів та методи її визначення

До **природоохоронних заходів** належать усі види господарської діяльності, спрямовані на зниження й ліквідацію негативного антропогенного впливу на довкілля, збереження, поліпшення і раціональне використання природно-ресурсного потенціалу країни, регіонів, а саме:

1) будівництво та експлуатація очисних, знешкоджувальних споруд і обладнання;

2) розвиток мало- і безвідходних технологічних процесів та виробництв;

3) розміщення підприємств і систем транспортних потоків з урахуванням екологічних вимог;

4) рекультивація земель;

5) заходи боротьби з ерозією ґрунтів;

6) заходи щодо охорони й відтворення флори і фауни;

7) охорона надр і раціональне використання мінеральних ресурсів тощо.

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів здійснюється через зіставлення їхніх економічних результатів з необхідними для їх запровадження витратами за допомогою показників загального економічного ефекту від цих заходів.

Повні економічні результати ($P_{\text{повні}}$) від запровадження природоохоронних заходів — величина комплексна, що визначається за формулою:

$$P_{\text{повні}} = P_{\text{виробничі}} + P_{\text{соціальні}} + P_{\text{екологічні}},$$

де $P_{\text{виробничі}}$ — результати, які досягаються у сфері матеріального виробництва. До них входять: приріст обсягів чистої продукції

або прибутку, а в окремих галузях чи на підприємстві зниження собівартості; відвернені економічні збитки від забруднення довкілля, а отже, зменшення виплат за забруднення; збереження природних ресурсів завдяки впровадженню безвідходних технологій тощо;

$P_{\text{соціальні}}$ — передбачають підвищення екологічного комфорту проживання населення та збільшення національного багатства. Соціальні результати відбиваються в поліпшенні фізичного стану людини і зниженні захворюваності, збільшенні тривалості життя, зменшенні дитячої смертності, поліпшенні умов праці і відпочинку, у створенні сприятливих умов для зростання творчого потенціалу особистості й розвитку культури, вдосконаленні свідомості людини;

$P_{\text{екологічні}}$ — зумовлюються зменшенням негативного впливу на довкілля і виявляються в обмеженні надходження забруднюючих речовин у біосферу, збільшенні кількості та поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових і водних та інших природних ресурсів. Вони важко піддаються підрахункам, однак відомо, що зі зменшенням забруднення біосфери прискорюються її самовідновлювальні процеси.

Для розрахунку виробничих результатів у разі впровадження природоохоронних заходів використовують показники чистого ($E_{\text{ч}}$) і повного економічного ефекту ($E_{\text{п}}$). Чистий економічний ефект природоохоронних заходів визначається у вигляді різниці між приведеними з урахуванням фактора часу до однакової розмірності економічними результатами цих заходів і витратами на їхнє здійснення:

$$E_{\text{ч}} = \text{Результати} - \text{Витрати}.$$

Економічний результат (P) природозахисних заходів виражається у величині відвернених річних економічних збитків від забруднення довкілля (Π) та річного приросту прибутку (додаткового прибутку) від поліпшення виробничих результатів діяльності підприємства (ΔD), тобто:

$$P = \Pi + \Delta D.$$

Величина відвернених економічних збитків від забруднення довкілля (Π) дорівнює різниці між розрахунковими величинами збитків, які мали місце до здійснення природоохоронних заходів ($З_{\text{ф}}$), і залишкових збитків після проведення цих заходів ($З_{\text{м}}$):

$$\Pi = З_{\text{ф}} - З_{\text{м}}.$$

Якщо періоди будівництва (реконструкції), а також проектні строки експлуатації природоохоронних споруд та величини витрат і результат у період експлуатації істотно не змінюються в часі, то порівняння варіантів природозахисних заходів може проводитися за величиною їхнього річного чистого економічного ефекту ($E_{\text{ч}}$). Вибір найефективнішого у такому випадку варіанта з кількох варіантів природозахисних заходів здійснюється за формулою:

$$E = (P - B) \rightarrow \max.$$

Приведені до річної розмірності витрати визначаються за формулою:

$$B = C + E_{\text{н}} \cdot K,$$

де C — сукупні експлуатаційні витрати;

K — капітальні вкладення на впровадження природозахисних споруд;

$E_{\text{н}}$ — норматив річної ефективності капіталовкладень.

У разі, коли порівнюються заходи, що забезпечують вихід на заданий рівень якості довкілля, приведені витрати розраховуються за формулою:

$$B = K + T_{\text{н}} \cdot C,$$

де $T_{\text{н}}$ — нормативний строк окупності капітальних вкладень (величина, зворотна $E_{\text{н}}$).

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Відомості Верховної Ради. — 1997. — № 24. — Ст. 170.
2. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» // Відомості Верховної Ради. — 2000. — № 48. — Ст. 409.
3. Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Відомості Верховної Ради. — 2000. — № 25. — Ст. 195.
4. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» // Відомості Верховної Ради. — 2005. — № 51. — Ст. 548.
5. Указ Президента України «Про концепцію державної регіональної політики» від 25 травня 2001 р. № 341/2001 // Офіційний вісник України. — 2001. — № 22. — С. 22—28.
6. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію сталого розвитку населених пунктів» від 24.12.1999 р., № 1359-XIV.
7. *Долішній М. І.* Регіональна політика на рубежі XX—XXI ст.: Нові пріоритети. — К.: Наукова думка, 2006.
8. Екологія для економічних вузів і факультетів. Підручник / Дорогунцов С. І., Хвесик М. А., Коценко К. Ф. та ін. — К.: КНЕУ, 2005. — 320 с.
9. Екологія. Навч.-метод. посібник / Дорогунцов С. І., Коценко К. Ф. та ін. — К.: КНЕУ, 2005.
10. Економічне зростання в Україні: регіональний вимір / Л. О. П'яткова. — Черкаси, 2004. — 217 с.
11. *Єпіфанов А. О., Сало І. В.* Регіональна економіка. Навч. посібник. — К.: Наукова думка, 1999. — 344 с.
12. Економічні райони України. Посібник / Горленко І. О., Тарангул Л. Л. — К., 1999. — 205 с.
13. *Мезенцев В. К.* Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. — К.: Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. — 253 с.
14. Національний класифікатор ДК 009:2005 «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД), від 26.12.2005 р.

15. Продуктивні сили економічних районів України / Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фашевський М. І. та ін. — К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000. — 520 с.
16. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід). Навч. посібник / Заболотний Г. М., Дідик О. М., Захарченко В. І.. — Вінниця: Вид. відділ ВДАУ, 2006. — 395 с.
17. Розміщення продуктивних сил України. Навч.-метод. посібник / Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник Я. Б. та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 363 с.
18. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник Я. Б. та ін. — К.: КНЕУ, 2005.
19. Симоненко В. К. Регионы Украины: проблемы развития. — К.: Наукова думка, 1997. — 264 с.
20. Соціально-економічні системи продуктивних сил регіонів України / Дорогунцов С. І., Чернюк Л. Г., Борщевський П. П., Данилишин Б. М. та ін. — К.: Нічлава, 2002. — 690 с.
21. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: Методологія і практика / Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фашевський М. І. — Черкаси: ЧДТУ, 2006. — 315 с.
22. Стан навколишнього середовища і його вплив на трудові ресурси Львівської області / Долішній М. І., Трегобчук В. М., Гуцуляк Г. Д. та ін. — Чернівці: Прут, 1999. — С. 149—150.
23. Стат. щорічник України за 2006 рік / Держкомстат України. — К.: Техніка, 2005. — 576 с.
24. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Навч. посіб. — К.: Вікар, 2001. — 377 с.
25. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки. Навч. посібник. — К.: УАДУ, 1997. — 140 с.
26. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект. — К.: Міленіум, 2003. — 404 с.
27. Трегобчук В. Концепція сталого розвитку для України // Вісник НАН України. — 2002. — № 2.
28. Україна: прогноз розвитку продуктивних сил / Дорогунцов С. І., Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г. та ін. — К.: РВПС України НАН України, 1998. — Т. 1. — 163 с.

Навчальне видання

**ОЛЬШАНСЬКА Олександра Володимирівна
ФАЩЕВСЬКИЙ Микола Іванович
БЛОКОНЬ Іван Васильович та ін.**

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Тексти лекцій

*За загальною редакцією
М. І. Фащевського, О. В. Ольшанської*

Редактор *Л. Кучеренко*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *Є. Піцаль*
Технічний редактор *І. Федосенко*
Верстка *С. Лозова*

Підп. до друку 26.08.09. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,53.
Обл.-вид. арк. 22,22. Наклад 3600 пр. Зам. № 08-3632

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

Гарантія відмінних знань

Видавництво КНЕУ, створене 1996 року, є провідним видавцем економічної літератури в Україні.

Видання КНЕУ — це книжки високої якості для студентів та викладачів вищих навчальних закладів, науковців та підприємців.

Видавництво вже випустило у світ понад 1000 найменувань підручників і посібників та регулярно забезпечує своїх читачів новими виданнями.

Якість понад усе

- Літературу видавництва КНЕУ розроблено відповідно до затверджених Міністерством освіти і науки України навчальних програм та вимог Болонської декларації.

- Процес випуску літератури видавництва включає повний цикл підготовки книжок — від розміщення заявки автором до отримання надрукованих примірників. Це гарантує актуальність матеріалів, адекватність їх сучасним умовам ведення бізнесу та перевірку на практиці.

- Видання КНЕУ дають змогу комплексно забезпечити навчальний процес і науковий розвиток студентів, аспірантів та викладачів. Оптимальне поєднання теоретичних матеріалів з практичними прикладами робить видання корисними для працівників підприємств та підприємців.

Видавництво пропонує

- підручники
- навчальні посібники
- навчально-методичні посібники
- курси лекцій
- тренінгові технології
- монографії
- збірники наукових праць
- освітньо-кваліфікаційні характеристики
- освітньо-професійні програми

Основні напрями видань

Міжнародна економіка
Економіка підприємства
Статистика
Менеджмент. Маркетинг
Бухгалтерський облік. Аудит
Фінанси
Банківська справа. Інвестування
Економіка агробізнесу
Право
Точні науки
Суспільні та гуманітарні науки

Видавництво КНЕУ імені Вадима Гетьмана

04053, м. Київ, пл. Львівська, 14

тел.: (044) 537-61-44, e-mail: publish@kneu.kiev.ua

Реалізація книжок

ТОВ «Міжнародний інститут бізнес-освіти КНЕУ ім. В. Гетьмана»

Тел./факс: (044) 537-61-71, 537-61-77

e-mail: andrushko@icbe.com.ua

www.icbe.com.ua

ОПТОВИЙ ПРОДАЖ

Як придбати літературу

Пропонуємо гнучку систему знижок та вигідні умови співпраці.

Забезпечуємо щотижневe розсилання прайсів та інформації про нові надходження електронною поштою.

Роздрібний продаж літератури в Києві

- пл. Львівська, 14
- просп. Перемоги, 54/1
- вул. Мельникова, 79/81
- вул. Дегтярівська, 49 Г
- Книжковий магазин «Знання», вул. Хрещатик, 44, тел.: 234-22-91
- Книжковий магазин «Сяйво», вул. Червоноармійська, 6, тел.: 235-43-66
- Книжковий магазин «Урожай», просп. 40-річчя Жовтня, 128, тел.: 258-31-87
- Книжковий магазин «Академкнига», вул. Стрітенська, 17, тел.: 272-35-82

Видавництво КНЕУ імені Вадима Гетьмана
04053, м. Київ, пл. Львівська, 14
тел.: (044) 537-61-44, e-mail: publish@kneu.kiev.ua

Реалізація книжок

ТОВ «Міжнародний інститут бізнес-освіти КНЕУ ім. В.Гетьмана»
Тел./факс: (044) 537-61-71, 537-61-77
e-mail: andrushko@icbe.com.ua
www.icbe.com.ua

АРК <u>ВАТ «Кримкнига»</u> м. Сімферополь, вул. Горького, 5 тел.: (0652) 27-54-87 <u>Книжковий магазин «Буква»</u> м. Сімферополь, вул. Севастопольська, 6 тел.: (0652) 27-31-53 м. Євпаторія, вул. Фрунзе, 42 тел.: (06569) 331-44 м. Ялта, вул. Гоголя, 24 тел.: (0654) 32-37-41 ВІННИЦЬКА ОБЛ. Магазин «Кобзар» м. Вінниця, вул. Привокзальна, 2/1 ВОЛИНСЬКА ОБЛ. ТОВ «Знання» м. Луцьк, пр. Волі, 41 тел./факс: (03322) 423-98 <u>Книгарня «Дім книги»</u> м. Луцьк, вул. Конякіна, 37-а тел./факс: (0332) 73-01-59 ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛ. <u>Біблеколектор обласний</u> м. Дніпропетровськ, вул. Кірова, 22 тел.: (056) 778-38-39-ф, 778-25-37 <u>Магазин «Ера»</u> м. Кривий Ріг, вул. Косіора, 42 тел.: (0564) 712367 <u>Книжковий магазин «Дар»</u> м. Кривий Ріг, вул. Пухачевського, 75 тел.: (0564) 66-41-88 тел./факс: (0564) 66-01-68 ДОНЕЦЬКА ОБЛ. <u>ПП Ярошенко Н. М.</u> м. Донецьк, вул. Артема, 84 (приміщення обласної бібліотеки ім. Н. Крупської) тел.: (062) 343-88-07 <u>СПІД Дротенко</u> м. Донецьк, вул. Артема, 160 Книжковий ринок, м. Донецьк, торговий комплекс «Маяк», місце 113 тел./факс: (0622) 22-68-79	ЖИТОМИРСЬКА ОБЛ. <u>«Світ книги»</u> м. Житомир, вул. Київська, 17/1 тел.: (0412) 47-27-52 ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛ. <u>Книгарня «Книги»</u> м. Ужгород, пр. Свободи, 3 тел.: (0312) 61-36-95 <u>Книгарня «Кобзар»</u> м. Ужгород, пл. Корятовича, 1 тел.: (03122) 3-35-16 <u>ТОВ «Букініст»</u> м. Ужгород, вул. Л. Толстого, 4 тел.: (03122) 3-72-18 ЗАПОРІЗЬКА ОБЛ. ТОВ «ЛЕКТОС» ЛТД м. Запоріжжя, пр. Леніна, 142 тел.: (0612) 13-85-53, (061) 220-09-96 ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛ. <u>Книгарня</u> м. Івано-Франківськ, пл. Ринок, 14 тел.: (03422) 2-47-82 <u>ТОВ «Арка»</u> м. Івано-Франківськ, Вічевий майдан, 3 тел./факс: (0342) 50-14-02, (03422) 3-04-60 КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛ. <u>«Книжковий світ»</u> м. Кіровоград, вул. Набережна, 11 ЛУГАНСЬКА ОБЛ. <u>Глобус-книга</u> м. Луганськ, вул. Советська, 58 тел./факс: (0642) 53-62-30 <u>ФОП Гречишкін С. І.</u> м. Луганськ, вул. Леніна, 149-а тел./факс: (0642) 58-95-28, 59-63-37 ЛЬВІВСЬКА ОБЛ. <u>Книгарня «Глобус»</u> м. Львів, пл. Галицька, 12 тел.: (0322) 74-01-77 <u>ДКП «Бібліотечний колектор»</u> м. Львів, вул. Лисенка, 21 тел./факс: (0322) 75-79-86 <u>ТОВ «Ноти»</u> м. Львів, пр. Шевченка, 16 тел./факс: (0322) 72-67-96
--	---

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛ.

Книгарня «Книги»

м. Миколаїв, пр. Жовтневий, 338

тел.: (0512) 25-20-41

ТОВ «Ной-Хау»

м. Миколаїв, вул. Фалесівська, 35А

тел.: (0512) 47-47-97

Книгарня «Книголюб»

м. Миколаїв, пр. Миру, 3

тел.: (0512) 56-72-65

Книгарня «Світ книги»

м. Миколаїв, вул. Б. Морська, 51

тел.: (0512) 67-01-38

АІРП «Миколаїв книга»

м. Миколаїв, пр. Леніна, 122

тел.: (0512) 55-20-93

ОДЕСЬКА ОБЛ.

ПП Петров О. Є.

м. Одеса, вул. Гайдара, 66, кв. 99

тел./факс: (0482) 49-23-41;

(0482) 66-17-64

Книжковий магазин «Дім книги»

вул. Дерибасівська, 27

тел.: (048) 728-40-13

ПОЛТАВСЬКА ОБЛ.

«Планета»

м. Полтава, вул. Жовтнева, 60А

тел./факс: (05322) 72-019

Книжковий магазин «Роксолана»

м. Кременчук, вул. Перемоги, 26

тел./факс: (0536) 79-85-95, 3-20-64

РІВНЕНСЬКА ОБЛ.

ОККП «Рівнекнига»

м. Рівне, вул. Островського, 16

тел.: (0362) 22-41-05

СУМСЬКА ОБЛ.

ТОВ «Прометей»

м. Суми, вул. Інтернаціоналістів, 18

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛ.

СМП «Карт-бланш»

вул. Дорошенка, 16

тел./факс: (0352) 43-55-44

ХАРКІВСЬКА ОБЛ.

АВІОНІКА-Харків

м. Харків, вул. Сумська, 51

тел.: (057) 714-26-75

ПП Антаков А. П.

Книжковий ринок «Райський уголок»

м. Харків, пр. Кравцова, 19, 2 ряд, 22 м.

тел.: (067) 390-62-82, 8(050) 594-5840

Книжковий парк «Центральний»

м. Харків, пл. Р. Люксембург, 10,

тел.: (057) 759-02-99, 754-33-01

ХЕРСОНСЬКА ОБЛ.

Магазин «Учбова книга»

м. Херсон, вул. Декабристів, 22

тел.: (0552) 26-22-10

вул. Кулика, 135, тел.: (0552) 55-54-01

Книгарня «Книжковий ряд»

м. Херсон, вул. Леніна, 14/16

тел.: (0552) 22-14-56

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛ.

ТОВ «Книжковий світ»

м. Хмельницький, вул. Подільська, 25

тел.: (0382) 65-60-73, 26-60-73

ХОП «Школяр»

м. Хмельницький, вул. Щербакова, 4

тел.: (03822) 3-03-90

ЧЕРКАСЬКА ОБЛ.

«Будинок книги»

вул. Хрещатик, 200

тел.: (0472) 45-99-20

ДТП «Світоч»

вул. Байди Вишневецького, 38

тел.: (0472) 32-92-78

Магазин «Інтелектуальної книги»

м. Черкаси, вул. Леніна, 31\1

тел.: (0472) 32-14-53

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛ.

«Чернівецький обласний бібліотекар»

вул. Шептицького, 23

тел.: (0372) 52-62-10

КП «Чернівцікнига»

м. Чернівці, вул. Шептицького, 23

тел.: (0372) 52-23-13

КП «Технічна книга»

вул. О. Кобилянської, 45

тел.: (03722) 2-74-96, факс: 2-71-64

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛ.

КТП «Будинок книги»

м. Чернігів, пр. Миру, 45

Тип книги	Назва	Автор	Кількість сторінок	Рік видання
ЕКОНОМІКА				
НП	Економіка праці	Завіновська Г. О.	304	2007
НП	Економіка державного сектора	Малий І.Й., Галубарда М.К.	280	2007
НП	Політична економія	Кривенко К.Т., Савчук В.С., Беляєв О.О.	512	2008
П	Страхові послуги	Осадєць С.С.	464	2007
МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА				
М	Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку. Т.1. У 2-х томах	Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. та ін.	816	2006
М	Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку. Т.2. У 2-х томах	Лук'яненко Д.Г., Поручник А.М. та ін.	592	2006
НМП	Міжнародна інвестиційна діяльність	Руденко Л.В. та ін.	168	2008
НМП	Міжнародний менеджмент	Панченко С.Г.	468	2007
ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВ, ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ				
НП	Бізнес-діагностика підприємства	Швиданенко Г. О. та ін.	344	2007
М	Управління підприємствами: сучасні тенденції розвитку	Гончарова Н.П. та ін.	288	2006
НП	Бізнес-тренінги для економістів	Бутенко Н.Ю. та ін.	306	2007
НП	Антикризове управління підприємством	Шершньова З. С.	680	2007
М	Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України	Павленко І. А.	248	2007
НП	Потенціал підприємства	Федонін О.С., Рєпіна І.М., Олексюк О.І.	316	2007
НП	Управління конкурентоспроможністю підприємства	Клименко С.М. та ін.	520	2008
НП	Управління капіталом підприємства	Швиданенко Г.О. та ін.	440	2007
ЕКОНОМІКА АГРОБІЗНЕСУ				
М	Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку	Андрійчук В.Г.	216	2007
ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ				
НП	Державне регулювання економіки	Чистов С. М. та ін.	440	2006
НМП	Ціни та цінова політика	Тормоса Ю.Г.	92	2006
П	Макроекономіка	Савченко А. Г	448	2007
НМП	Макроекономіка	Савченко А.Г., Євдокімова Д.	256	2008
МЕНЕДЖМЕНТ				
НМП	Управління якістю	Вакуленко А.В.	167	2006
НМП	Операційний менеджмент.	Задорожна Н. В., Омельяненко Т.В.	236	2006
НП	Збірник ситуаційних вправ з дисциплін управлінського спрямування	Вакуленко А. В. та ін.	200	2006
НП	Менеджмент персоналу	Данюк В. М., Петюх В. М.	398	2006
НП	Організація праці менеджера	Данюк В.М	276	2006